

**T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI**

**DENETİM UYGULAMALARI AÇISINDAN İLK DÖNEM
İSLAM TOPLUMUNUN SOSYOLOJİK
BİR DEĞERLENDİRMESİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Fatma TAŞKIN

BURSA 2021

T.C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI

DENETİM UYGULAMALARI AÇISINDAN İLK DÖNEM
İSLAM TOPLUMUNUN SOSYOLOJİK BİR
DEĞERLENDİRMESİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Fatma TAŞKIN

0000-0001-6047-6877

Danışman:

Prof. Dr. Abdurrahman KURT

BURSA 2021

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Fatma TAŞKIN
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Felsefe ve Din Bilimleri
Bilim Dalı	: Din Sosyolojisi
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xii+129
Mezuniyet Tarihi	: 22/02/ 2021
Tez Danışman(lar)ı	: Prof. Dr. Abdurrahman KURT

DENETİM UYGULAMALARI AÇISINDAN İLK DÖNEM İSLAM TOPLUMUNUN SOSYOLOJİK BİR DEĞERLENDİRMESİ

Bu çalışmanın amacı ilk dönem İslam toplumunda var ise denetim uygulamalarını tespit edip değerlendirmektir. Bu bağlamda, Hz. Peygamber ve Râşid halifeler dönemindeki denetimle ilgili olan veriler doküman incelemesi yapılarak oluşturulmuştur. Toplanan veriler içerik analizi yoluyla yorumlanmıştır.

Gözetim ve toplumsal denetimin etraflıca anlaşılabilmesi için kavram farklı açılardan ele alınarak genel çerçeve oluşturulmuştur. Araştırmada, denetimin sosyal, iktisadi ve idari alanlardaki uygulamaları irdelenmiş, elde edilen bulgular bu kapsamda ortaya konulmuştur. Hem modern öncesi hem de modern dönem pratikleri ile ilk İslam toplumdaki denetimin farklılaşan ve benzeşen noktalarına dikkat çekilmiştir. Çalışmada yer verilen uygulamalar, denetimin kavramsal çerçevesinin dışına çıkılmadan değerlendirilmiştir.

Hz. Peygamber ile Hulefâ-i Râşidîn döneminde, zamanın ihtiyaçları ve şartlarıyla örtüşen, yönetici tarafından dahi olsa tecessüs sınırını aşmayan ve sistematik olmayan toplumsal denetim ve gözetim pratikleri görülmektedir. Elde edilen veriler neticesinde, ilk dönem İslam toplumunun hususi bir denetime sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar sözcükler: Gözetim, İslam, Toplum, Denetim, Görme, Sosyal Yapı, İdari Yapı, İktisadi Yapı, İktidar, Egemenlik

ABSTRACT

Name and Surname	: Fatma Taşkın
University	: Bursa Uludag University
Institution	: Social Science Institution
Field	: Philosophy and Religious Sciences
Branch	: Sociology of Religion
Degree Awarded	: Master
Page Number	: xii+129
Degree Date	: 22/02/2021
Supervisor/s	: Prof. Dr. Abdurrahman KURT

SOCIOLOGICAL EVALUATION OF EARLY ISLAMIC SOCIETIES WITH RESPECT TO SOCIAL CONTROL PRACTICES

This study aims to establish and evaluate social control practices in the first Islamic society, if there is any. Accordingly, documentation relevant to control practices at the periods of Prophet Mohammad and Rashidun was investigated and analyzed by employing descriptive analysis method.

To fully define the scope, we established conceptual framework of surveillance and social control mechanism and discussed various aspects of the definitions. Findings of the study were reported within this framework by analyzing social, administrative, and economical aspects of social control practices. Similarities and differences of control practices in the first Islamic society to the pre-modern and modern practices were highlighted. The examples given in the study were analyzed in accordance with the conceptual framework of social control.

Obtained findings indicated the presence of social control practices that are characteristic to the first Islamic society. Such practices that matched with the requirements of the time and conditions were observed during Prophet Mohammad and Rashidun. Even when practiced by ruling class, social control was not inquisitive and systematic.

Key Words: Surveillance, Islam, Society, Control, Seeing, Social Structure, Administrative structure, Economical structure, governing body, sovereignty

ÖNSÖZ

Son yıllarda, özellikle günümüz modernlik sonrası gözetimi farklı açılardan ele alan, spesifik ve detaylı çalışmalar oldukça artmıştır. Sosyoloji dışında da Halkla İlişkiler, İletişim, Uluslararası İlişkiler, İşletme, Hukuk, Bankacılık, Gazetecilik, Çalışma Ekonomisi, Bilgisayar ve Endüstri Mühendisliği gibi daha pek çok bilim dalının ilgilendiği ve araştırmalar yaptığı bir alan olmuştur.

Benim bu konuyu seçmemde etkili olan öncelikli sebep, ilk dönem İslam toplumunu gözetim ve denetim perspektifinden inceleyen müstakil bir araştırmamanın olmayışındır. İslam toplumunun temellerinin yeni atıldığı o dönemde ortaya koyduğu İslamî bakış açısının, gözetime aksedişini görebileceğimiz bir çalışma yapmanın, bu alandaki boşluğu dolduracağını umuyorum.

Bu süreçte beni tecrübe ve görüşleriyle yönlendiren danışman hocam Sayın Prof. Dr. Abdurrahman KURT'a teşekkür ederim. Lisans ve Yüksek Lisans ders dönemlerindeki emeklerinden ötürü Sayın Prof. Dr. Vejdi BİLGİN ve Sayın Prof. Dr. Kemal ATAMAN'a teşekkür ederim. Attığım her adımda desteklerini esirgemeyen, beni her zaman yüreklendiren sevgili annem Emine Taşkın'a, fikir ve yönlendirmeleri ile büyüyen tezimin her aşamasında bakış açısından faydalandığım, kendi çalışmalarını arasında vaktini benden esirgemeyen sevgili abim Ahmet Ali TAŞKIN ve Mehmet Berat TAŞKIN'a çok teşekkür ederim. Çalışma alanlarımız farklı da olsa elinden gelen akademik yardımı ve yönlendirmeyi gösteren, imkanlarını, arkadaşlığını, desteğini eksik etmeyen sevgili Arş. Gör. Hatice Nur DALKILIÇ ile tez sürecimde teşvik ve moralleriyle bana güç veren tüm arkadaşlarıma teşekkürü unutmamalıyım.

Fatma Taşkın

İstanbul-2021

İÇİNDEKİLER

ÖZET	vii
ABSTRACT	viii
ÖNSÖZ	ix
İÇİNDEKİLER	x
KISALTMALAR	xii
GİRİŞ	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU.....	2
2. ARAŞTIRMANIN AMACI, YÖNTEMİ.....	7
3. KAYNAKLAR.....	8

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL, TARİHSEL, KURAMSAL AÇIDAN GÖZETİM

1. KAVRAMSAL AÇIDAN GÖZETİM	12
1.1. Görme.....	12
1.2. Gözetim	15
2. TARİHSEL AÇIDAN GÖZETİM.....	19
2.1. Modern Öncesi Dönem Gözetim	19
2.2. Büyük Kapatılma.....	23
2.3. Modern Dönem Gözetim.....	26
2.4. Modernlik Sonrası Dönemde Gözetim.....	32
3. KURAMSAL AÇIDAN GÖZETİM	38
3.1. Marx ve Kapitalizm.....	38
3.2. Max Weber ve Bürokratik Gözetim	40
3.3. Michel Foucault ve Panoptikon.....	42

İKİNCİ BÖLÜM

SOSYO-EKONOMİK YAPI VE DENETİM

1. SOSYAL YAPI VE DENETİM	48
1.1. Yazının Kullanımı	48
1.2. Kabile ve Aile Kurumu	50

1.3. Toplumsal Dayanışma Kurumları: İlâf, Eman, Hilf ve Muâhât (Kardeşlik Anlaşması).....	53
1.4. Mescid-i Nebevî (Peygamber Mescidi) ve Denetim Fonksiyonu	56
1.5. İlk Dönem İslam Toplumunda Sosyal Tabakalaşma ve Denetim	57
2. İKTİSADİ YAPI ve DENETİM	58
2.1. Ticari Yapının Oluşturulması ve Denetimi	59
2.2. Vergi ve Ganimetler	63
2.2.1. Zekât	63
2.2.2. Haraç ve Cizye.....	68
2.2.3. Gümrük Vergisi	69
2.2.4. Ganimetler	71

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İDARİ YAPI VE DENETİM

1. YÖNETİMSEL YAPI ve DENETİM.....	74
1.1. Siyasi Otoritenin Oluşması ve Denetim	74
1.1.1. Medine İslam Devleti'nde Nüfus Sayımı	79
1.1.2. Şehrin Sınırlarının Belirlenmesi	79
1.1.3. Şehirleşme	80
1.1.4. Medine Sözleşmesi	84
1.2. Yönetim, Yargı ve Hukuk Sisteminde Denetim Uygulamaları.....	86
1.2.1. Hukuk ve Şeffaf Yargı Sisteminin Teşekkülü.....	88
1.2.2. Yönetici ve Adli Sistemin Denetimi.....	91
1.2.3. Toplumsal Gözetim veya Gözetme	96
1.3. İlk İslam Toplumunda Ceza ve Hapishaneler	99
1.3.1. İslam'da Ceza Kavramı	99
1.3.2. İslam'da Hapis Cezası ve İlk İslam Toplumunda Hapishaneler.....	101
1.4. Asayiş ve Güvenlikle İlgili Kurumsallaşma ve Denetim	105
1.4.1. Ordu	105
1.4.2. Asayiş ve İstihbarat.....	108
3.4.2. Şurta.....	112
3.4.3. Hisbe Teşkilatı.....	114
SONUÇ	117
KAYNAKÇA.....	122

KISALTMALAR

Bibliyografik Bilgiler	Kısaltma
Bakınız	Bkz.
Cilt	C.
Çeviren	çev.
Editör	ed.
Radıyallahu anh	r.a.
Sallallahü aleyhi ve sellem	s.a.s.
Sayfa	s.
Sayfadan sayfaya	ss.
Sayı	S.
Tarih yok	t.y.
Türkiye Diyanet Vakfı İslam An- siklopedisi	DİA
Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araş- tırmaları Merkezi	İSAM
Ve diğerleri	vd.

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Görme, dünyaya gelir gelmez yapageldiğimiz bir eylemdir. Batı felsefesinde olduğu gibi modern düşünce sisteminde de diğer duyularımızdan farklı olarak göze ve görme eylemine üstünlük atfeden pek çok düşünür bulunmaktadır. Görmenin bu üstünlüğü; dış dünyanın gerçekliğini ve kesinliğini oluşturmanın yanı sıra bilgi sahibi olmayı, iktidarı, egemenliği ve güç sahibi olmayı sağlamaktadır. Foucault'un gündeme getirdiği “gören mi iktidardır, görülmeyen mi, görülmeden gören mi?”¹ soruları iktidar ve egemenlik bağlamında görme edimine yüklenen derin üstünlüğü göstermektedir.

Bir kişinin hareketlerini izlemek manasına gelen gözetim ise, toplumsal denetim ve iktidar ilişkileriyle irdelenmesi gereken bir olgudur. Toplumsal denetimin ana mekanizmalarından biri olan gözetimin geçmişi insanlık tarihi kadar eskidir. Ancak sosyal bilimlerde çeşitli kuramcılar tarafından gözetimin temeli ulus-devlet ve sanayi toplumuna dayandırılmaktadır. Bunun ana sebeplerinden biri Batılı kuramcılarının modern tarih öğretilerini, “*klasik antikitenin ve modern Avrupa uluslarının tarihleri*”ni baz alarak açıklamalarıdır. Bunun yanı sıra gözetimle ilgili olan kuramlarda teknolojik araçların ve onların etkileri göz önüne alınarak, gözetim olgusunun değerlendirilmesi de bahse konu olan sonuca sebep olmuştur.²

Toplumsal denetimin insanlığın ilk çağlarından beri toplumlarda ve toplumsal örgütlenmelerde ihtiyaca binaen farklı gözetim uygulamalarıyla var olduğunu söylemek mümkündür. Toplumlar emniyetlerini sağlamak ve varlıklarını sürdürebilmek amacıyla birtakım uygulamalarda bulunmuşlardır. Grupların ve bireylerin hareketlerinin yönlendirilmesi, gözlenmesi ve diğer toplumlar karşısında devamlılıklarının sağlanması için yürütülen uygulamalar gözetim kapsamına dahil edilmektedir.³

¹ Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, 7. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2017, ss. 296-298; Giovanni Sartori, *Görmenin İktidarı*, çev. Gül Batuş, Bahar Ulukan, İstanbul: Karakutu Yayınları, 2004, s. 7.

² Uğur Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015, s. 38.

³ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 22.

Günümüzde ise iletişim ve uzay teknolojilerinin gelişmesiyle beraber, gözetim uygulamalarının sayısı, sıklığı ve çeşitliliği artarak gözetim sistemleşmiş, *enformatik gözetim* veya *elektronik panoptisizm* olarak adlandırılan noktaya ulaşmıştır. Birey, doğumundan itibaren başlayan bir gözetim ağı içerisinde bulunmaktadır. Bireylerin retina, parmak izi okuma sistemleriyle tanınması, kan grubu, saç teli ve ses tonu gibi özelliklerin kodlanarak saklanması, mobese kameraları ve birçok mekanda bulunan güvenlik kameralarıyla mekanların 24 saat izlenmesi ve kaydedilmesi, elimizde bulunan cihazlarla yaptığımız bankacılık işlemleri veya online alışveriş işlemlerinin tasnif edilerek depolanması ve bireylerin bu bilgilerle takip edilmesi çepeçevre olan bir gözetim toplumuna işaret etmektedir. Bununla birlikte, gözetim günümüzde yalnızca devletin değil aynı zamanda özel şirketlerin de ekonomik verim sağlama amacıyla tercih ettikleri bir eylemdir. Müşterilerinin tercihlerine yönelik pazarlama taktikleri üretmek için, müşterilerin yönelimleri kodlanarak depolanmaktadır. Bireylerin gündelik yaşamdaki iletişimlerini, telefon konuşmaları esnasında söyledikleri şüpheli kelimeler tespit edilerek ve izlenerek arşivlenmektedir.

Toplumlarda ortaya çıkan sorunlara getirilen çözümler, kurumlar ve örgütlenmeler toplumun ihtiyacına cevap vermek üzere geliştirilmiştir. Dolayısıyla toplumların örgütlenmeleri ve süreç içerisinde ortaya çıkan sorunlara getirdikleri çözümler birbirlerinden farklı olacaktır. Bu örgütlenmeler haberleşme, bilgi birikimi ve iletişimi sağladığı gibi sonuç olarak denetim ve gözetimi de beraberinde getirecektir. Bilgilerin arşivlenmesi ile alt kademelerin üst kademelere izlenmesi ve denetlenmesi, iktidar ve egemenlik bağlamında ele alınması gereken gözetim pratikleridir. Öyleyse gözetimin, tarihsel süreçte her bir dönemde ve her bir toplumsal ilişkide görülen uygulamalar olduğunu söyleyebiliriz.⁴ Yani gözetim uygulamaları, toplumların örgütlenmeleri ve yönetim şekilleriyle farklılık gösterse de gözetim pratikleri her daim var olmuştur. Bu yüzden diyebiliriz ki, gözetimin tarihi modern ulus devletleriyle başlamaz. Bu çalışmada değerlendireceğimiz üzere modern dönem öncesinde de gözetim olgusunun uygulamalarını görebilmek mümkündür.

Anthony Giddens modern öncesi geleneksel devletleri, şehir devletleri ve büyük tarım imparatorlukları olmak üzere iki ideal form içinde birleştirmiştir. Site

⁴ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, ss. 39-40.

devletlerinde, denetim şehir merkezlerinden yapılmaktaydı. Nüfusun büyük çoğunluğu kentten uzak olarak, kırsalda yaşadığı için denetim ve sosyal kontrolden uzak bulunuyorlardı. Bahsedilen şehir devletlerinde, iktidar tarafından sistematik olarak toplanan bilgiler ve bu bilgilerin saklanması, zamanı geldiğinde de bireyler üzerinde kullanımı, şehir devletlerinin iktidarı ve gücünü, dolayısıyla şehir devletlerindeki gözetimi gözler önüne sunar. Fakat bu gözetim kesinlikle modern devletlerde mevcut olan yoğunluğa sahip değildi. Modern dönemdeki devletler bireyin doğumdan ölüme kadar hayatının her aşamasını gözetlerken, modern öncesi geleneksel devletler yerel meselelere ve toplumsal olaylara sınırlı ölçüde müdahale ederdi.⁵

Nitekim geleneksel gözetim, makine olmaksızın bir kişi yani bir göz tarafından yakından gözlem yapmayı ifade etmektedir. İzleyen ve izlenen arasında açık bir ayırım bulunmaktadır. Yani gözetlenen ve gözetleyen açık bir şekilde bellidir. Geleneksel gözetim yeni gözetim pratiklerine oranla daha görünürdür, kısıtlıdır ve açık bir şekilde görülebilmektedir. Modern gözlemde ise, kişiye ihtiyaç duymadan makinalarla hem çok uzak hem de çok yakın bir izleme yapmak mümkündür.⁶

Tezin çalışma alanı olan İslam toplumunda ise, Medine’de yeni bir devletin kurulması ve göçebe hayat biçiminden yerleşik hayata geçilmesi toplumsal denetim ve gözetim pratiklerinin değerlendirilmesi bakımından bir başlangıç olarak kabul edilebilir. Zira modern öncesi döneme bakıldığında gözetimin başlangıcı olarak yerleşik yaşama geçiş belirleyici olmaktadır. Gözetimin sistematik hale gelmesi ise asker devletlerin ortaya çıkmasıyla gerçekleşmiştir.⁷ Tezde, yerleşik hayatın gözetim pratikleri için uygun bir zemin oluşturmasından yola çıkarak ilk İslam toplumunun Medine dönemi detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

Bu tezde denetimin⁸ Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn dönemindeki varlığı incelenmektedir. Günümüzde denetimin sınır tanımayan durumu ilk İslam

5 Lars Bo Kaspersen, *An Introduction to a Social Theorist: Anthony Giddens*, translated by Steven Sampson, Oxford: Blackwell Publisher, 2000, s. 72.

6 Gary T. Marx, “Surveillance and Society”, *Encyclopedia of Social Theory*, 2005, <http://web.mit.edu/gtmarx/www/surandsoc.html>

7 Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, ss. 47-52.

8 Toplumsal denetim, toplumların güvenliklerini ve varlıklarını devam ettirme gayesiyle yapmış oldukları izleme ve yönlendirme faaliyetlerinin bütünüdür. Gözetim de toplumsal denetimi sağlayan mekanizmalardan biridir. Tezimizde aksi belirtilmediği müddetçe bu iki kavram arasındaki nüans farklılığı dikkate alınmayacak ve benzer anlamlarda kullanılacaktır.

toplumundaki denetimin varlığı ve mahiyeti açısından merak uyandırmaktadır. Literatüre göre geleneksel döneme tekabül eden ilk İslam toplumundaki denetim pratiklerine dair yapacağımız araştırma, gözetimin her toplum için mümkünlüğü perspektifinden olacaktır. Yalnızca Batı eksenli ve modern dönemi baz alan düşünme biçiminin bizi indirgemeci bir anlayışa iteceğini düşünerek çalışmamızda gözetimin tarihini (Batılı kuramcılar gibi) ulus devlet ve sanayi toplumlarına dayandırmadık. Zira denetim, insanlık tarihiyle koşut sayılacak bir geçmişe sahiptir .

İlk İslam toplumundaki toplumsal denetimin varlığını ve varsa uygulamalarının hangi şekillerde bulunduğunu araştırdığımız tez çalışması, giriş, üç ana bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. “Kavramsal, Tarihsel, Kuramsal Açıdan Gözetim” adlı birinci bölümde görme ve gözetim kavramları açıklanarak, tarihsel açıdan gözetimin geçirdiği safhalar olan; modern öncesi, büyük kapatılma, modern ve modernlik sonrası dönem başlıkları altında değinilecektir. Bu bölümde literatürde önemli bir yere sahip olan Karl Marx, Max Weber ve Michel Foucault’nun gözetim kuramlarına yer verilecektir. Marx, kuramını kapitalist ekonomik sistem ve fabrikalar bağlamında oluştururken, Weber yalnızca fabrikayla sınırlı tutmayıp bütün modern örgütlenmelerdeki bürokratik işlev ile açıklamış, Foucault ise kuramını Bentham’ın panoptikon metaforu üzerine kurmuştur. Bu bölümde farklı kuram ve kavramlarla gözetim detaylı olarak anlaşılmasına çalışılacak ve çalışmanın araştırma sorularına yönelik teorik bir temel oluşturulacaktır.

Çalışmanın “Sosyo-Ekonomik Yapı ve Denetim” adlı ikinci bölümünde ve “İdari Yapı ve Denetim” adlı üçüncü bölümünde ilk dönem İslam toplumunda denetime ilişkin pratiklerin mevcudiyeti araştırılacaktır. İlk dönem İslam toplumu, sosyal, idari ve iktisadi yapı olarak tasnif edilerek, konuya ilişkin denetim pratikleri ilgili bölümlerde detaylarıyla birlikte incelenecektir. Ele alacağımız yazının kullanımı, nüfus sayımı, şehirleşme, ordu, kölelik, istihbarat, vergi kurumları ve uygulamaları konumuz açısından oldukça önemlidir. Bu uygulamalar gözetim olgusunun ilk çağlardan beri varlığını ispat eden hususlar olmuştur. Öte yandan denetimle ilişkili olabileceğini düşündüğümüz İslam toplumuna özgü kabile, seriyeye ve hisbe teşkilatına da çalışmamızda yer verilecektir.

Tezin “Sosyo-Ekonomik Yapı ve Denetim” adlı bölümü sosyal ve iktisadi yapı olarak iki ana başlıktan oluşmaktadır. Sosyal yapı başlığı altında, İslam toplumunda

yazının yeri ve kullanımı, kabilecilik ve aile hayatı, muâhât anlaşması, Peygamber Mescidi ve kölelik detaylarıyla birlikte denetim perspektifinden incelenecektir. Gözetimin resmî olarak başlangıcı yazının bulunuşu olarak kabul edilebilir.⁹ Yazının gözetim bakımından bu ehemmiyeti, İslam toplumunda enformasyonun yazıya geçirilmesi ve depolanması, yazı işleriyle ilgili memurların görevlendirilmesi gibi bazı uygulamalara çalışmamızda yer vermemizi gerekli kılmıştır. Öte yandan toplumsal dayanışma kurumlarının incelendiği kısımda, Hz. Peygamber'in o dönemin Medine'sinde toplumsal huzuru sağlama amacıyla kardeşlik anlaşmasını aralarında hâkim kıldığını değerlendirmekteyiz. Cahiliye Araplarına uzak olmayan bu metodun bir tür denetim uygulaması olduğu varsayımımız tartışılacaktır. Sosyal yapı içerisinde denetim uygulamalarını incelerken, sosyal tabakalaşma ve kölelik kurumları, bir diğer önemli mevzu olarak değerlendirilecektir. Batı'da Antik Yunan'dan itibaren köleci bir toplumsal yapının varlığı etrafında oluşan gözetim pratiklerinden bahsetmek mümkündür. İslam toplumunda ise, Batı'daki kölelik uygulamalarına benzer durumların varlığı çeşitli örneklerle irdelenecektir.

İktisadi yapı ve denetim uygulamalarını incelediğimiz ikinci bölümün son kısmında ise, konumuzun ilk dönem İslam Devleti'nin ekonomik faaliyetleriyle ilişkili olan pratikleri ele alınacaktır. İktisadi yapıda gözetim ilişkisinin en yoğun olduğu alanlardan biri olan vergilerin devletler için büyük önem taşıdığı malumdur. Vergi sisteminin düzgün işleyebilmesi adına en eski tarihlerden beri belli bir kayıt, izleme, denetleme çalışmalarının varlığından bahsedeceğimiz çalışmamızda, ilk dönem İslam toplumunda da vergi tespit, kayıt, toplama ve dağıtım adına ne tür çalışmalar ve denetim uygulamalarının olduğunu inceleyeceğiz.

Çalışmanın "İdari Yapı ve Denetim" adlı üçüncü bölümünde ilk dönem İslam toplumunun idari alandaki denetim pratikleri araştırılarak konunun derinleştirilmesi ve detaylandırılması amaçlanmıştır. İktidar ve egemenlik kavramlarıyla açıklanabilen denetimin, idari alandaki pratikleri araştırılırken ilk İslam toplumundaki siyasi otoritenin oluşumunu bilmek oldukça önemlidir. Tezimizin idari yapı ve ilişkili olduğu denetim uygulamaları kısmı, şehir sınırlarının belirlenmesi ve anayasal düzene geçişle beraber merkezî otoritenin meydana gelmesi ile başlamaktadır. İktidar ve egemenliğin

⁹ Anthony Giddens, *Ulus-Devlet ve Şiddet*, çev. Cumhur Atay, İstanbul: Devlin Yayıncılık, 2005, s. 66.

varlık kazanmasıyla birlikte İslam Devleti'nde yargı ve ceza sistemlerinin teşekkül ettiği varsayılmaktadır. Buradan hareket ile, halkın ve yöneticilerin birbirine uyguladığı İslami denetimin, toplumda hâkim olduğu ve bu denetim sınırının tecessüse kadar uzanan bir çerçevede yapılageldiği süreç anlatılacaktır. İlk bölümde 17. yüzyıl Avrupa'sında nüfusun işsiz, evsiz, dilenci, akıl hastaları gibi ekonomiye katkısı olmayan kesiminin Genel Hastane adını verdikleri mekanlara kapatılması anlamına gelen büyük kapatılmayla beraber tarihine değindiğimiz hapis cezası ve hapishaneler o günün İslam toplumunda da uygulamalarını aramamız gereken kurumlardır. Literatürdeki öneminden dolayı araştırmamızda yer vereceğimiz hapis ve hapishanelerle ilgili bulgular, çalışmamızda modern öncesi dönemdeki hapis uygulamaları ile karşılaştırılacaktır.

İdari yapıyla ilişkilendireceğimiz diğer uygulamalar da ordu, askerlik ve istihbarat birimleri ile ilgilidir. Ayrıca İslam'ın ilk günlerinden itibaren Hz. Peygamber'in çok önem verdiği istihbarat kurumunun Medine dönemindeki tatbikinden de söz edeceğiz. Bunların yanı sıra; İslam toplumuna özgü olan hisbe teşkilatı, İslami denetimin uygulamalarına şahit olabileceğimiz, İslam Devleti'nin güvenlik ve asayişten sorumlu müstakil yapıları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Son olarak, ilk dönem İslam toplumunun sosyal, idari ve iktisadi alanları incelenirken her kategori kendi içinde bir kronolojik sırayla ele alınmıştır. Oluşturulan kategoriler ve bunların örneklendirilmesinde farklı zamanlar ele alındığı için kronolojik dizinin dışına çıkıldığı bölümler de olmuştur.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI, YÖNTEMİ

Çalışmamızın amacı “ilk İslam toplumunda toplumsal denetim var mıdır?, varsa toplum içindeki pratikleri ne şekilde bulunmaktadır?, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn döneminde bulunan hangi uygulamaları denetim pratikleri olarak kabul edebiliriz?, modern dönem ve öncesindeki gözetim ve toplumsal denetimle benzer şekilde mi vuku bulmuştur?”, sorularına tatmin eden cevaplar bulmaktır.

Tezimiz, gözetim kavramı ekseninde yazılan eserleri ve ilk İslam toplumunu inceleyen İslam tarihi çalışmalarını esas almaktadır. Bu bağlamda çalışmamız, tarihsel

araştırma metodu kullanılarak sosyolojik perspektifle ele alınmış yorumlayıcı bir çalışmadır. Konuyla ilgili İslam tarihi kaynakları ve gözetim kavramını esas alan çalışmalar üzerinden doküman incelemesi yapılmıştır. Toplanan tarihsel veriler benzer özellikleri esas alınarak kategorilere ayrılmıştır. Daha sonra elde edilen veriler içerik analizi yoluyla yorumlanmıştır.

Tarihsel bir dönem bugünün zihin dünyamızdaki kavramlarıyla incelendiğinde birtakım uyumsuzluklar meydana getirebilir. Bu nedenle, dönem farklılığından kaynaklanan zorluklarla tezimizde zaman zaman karşı karşıya kaldık. Ayrıca, çalışmamız ilk dönem İslam toplumundaki denetim uygulamalarına yer verdiğimiz genel bir bakış açısı yansıtmaktadır. Fakat ilk İslam toplumunu denetim bakımından bütün yönleriyle inceleyen eksiksiz bir çalışma değildir. Son olarak ilk dönem İslam toplumunun kurumları denetim bağlamında değerlendirilirken birincil kaynakların tezin kapsamını aşmasından dolayı daha ziyade ikincil kaynaklara referans verilmiştir.

3. KAYNAKLAR

Gözetimin kavramsal çerçevesi, tarihsel süreci ve kuramsal boyutunun ele alındığı pek çok kaynak bulunmaktadır. David Lyon'un *Elektronik Göz:Gözetim Toplumunun Yükselişi* ve Uğur Dolgun'un *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu* literatürde tez çalışmamıza yakın, tezde yararlanılan öncelikli kaynaklardandır. Bu bağlamda araştırmamızı diğer çalışmalardan farklı kılacak nokta ilk dönem İslam toplumunun denetim perspektifiyle ele alınmasıdır. Bu çalışma söz konusu literatüre ilk dönem İslam tarihindeki denetim uygulamaları yönünden katkı sağlamaktadır.

Araştırmamızın kaynakları arasında gözetim ve denetim bahsi olan temel kitaplardan, gözetim kuramına dair çalışmalardan öncelikli olarak Michel Foucault'un eserleri, akabinde de gözetim ve denetimi farklı bağlamlarda ele alan çalışmalar bulunmaktadır. Çalışmamızda *Büyük Kapatılma, Hapishanenin Doğuşu* ve *Deliliğin Tarihi* Michel Foucault'un öne çıkan eserleridir. Bahsedilen çalışmalar tezimizde değindiğimiz gözetim kuramı ve büyük kapatılma hadisesinin kavramsal çerçevesini oluşturmaktadır. Max Weber'in bilim, siyaset, iktidar, din ve toplumsal yapıları ele aldığı *Sosyoloji Yazıları* faydalandığımız kaynaklardandır. Max Weber bu eserinde

ayrıca gözetim analizlerini bürokrasi etrafında biçimlendirmiştir. Modern dönemde gözetim uygulamalarını incelerken Anthony Giddens'ın *Modernliğin Sonuçları* ve Alvin Toffler'in *Üçüncü Dalga* adlı kitaplarından istifade edilmiştir. Anthony Giddens *Modernliğin Sonuçları* adlı eserinde içinde bulunduğumuz çağın modernliğin sonuçlarını yaşadığımız bir dönem olduğunu iddia etmiş ve modernitenin kurumları ile boyutlarını değerlendirmiştir. Alvin Toffler *Üçüncü Dalga* eserinde çağımızı isimlendirmemekle birlikte artık Endüstri Çağı'nın sona erdiğini, yeni ekonomik düzenin bilgi ve teknolojileri etrafında şekillendiğini ifade etmiştir. Son olarak; günümüzde gözetimin toplumsal meşruiyetinin nedenlerini inceleyen ve gözetime direnişin sınırlanma nedenlerini araştıran Sevgi Kesim Güven'in doktora tezi *Gözetim Toplumu ve Toplumsal Meşruiyet* istifa edilen çalışmalardandır. Sevgi Kesim Güven çalışmasında gözetime olan direnişin sınırlanma nedeniyle ilgili ortaya koyduğu kavramların geçerliliğini test etmek için bir alan araştırması da yapmıştır. Tezimiz, tarihsel bir dönemi toplumsal denetim perspektifiyle incelemesi yönüyle bu araştırmadan farklılaşmaktadır.

Çalışmamızın ikinci ve üçüncü bölümünde Hz Peygamber ve Râşid halifeler dönemi denetim uygulamaları incelenmektedir. Bu sebeple o dönemi inceleyen İslam tarihi eserlerinden yararlanılmıştır. *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam* ve Muhammed Hamidullah'ın *İslam Peygamberi* ilk dönem İslam toplumunu bütüncül bir bakış açısıyla ele alan eserlerdir. Ayrıca Kettânî'nin *Hiz. Peygamber'in Yönetimi: Et-Teratibu'l İdariyye*, Hz. Peygamber dönemi yönetimini çeşitli açılardan inceleyen bir kaynaktır. Mücteba Uğur'un *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, İslam toplumunu sosyolojik perspektifle değerlendirilen bir kitap olması sebebiyle önemlidir. Bu kitaplar tezin "Sosyo-Ekonomik Yapı ve Denetim" ve "İdari Yapı ve Denetim" adlı bölümlerinde çokça istifa edilen kaynaklardandır. Tez çalışmamızda bahsedilen kaynakların denetim uygulamaları ile ilgili olan kısımlarından yararlanılmıştır. Ayrıca Râşid halifelerin yönetimlerini ve icraatlarını değerlendiren Ahmet Güzel'in *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı: Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, idarecilerin denetim uygulamalarını incelediğimiz bir eserdir. Bunun yanı sıra İslam toplumuna özgü denetim teşkilatlarından hisbe ve uygulamalarının yer verildiği Cengiz Kallek'in *Sosyal Servet: İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi* ve *Hiz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa* kitapları da çalışmamıza kaynaklık eden eserlerdendir. Bahsettiğimiz İslam

tarihi eserleri denetim uygulamalarını müstakil olarak ele almamıştır. Tez çalışmamızda yukarıda bahsi geçen eserlerden, ilk bölümde kavramsal çerçevesi çizilmiş toplumsal denetime örnek teşkil eden uygulamalar derlenip değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM
KAVRAMSAL, TARİHSEL, KURAMSAL AÇIDAN
GÖZETİM

1. KAVRAMSAL AÇIDAN GÖZETİM

1.1. Görme

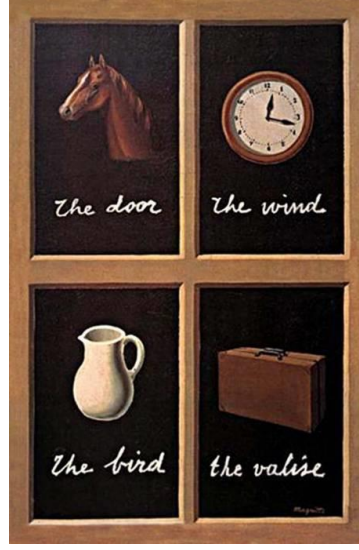
Görme, beş duyu organımızdan biri olan gözün dünyaya gelir gelmez yapmaya başladığı bir eylemdir. Birey dünyaya gelir, gözlerini ilk açtığı anda dış dünyaya bakar, daha sonra ise bakma edimi bilinçli hale geldiğinde görme olacaktır. “Görmede rast gelelik ve tesadüf yoktur. Zorunluluk da yoktur. Açılması gereken göz açılır ve bireysel istekle de görme gerçekleşir.”¹⁰

John Berger eserinde görmenin önemine dikkat çekmiş, görme ve konuşma arasında kıyaslama yoluna giderek “*Görme konuşmadan önce gelmiştir. Çocuk konuşmaya başlamadan önce bakıp tanımayı öğrenir. Bizi çevreleyen dünyada yerimizi görerek buluruz.*”¹¹ demiştir. Ona göre sahip olduğumuz sözcükler ve bilgiler hiçbir zaman gördüklerimizin aynısı değildir. Ressam Margritte’in “Düşlerin Anahtarı” adlı resmini eserine ekleyen Berger, sözcükler ve görülenler arasındaki uçurumu bu resimle ortaya koymak istemiştir. Resimde tuval dörde bölünmüş, her bölmede bir eşya resmedilmiş ve altına isimler yazılmıştır. Atın altına kapı, saatin altına rüzgar, sürahinin altına kuş, ve valizin altına valiz yazılmıştır.¹² Yalnızca bir bölmedeki nesnenin altına doğru sözcüğün yazılı olması anlatılmak istenen bakımından önem taşımaktadır.

¹⁰ Mustafa Küçüköner, “Görme Üzerine Bir İnceleme”, *Sanat Dergisi*, S. 8, 2005, s. 31.

¹¹ John Berger, *Görme Biçimleri*, çev. Yurdanur Salman, Margaret Quigley, İstanbul: Yankı Yayınları, 1976, s. 7.

¹² Berger, *Görme Biçimleri*, ss. 7-8.

Şekil 1: John Berger'in “Düşlerin Anahtarı” adlı eseri

Görme ediminde gören ve görünen olmak üzere iki taraf söz konusudur. Görenin görme edimini yerine getirmesi ve görünmenin gerçekleşmesi bazı şartlara bağlıdır. Gözün nesneye doğru yaptığı harekette, nesne görünendir. Nesnenin görünen olması için öncelikle uzayda bulunması ve gözle iletişim halinde olması gerekir. Bütün bu görme eylemi zamanla doğru orantılı bir şekilde yürür. Zaman kavramı ise aydınlık ve karanlığı yani ışığı da getirir. Işık olmadığı müddetçe ise görme gerçekleşmez.¹³

Görme eylemi üstündür. Görme eyleminin üstünlüğü onun “temel dış gerçekliği yaratma”¹⁴ rolünden kaynaklanmaktadır. Yani gerçeklik görme veya göz ile kaynaşmış bütünleşmiştir. Bu anlamda diğer duylardan ayrılan görme, bir üstünlük ifade eder. Görmeye dayalı bu üstünlük gerçekliği, kesinliği, tasarımılamayı, bilgiyi, egemenliği, gücü ve iktidarı kapsar.¹⁵ Görme, insana görünen üzerinde bir iktidar ve güç sağlar. Foucault bu bağlamda “gören mi iktidardır, görülmeyen mi, yoksa görülmeden gören mi” sorularını okuyucularına yöneltmiştir.¹⁶ Panoptikon metaforunda mahkûmların hepsi birer hücrede kalmaktadır. Her bir hücre bir gözetmen tarafından izlenmektedir. Tam ışık altında olan mahkûmlar görülmekte ama görememektedir. Görünür olma aslında bir tuzaktır. Mahkûmlar bir bilginin nesnesi olmakta ama asla iletişim öznesi

¹³Küçüköner, “Görme Üzerine Bir İnceleme”, s.31.

¹⁴Sartori, *Görmenin İktidarı*, s. 7.

¹⁵Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 30.

¹⁶Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, ss. 296-298; Sartori, *Görmenin İktidarı*, s. 7.

olamamaktadır. Bu sürekli ve bilinçli görülebilirlik hali mahkûm üzerinde otomatik bir güç ve iktidar sağlamaktadır.¹⁷

Tarihsel olarak göz ve görme olgusuna bakıldığında Batı düşüncesinde onun önemli bir yere sahip olduğunu görürüz. Platon şeylerin özünü onların görülmesi bağlamında açıklamıştır. İdea, eido fiilinden türer ve görme demektir.¹⁸ Aristoteles de göz için güçlü ışınlar yayan bir komutan, bakışlarını yönelttiği her nesneyi tutsak olan bir varlık olarak betimlemiştir.¹⁹ Doğru bilgiye ancak kanıtlanabilir ve görünebilir olmasıyla ulaşılabileceğini savunan aydınlanma düşüncesi için ise görme olgusu vazgeçilmez bir noktadadır.²⁰

Dini kökenlerine inildiğinde ise görme olgusunun semavi dinlerde önemli bir yere sahip olduğunu görebiliriz. Semavi dinlerin kutsal kitaplarından bazı örnekler vermek gerekirse şu şekilde olacaktır:²¹Museviliğin kutsal kitabı Tevrat'ta disiplin, denetim, gözaltında tutma olgularının varlığını, Tanrı'nın da her şeyi gören, bilen ve belirleyen olarak anıldığını görüyoruz. Mezmurlar:102:28: "Gözetiminde yaşayacak kullarının çocukları; senin önünde duracak soyları." Samuel 20:3: "Kral Davut Yeruşalem'deki sarayına varınca, saraya bakmak için bıraktığı on cariyeyi gözetim altına aldı, onların geçimini sağladı. Ancak yataklarına girmedi. Onlar da ölünceye dek gözaltında dul kadınlar gibi yaşadılar."

Hristiyanlığın kutsal kitabı İncil'de görme ve görmeye ilişkin bazı cümleler bulunmaktadır:

Ruhsal aydınlık, Luka 11: 34: "Bedenin ışığı gözdür. Gözün sağlamsa, bütün beden de aydınlık olur. Gözün bozuksa, beden de karanlık olur."

Tanrı Hükümrânlığı Buradadır, Luka: 17: 20: "Tanrı hükümrânlığı gözle görülebilir biçimde gelmez."

¹⁷Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, ss. 295-297.

¹⁸Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 34.

¹⁹Sartori, *Görmenin İktidarı*, s. 7.

²⁰Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 35.

²¹Mukadder Çakır, *İnternette Gösteri ve Gözetim*, Ankara: Ütopya Yayınevi, 2015, ss. 192-195.

Doğruluğa Temel Gereksinim, İnsanlığın Suçluluğu, Romalılar: 1: 20: “O’nun göze görünmeyen nitelikleri –başlangıcı ve sonu olmayan gücü ve Tanrılığı- dünyanın yaratılmasından bu yana yapılan işlerden anlaşılmakta ve açık açık görölmektedir.”

Geçici Yaşamda Gözlerimiz Sonsuz Olana Dönük, 2. Korintiler: 4:18: “Gözlerimizi görülenlere değil, görölmeyenlere dikiyoruz. Çünkü görülenler geçicidir; görölmeyenlerse sonsuzdur.”

İslam’ın kutsal kitabı Kur’an-ı Kerim’de görme olgusuna yönelik şu ayetler bulunmaktadır:

“Kafirlerin gözlerinde bir çeşit perde vardır ve onlar için dünya ve ahirette büyük bir azap vardır.” (Bakara, 2/7)

“..Allah yapılanları görür.” (Ali İmran, 3/163)

“Allah sizin üzerinizde gözetleyicidir.” (Nisa, 4/1)

“Gözler onu göremez; halbuki O gözleri görür. O, eşyayı pek iyi bilen, her şeyden haberdar olandır.” (En’am, 6/103)

“İşte, görölmeyeni de görüleni de bilen, mutlak galip ve merhamet sahibi O’dur.” (Secde, 32/5)

Sonuç olarak, görme; gözetleme, denetim ve disipline etme, iktidar ve egemen olma konularında kilit öneme sahip bir olgudur. Ancak görünen bir şey üzerinde gözetleme yapılabilir ve egemen olunur. Bu anlamda görme büyük bir öneme haizdir.

1.2. Gözetim

Kökeni Fransızca olan gözetim kelimesi 18. yüzyılda ilk olarak bir kişinin hareketlerini yakından izlemek anlamında kullanılmaya başlanmıştır.²² Kelime İngilizce’ye *surveillance* olarak geçmiştir. Anlamı Oxford sözlükte “*özellikle suçlu ya*

²²Sevgi Kesim Güven, “Gözetim Toplumu ve Toplumsal Meşruiyet”, (Doktora Tezi), İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 64.

da casusu yakından gözleme” olarak verilmiştir.²³ Türk Dil Kurumu sözlüğünde ise kelime “*Gözetme işi, nezaret, himaye, gözaltı*” olarak açıklanmıştır.²⁴

Gözetim ilk çağlardan beri insanların yapageldiği bir olgudur. Modern öncesi dönemde de insanlar kendilerini korumak, ilerlemelerini görmek, çevreyi denetlemek, düzene sokmak, örgütlenmek maksatlarıyla gözetimi kullanmışlardır.²⁵ Tarihsel çizgideki ilerlemelere ve gelişmelere paralel olarak gözetim olgusunun anlamı, içeriği, kullanım ve teknikleri çeşitlenmiş ve dönüşmüştür. Gözetim olgusunu tek başına ele almak mümkün değildir. Gözetim; iktidar, egemenlik, güç, denetim, düzen, güvenlik gibi kavramlar olmadan açıklanabilecek bir olgu değildir.

Gözetim, aslında iktidarların toplumsal düzeni temin etmek için, toplumsal bazı norm ve kurallara uymayı sağlama amacıyla ortaya çıkardıkları bir mekanizmadır.²⁶ Yani gözetim, toplumsal düzen ve denetim istencinin bir sonucudur. Anthony Giddens ise gözetim faaliyetlerini birbiriyle ilişkisi olan iki büyük olguya ayırarak açıklar. İlki, bireylerin eylemlerini yönetmek, denetlemek amacıyla kullanılabilen kodlanmış bilgi yani enformasyon birikimidir. Diğeri ise, alt kademelerde bulunan bireylerin etkinliklerinin, bunlar üzerinde otorite kuran üst kademelerde yer alan bazı bireyler tarafından doğrudan izlenmesi/denetlenmesidir.²⁷ Burada denetleyen ve bilgiyi düzenleyen iktidar ve egemen güçlerken, hâl ve hareketleri gözetime tâbi tutulan devlete bağlı nüfustur. Bahsedilen olgular, ilk çağlardan günümüze değin toplumsal örgütlenmelerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere faaliyet göstermişlerdir. Gözetim faaliyetleri ilk çağlarda askerî amaçlarla kabile, imparatorluk ve monarşilerin gücünü şiddet araçları kullanarak kuvvetlendirme gayesi taşımaktadır. Modern dönemde gözetim sistemli hale getirilmiş şiddet araçlarının yerini iktidarların uyguladığı gelişmiş teknikler almıştır. Günümüzdeyse, gözetim faaliyetleri iktidar ve egemen güçlerin kullandığı yüksek teknolojiyle beraber son derece sınır tanımaz bir hâdedir.²⁸

²³<https://en.oxforddictionaries.com/definition/surveillance>. (Son Erişim Tarihi, 20.12.2018).

²⁴http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5bc5c496d92c25.5264816. (Son Erişim Tarihi, 20.12.2018).

²⁵David Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997, s. 39.

²⁶Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 21.

²⁷ Giddens, *Ulus-Devlet ve Şiddet*, çev. Cumhur Atay, İstanbul: Devin Yayıncılık, 2005, ss. 24-25.

²⁸ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 37.

Gözetim konusuna ilk dikkat çeken sosyal bilimcilerden biri olan Marx, gözetimi emek ve sermaye arasındaki mücadelenin bir ögesi olarak değerlendirilmiştir.²⁹ Kapitalizmle beraber işçiler artık eski acı veren yöntemlerle çalıştırılmıyordu. İşçileri düşük ücretle en yüksek performansta çalıştırmak için sermaye sahibi, yani işveren yeni yöntem arayışlarına girmiştir. Bunun sonucunda işçi denetimi ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla işçileri her an gözetlemek ve denetlemek için yönetim adında yeni bir kavram gelişmiştir. Kapitalizmin gelişmesine paralel olarak gelişen gözetim, sermaye ile doğru orantılıdır. Weber'e geldiğimizde ise o gözetimi bürokratik yöntemlerde aramaktadır. Ayrıntılı kayıt ve dosyalama biçimi ile yürütülen gözetim olgusu bir tür denetleme yöntemidir.³⁰ Marx ve Weber'in çalışmalarına rağmen gözetimin sosyal bilimlerde kabul görmesi Foucault ile olmuştur. Foucault Bentham'ın mimari tasarımı olan panoptikon metaforuyla gözetimi açıklamıştır. Bunun sonucunda sosyal teoride gözetim: *"modernitenin merkezî bir boyutu, kendi başına var olan ve kapitalizme, ulus- devlete, hatta bürokrasiye indirgenemeyen bir kurum"* olarak açıklanmıştır.³¹

Brian Martin de bir olaya gözetim denebilmesi için öncelikle ortada büyük bir güç farkının veya güven yoksunluğunun olması gerektiğini belirtmiştir. J. Rule ve P. Brantley de benzer bir yaklaşımla gözetimi, yetkili olan ile davranışı kontrol edilecek olan arasındaki ilişki olarak açıklamaktadır.³²

David Lyon gözetimi, hakkında veri toplananları etkileme ya da yönetme maksadıyla tanımlanmış veya tanımlanmamış kişisel verilerin bir araya getirilmesi ve işlenmesi olarak tarif etmektedir. Bununla beraber günümüzdeki en önemli gözetleme aracının da bilgisayarlar olduğunu belirtmiştir.³³

Ayrıca günümüzde, gözetimin yalnızca kontrol yoluyla yapılamayacağını belirten Clegg, aynı zamanda onaylama, mümkün kılma, ikna etme gibi faaliyetlerin de

²⁹ Karl Marx, *Kapital: Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili*, C. I, çev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, 1975, ss. 452-453; Veysel Bozkurt, "Gözetim ve İnternet: Özel Yaşamın Sonu mu?", *Birikim Dergisi*, Sayı 136, 2000, s. 69.

³⁰ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006, s. 291.

³¹ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, 24-25.

³² Oğuzhan Özgür Güven, "Gözetim Tekniklerinin Güç İlişkileri Bağlamında Dönüşümü ve Toplumsal Denetim", *Atatürk İletişim Dergisi*, S. 7, 2014, s. 81.

³³ David Lyon, *Günlük Hayatı Kontrol Etmek: Gözetlenen Toplum*, çev. Gözde Soykan, İstanbul: Kalkedon Yayıncılık, 2006, s. 13

olması gerektiğini savunur. Bir ebeveynin çocuklarını korumak için odalarına kamera koyması veya sıkça kullandığımız e-postalar gözetimi mümkün kılan ve onu kısıtlayan iki yüzüdür.³⁴

Staples gözetim kavramını ikiye ayırarak incelemiştir. Ona göre gözetim yumuşak ve sert olmak üzere iki kısımdan oluşur. Yumuşak gözetim, çalışanların her gün işe giriş saatlerinde okuttukları manyetik kartlar, mobesse kameraları gibi bireylere fark ettirmeden gerçekleşirken; sert gözetim, bazı iş kollarında çalışanların düzenli aralıklarla yaptırıkları uyuşturucu ve alkol testleri gibi, bireyde gözetleme ve denetleme hissini açıkça uyandıran gözetim faaliyetleridir.³⁵

Gözetimin daha iyi anlaşılması adına çalışmamızda sıklıkla yer verdiğimiz toplumsal denetim kavramını da açıklamak önemlidir. Toplumsal denetim, fertler ile grupların hareketlerini düzenleyen, yönlendiren, devamlı olarak izleyen, aynı zamanda toplumun toplumlar arası sürekliliğini sağlamak için yapılan uygulamalardan oluşmaktadır. Bu uygulamaların bütünü toplumsal denetim olarak adlandırılmaktadır. Gözetim de bireysel davranışları koordine etmek amacı güden toplumsal denetimin mekanizmalarından biridir.³⁶

Yukarıda görüşlerine başvurduğumuz kuramcıların gözetimi değişen dönem, teknoloji ve algılarla beraber farklı şekillerde açıkladıklarını görüyoruz. Bu farklılıkta yaşanan çağdaki iktidarların egemenlik anlayışları ve uyguladıkları toplumsal denetim mekanizmaları etkili olmuştur. Bu bağlamda Dolgun, gözetimi üç dönem olarak ayırmıştır: İlki modernite öncesi dönemdir ki bu dönemde gözetim kabilelerin, imparatorlukların, monarşilerin ve dinlerin egemenlik aracı olarak görülmüştür. İkinci dönem olan modernite döneminde gözetim, iktidarın şüpheli gördüğü vatandaşlarını fişleyen, izleyen, insanların kamusal ve gündelik hayatlarını belgeleyerek saklayan, fabrika ve atölyelerde çalışan işçilerin bütün vakitlerini programlayan sermaye ve yöneticilere hizmet etmiştir. Üçüncü dönem ise şu an içinde bulunduğumuz günümüz pratiklerine işaret etmektedir. Bu dönem enformasyon teknolojilerinin gelişmesine

³⁴ Lyon, *Günlük Hayatı Kontrol Etmek: Gözetlenen Toplum*, ss. 14-15.

³⁵ Gökhan Akdağ, "Gözetim Toplumu Teorilerinin Tarihsel ve Teorik Bir İncelemesi", (Yüksek Lisans Tezi), Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 1.

³⁶ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 22, 23, 25.

bağlı olarak, artık her an her yerin elektronik gözlerle izlendiği dönemdir. Bentham'ın hayali, Foucault'un kuramı, Orwell'ın Karşı ütopyası artık gerçek olmuştur.³⁷ Kısaca özetlediğimiz bu üç dönemden modernite öncesi dönem ve uygulamaları, o zamana tekabül eden ilk dönem İslam toplumunun da gözetim kavramı ekseninde incelenebileceği fikrini bize vermekte ve çalışmamıza yol çizmektedir. Araştırmamızın ileriki kısımlarında bu tarihsel süreçler ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

2. TARİHSEL AÇIDAN GÖZETİM

2.1. Modern Öncesi Dönem Gözetim

Gözetim insanlık için yeni bir olgu değildir. Ancak modern öncesi dönemde gözetim, modern döneme göre daha az yaygın ve daha az yoğun özellikler taşır. Elbette belirli bağlamlarda antik dönemde de sistematik gözetim mevcuttu. Devlet kimi zaman topluluklar hakkında gerek askerî gerekse kamu işleri için işgücünü denetlemek üzere kayıt tutmuştu.³⁸ Modern öncesi dönem gözetim pratiklerinde, dine, kiliseye, imparatora, feodal beylere itaat eden insanların denetimi mevcuttur.³⁹

Toplumsal denetim mekanizmalarından biri olan gözetim pratikleri bilginin depolanması ve düzenlenmesi ilkesini içermektedir. Modern öncesi dönem gözetim faaliyetleri açısından bilginin depolanması ve düzenlenmesi yani yazının kullanımı ayrıca önemlidir. Bu açıdan bakıldığında gözetimin tarihi resmi olarak yazının bulunuşuyla başlatılabilir. Giddens'a göre yazı, idari denetimin kapsamını genişletmek üzere kullanılan bir şifreleme bilgisi sağlar. Yazı bugünkü semantic birimlerden değil de basit işaret şekillerinden oluşmuş olsa dahi başka türlü örgütlenemeyecek olayların ve faaliyetlerin düzenle sıralanmasını mümkün kılar. Bilgi depolama bazı sahaların standartlaşmasına ve koordine edilmesine imkân sağlar. Yazının en temel yönlerinden biri de toplumsal ilişkilerin belli zaman ve mekanla sınırlı kalmayarak, daha geniş zaman ve mekan aralıkları boyunca uzamasını sağlamaktır. Bu bağlamda anlamlı bir

³⁷ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, ss. 21-22.

³⁸ David Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplununun Yükselişi*, s.229.

³⁹ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s.40.

içeriğe sahip olan yazı, nüfusun potansiyel itaatsiz kesimlerinin etkinliklerini belirlemek ve gözetleme için doğrudan kullanılabilir.⁴⁰

Modern öncesi dönemde bu durum yönetenler ve yönetilenler olmak üzere hiyerarşik bir tabakalaşmayı beraberinde getirmiştir. Bilgi edinen ve gözetleyen iktidar sahipleri ile bilgi edinilen ve gözetlenen halk ayrımı iyice pekişmiştir. Devletin yönetim dili ve halkın gündelik dilinin farklılaşması yazının ve bilginin stratejik önemini arttırmıştır. Yönetici kadrosu sahip olduğu imtiyazları korumak ve alt sınıfları yönetimden uzak tutmak için bu dil ayrımını adeta kast sistemine dönüştürmüşlerdir. Örneğin Yakın Doğu'daki yönetimler ölü Sümer dilini kullanmış, Orta çağ Avrupa'sı da ölü Latince'yi kullanmıştır. Bu uygulama aynı zamanda dini alanda da temellendirilmiştir. Böylelikle devlet yönetimleri de dini alan gibi halkın sorgulamadan inandığı ruhani bir boyut kazanmıştır. Hindistan'da Veda adlı kutsal kitapları yalnızca ilk üç kastın mensupları okuyabilirken, diğer kastlara okuması ve kutsal bilgileri öğrenmesi yasaklanmıştır. O dönemde Avrupa'da da benzer durum gözlemlenmektedir. Okuma yazma bilen eğitimli kişiler yalnızca kilise mensuplarıydı. İmparator ve saray nazırı dahi okuma yazma bilmezken gerekli olduğu durumlarda kiliseden yardım istenirdi.⁴¹ Yazının bulunması ve kullanılması gözetim ve denetim pratiklerinde yeni bir dönem başlattığı gibi matbaanın bulunmasıyla birlikte gelişmesi de gözetleme faaliyetlerine hız kazandırmıştır.

Gözetimin, Doğu ve Batı toplumları bağlamında ayrı ayrı incelenmesi gerekmektedir. Çünkü patrimonyal bürokrasi, feodal yapı gibi kavramların ya da belli toplumsal yapıların evrensel olmaması toplumlardaki gözetim pratiklerini farklılaştırmıştır.⁴² Yani Doğu toplumlarında görülen bir uygulamanın Batı toplumlarında görülmemesi, ya da tersi bir önerme çok normaldir. Bu iki farklı toplumun gözetim pratikleri noktasında benzer özellikleri olabileceği gibi farklı özellikleri daha fazladır.

Doğu'daki gözetim ve denetim faaliyetleri, verimli topraklarda yerleşik hayata geçişin karakteristik izlerini taşırlar. Bu verimli topraklara sahip olma amacıyla yapılan

⁴⁰ Giddens, *Ulus-Devlet ve Şiddet*, ss. 63-67.

⁴¹ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, ss. 42-43.

⁴² Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s.46.

saldırılarından korunma çabaları toplum yapısına askerî ve siyasî bir nitelik kazandırmıştır. Yerleşik toplumlar sık sık göçebe toplumların saldırısına maruz kalmışlar, korunma maksadıyla ya kendilerine kutsallık atfetmişler ya da kamusal nitelikli çalışma alanlarına büyük insan gruplarını dahil etmişlerdir. Aynı zamanda dinî otorite ve devlet bürokrasisi de birbirini desteklemiş, dinî bir görüntüye sahip gözetim pratikleri dinî öğretiler yerine toplumsal alanla ilgili etkenlerle şekillenmiştir.⁴³

Söz gelimi, Yakın Doğu'daki Sümer ve Mısır uygarlıklarında tarihin ilk dönemlerinde kazanılan toprakların bir Tanrı'ya ait olduğu düşüncesi toplum üzerinde etkin olmuştur. Bu toprakların ekilmesi, toplanması, üretimin artırılması, depolama gibi eylemler disiplin ve denetimi zorunlu kılmıştır. Bu, hem dinî otorite hem de devlet yönetimi ile sağlanmış, egemen güç Tanrı'nın bir temsilcisi gibi düşünülmüştür.⁴⁴

Modern öncesi dönemde devletler, toplumları çeşitli sebeplerle gözetime tabi tutmuş ve kayıt altına almışlardır. Örneğin, Sasanîlerde ekinler biçilmeden önce vergi memurlarının gelip sayım yapması gerekiyordu. Ama vergi memurlarının gecikmesi zaman zaman ya malların talan edilmesine ya da ekinlerin telef olmasına neden oluyordu. Vergi reformuna giden Sasanîler ilk olarak toprak ölçümü yapmış ardından zeytin ve hurma ağaçlarının sayısı tespit edilmiş daha sonra ise tarlaların kime ait olduğu belirlenmiştir. Ve en son nüfus sayımı yapılmıştır. Vergiler ise tüm bu çalışmaların sonunda tayin edilmiştir.⁴⁵

Doğu'da yerleşik hayata geçmiş halkların yanında göçebe bir hayat süren topluluklar da mevcuttu. Onlar da kendi aralarında kabilelere ayrılmışlardı. Bu bağlamda modern öncesi dönem ilkel gözetime örnek olarak, kabilelerin nüfus sayımı yapmaları verilebilir. Böylelikle tehlikeli bir durum olduğunda savaşacak insanların sayısı tespit edilmiş olacaktı.⁴⁶ Bu uygulamanın bir örneğini İsrailîler'de görmekteyiz. Onlar, Mısır'da kölelikten kaçtıktan sonra nüfus sayımları yapmışlardır. Bu sayımlar askerî nitelikte olup, askerî düzen kurmanın bir aracı olarak görülmüştür. Daha

⁴³ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, ss. 46-47.

⁴⁴ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 48.

⁴⁵ Franz Altheim, *Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği*, çev. Emin Türk Eliçin, 2.b., İstanbul: Özne Yayınları, 1998, ss. 53, 61.

⁴⁶ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 51.

sonraları ise başı boş dolaşan İsrail halkının Filistin topraklarına yerleştirilirken toprağın taksim edilmesinde rol oynamıştır.⁴⁷

Gözetim pratiklerinin süreklilik kazanması ve sistemli hale gelmesi ise asker devletlerle sağlanmıştır. Bu gözetim pratikleri o dönemde merkezî yollar üzerine kurulan ulaştırma sistemleriyle elde edilmiştir. Çin'i evrensel bir uygarlık haline getiren, sınırları içine yapılan geniş yol ağıdır. Bu, imparatorluğa büyük bir denetim örgütü oluşturmuştur. Yeni Mısır İmparatorluğu da Suriye ve Mezopotamya'daki toprakları egemenliği altına almış, buradaki denetimi de Sümer ve Akad devletinden miras kalan ulaşım sistemleriyle devam ettirmiştir.⁴⁸

Batı'daki gözetim pratiklerine gelindiğinde ise gerek toplumsal örgütlenmeleri gerekse yönetim farklılıkları nedeniyle Doğu'nun disiplin, denetim kurma mekanizmalarından farklı gözetim pratikleri izlenmektedir. Öncelikle her ne kadar Batı tarihi referans kabul edilerek yapılan pek çok çalışma mevcutsa da bunun aksini ortaya koyan verilerin de bulunduğunu belirtmeliyiz. Söz gelimi, Yunan uygarlığının teknik temelini -madenlerin kullanımı, takvim ve yazı- Yakın Doğu uygarlıklarına borçlu olduğu bilinmektedir.⁴⁹ Bu yaklaşım tarihin Yunan ile başlamadığı fikrini ve çalışmamızın tezini desteklemektedir.

Antik Yunan'da gözetim uygulamalarını incelediğimizde köle ve kölecilik kavramları ile karşılaşmaktayız. Bu kavramlar ekonomik olmanın ötesinde mülkle alakalı olarak kullanılmaktaydı. Kölenin emeği ve üretimi hakkında söz hakkı yoktu. Bu dönemde toplumun temel işleyişi köle emeği üzerine kuruluydu. Tarımın gelişmesine bağlı olarak kölelerin bu geniş tarlalarda yüksek üretim yapabilmesi için sıkı bir denetim ve gözetim gerekiyordu.⁵⁰

Orta çağ Avrupa'sına gelindiğinde ise kölelikten yavaş yavaş kopmalar başlamış yerini serflik-derebeylik sistemine bırakmıştır. Serflik sistemi yarı köle-köylü halkın derebeyin toprağında toprağı terk etmeyecek şekilde, üretimin çoğunu derebeye verdiği ömür boyu süren bir sistemdir. Feodal düzen, toplumu kölenin mal olarak

⁴⁷ Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, s. 39.

⁴⁸ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s.52-54.

⁴⁹ George Thomson, *Eski Yunan Toplumu Üstüne İncelemeler: İlk Filozoflar*, çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul: Payel Yayınevi, 1988, ss., 75-76.

⁵⁰ Çakır, *İnternette Gösteri ve Gözetim*, s. 195, 198.

gördüğü düzenden kurtarmıştır. Yoğun yerleşik tarımın ve sulama sistemlerinin kullanılıyor olması, senyörlerin serfler üzerinde sıkı denetimini gerekli kılmıştır.⁵¹

Yazının da gelişmesiyle 1086 yılında İngiliz toprak sahipliğinin kaydının tutulmaya başlandığı *Domesday Book* sistematik gözetime ait önemli dokümanlardandır. Norman yönetiminin iktidarını kuvvetlendiren bu kayıtlar, mülkleri yeniden bölüştüren, yeni vergi sistemleri getiren kapsamlı bir toprak aktarımı planıydı. Toprak kiracıları ve mirasçılarla ilgili ayrıntılı bilgiler mevcuttu. Bu verilerin haricinde aynı zamanda hayvanların mülkiyeti ve vergilerle ilgili de çok ağır yaptırımlar bulunmaktaydı.⁵²

Orta çağ Avrupa'sında kilise en güçlü otorite ve disiplin kurumlarından biriydi. Bu dönemde yaşanan siyasi, ekonomik birçok olay kilisenin etkisini ve önemini azaltmamış, daha da arttırmıştır. Orta çağ'da kentler dinsel merkez olmayı sürdürürken kiliselerin her geçen yüzyılda etkileri ve ayrıcalıkları artmıştır. Örneğin 4. yüzyıldan itibaren ruhban sınıfının yargı ve vergi ayrıcalıkları çoğalmış, 8. yüzyıla gelindiğinde ise halk ve topraklar üzerinde egemenlikleri sınır tanımaz hale gelmiştir. Kendi içlerinde yargı kurulu bile oluşturmuşlardır. 9. yüzyıldan itibaren ise kilisenin nüfuzu olabildiğince artmış, rakipsiz hale gelmiştir. Özetle, Orta çağ Avrupa toplumlarında disiplin ve denetim, kilisenin bütün halk üzerinde, derebeylerin de serfler üzerindeki gözetimiyle sağlanıyordu.⁵³

2.2. Büyük Kapatılma

Kapitalizm süreğen bir şimdiki zaman algısı uyandırır. Bugün olan sanki hep varmış gibi, ebedi ve ezeliymiş gibi gelir. Hapishane de bu algının etkisinde olan kurumlardan biridir.⁵⁴ Bu bölümde kapatılmanın, hapishanenin tarihine göz atacağız.

Batı'da hapishanenin yani kişiyi cezalandırmak maksadıyla hapse atmanın tarihi, kapitalizmin tarihine koşut sayılabilir. Hapishane ilk ortaya çıktığı dönemlerde

⁵¹ Çakır, *İnternette Gösteri ve Gözetim*, ss. 199-200.

⁵² Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, ss. 39-40.

⁵³ Çakır, *İnternette Gösteri ve Gözetim*, s. 203-205.

⁵⁴ Işık Ergüden, *Hapishane Çağı*, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2017, s. 67.

yaşlı hukukçular bu uygulamaya anlam verememişlerdir. Hapishaneler modern dönemin kurumlarından biri olarak doğmuştur. O dönemde hapishaneler insanları fabrikalar, kışlalar, yatılı okullar ve tımarhaneler gibi tek tipleştirilecek kurumlardan biridir.⁵⁵

Batı'daki ilk kapatılma pratikleri Orta Çağ'da veba ve cüzzam gibi salgın hastalıklar neticesinde görüldüyse de burada bahsi geçen ve Foucault'un büyük kapatılma şeklinde tasvir ettiği toplumsal dönüşüm pratikleri 17. yüzyılda gerçekleşmiştir diyebiliriz.⁵⁶ Orta Çağ'da pratik manada hapishaneler yoktu. O dönemde hücreler bir tür mahkeme bekleme odası işlevindeydi. İnsanlar oralara, yargılanıncaya kadar, fidye ödeyip serbest kalana kadar, infaz edilinceye kadar kapatılıyorlardı. Yani hücreler bir geçiş yeri idi. Hapishaneler başlı başına bir ceza infaz kurumu olarak görülüyordu.⁵⁷

17. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da büyük kapatılma örneklerinden biri cereyan etmiştir. 1656 yılında Paris'te "Genel Hastane" adında bir kurum kurulmuş, çok kısa bir süre içinde Paris nüfusunun önemli bir bölümü, 300 bin kişinin en az 6 bin kadarı bu kurumda gözetim altına alınmıştır. Fakat Foucault'a göre Genel Hastane'nin işleyişi veya amacı bakımından hiçbir tıbbî düşünce ya da amaçla ilişkisi yoktu. Aksine, bu kurum o dönemde Fransa'da örgütlenmekte olan monarşik ve burjuva düzenin bir parçasıydı. Aynı yıllarda bütün Avrupa'da benzer gelişmeler vuku bulmuş, nüfusun önemli bir bölümü sıkı resmî denetim altındaki kurumlara kapatılmıştır.⁵⁸ Yarı adli⁵⁹ bir yapıya sahip olan hastanelere o dönemde yaşlılar, sakatlar, çalışamayan veya çalışmak istemeyen kimseler, eşcinseller, akıl hastaları, müsrif babalar, hayırsız evlatlar kapatılıyor ve hepsi aynı mekanda bulunuyordu. Bu durum 18. yüzyıl sonundan 19. yüzyıl başına kadar bu şekilde devam ettikten sonra kategorileştirme yapılmaya

⁵⁵ Ergüden, *Hapishane Çağı*, ss. 67-68.

⁵⁶ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 67.

⁵⁷ Michel Foucault, *Büyük Kapatılma*, çev. Işık Ergüden, Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000, s. 105.

⁵⁸ Foucault, *Büyük Kapatılma*, (Tercümanın Önsözü), s.11-12.

⁵⁹ Michel Foucault, *Akıl ve Akıl Bozukluğu Klasik Çağda: Deliliğin Tarihi*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 4. Baskı, İmge Kitabevi, 2006, s. 91.

başlandı. Akıl hastaları tımarhanelere, gençler ıslahevine, suçlular ise hapishaneye gönderildi.⁶⁰

Kapatılanlardaki ortak noktanın yersiz yurtsuz olmaları, sabit işi veya evinin olmaması durumu insanları, kapatılmaktan kaçmak için düşük ücretli de olsa bir işte çalışmaya itmiştir. Böylelikle en düşük ücretler hapis tehdidiyle stabilize edilmiştir. Bunun toplumsal sonuçları da pek tabii önemli olmuştur. Böylece, insanları kışkırtabilecek hemen herkes elenmiştir. Bahsettiğimiz kitlelerin kapatılması herhangi bir mahkemedен geçirilerek yapılmamış, insanlar doğrudan hapsedilmiştir. Çünkü o dönemde Paris'te polis müdürünün dilencileri veya yersiz yurtsuzları sorgusuz sualsiz kapatma hakkı vardı.⁶¹

Kapatmanın kökenleri Avrupa'nın tümünde benzer sebeplere bağlı olarak gelişmiştir. 17. yüzyılda İspanyol ekonomisindeki bir bunalım bütün Avrupa'yı etkisi altına almış, ücretlerin düşüşü, işsizlik, paranın kıtlaşması gibi sorunlara neden olmuştur. 1656 yılındaki Genel Hastane'nin kurulmasına ilişkin krallık fermanı da tam bu nedenlerle ilan edilmiştir. 4. Henri Paris kuşatmasına başladığı dönemde 100 bin nüfuslu kentte 30 binden fazla dilenci bulunmaktaydı. Bu kurum başlangıçta düzensizliklerin kaynağı olan dilencilik ve aylaklığı önleme görevini böylelikle üstlenmiştir. Genel Hastane açılmadan önce dilenciligi, aylaklığı engellemek üzere pek çok çözüm yolları aranmıştır. Dilenciler tutuklanıp zincirlenmiş, kentten çıkarılmalarına karar verilmiş, çıkmayanlar zorla çalıştırılmıştır. Hatta dilencilerin meydanlarda kamçılanması gibi etkili önlemler alınmıştır. Bir miktar ekonomik toparlanma yaşandıysa da Otuz Yıl Savaşları'yla birlikte işsizlik, dilencilik tekrar ortaya çıkmıştır. Vergilerin düzenli artışları, manüfaktürleri sıkıntıya soktuğu için işsizlik artmıştır. Fransa'daki sanayi kentlerinde ayaklanmalar meydana gelmiştir. Bu kapatma uygulamalarının bir anlamda dinî yönü bulunmakla birlikte Foucault'a göre siyasi ve ekonomik sebepler taşımaktadır. Genel hastaneler bu bağlamda, ilk defa endüstri şehirlerinde açılmıştır. İngiltere'deki örnekleri Paris'ten de önce gelmiştir.⁶²

⁶⁰ Foucault, *Büyük Kapatılma*, s. 106.

⁶¹ Foucault, *Büyük Kapatılma*, ss. 105-106.

⁶² Foucault, *Deliliğin Tarihi*, s. 112, 113, 115, 117.

Hapishaneler ya da hastaneler bunalım dönemlerinde uzunca bir süre işsizlerin ve serserilerin kapatıldıkları yerler olarak kullanılmasının yanı sıra kapatma, bu bunalım dönemlerinin dışında başka bir anlam kazanmıştır. Artık işsizleri kapatmak değil, kapatılmış olanlara iş vermek ve onları belli bir refah doğrultusunda istihdam etmek söz konusudur.⁶³ Öyleyse çıkarılacak sonuç şudur: “tam istihdam ve yüksek ücret dönemlerinde ucuz emek gücü; ve işsizlik dönemlerinde aylakların emilmesi ve çalkantı ile ayaklanmalara karşı toplumsal korunma”.⁶⁴

Orta Çağ Avrupa’sında hapsin, başlı başına bir ceza olarak görülmediğini belirtmiştik. O dönemde bu tarz uygulamalar henüz mevcut değildi. Kapitalizmle beraber el emeği, işsizlik sorunları Fransa, Almanya, İngiltere gibi ülkelerde isyanlarla mücadele için yeni arayışlara neden oldu. Eskiden isyanları bastırmak için insanları katleden, mülkleri ortadan kaldıran ordular gönderilirdi. Ordular ülkeyi yerle bir eder, büyük toprak sahipleri de vergi tahsil edemezlerdi. Büyük bir katliamın yanı sıra bu aynı zamanda ekonomide felakete yol açıyordu. Kapatılma, insan katliamları ve ekonomik bunalımları önlenmek üzere koruyucu bir tedbir olarak görüldü.⁶⁵

Özetle, Klasik Çağ kapatmaya çifte rol atfetmiştir: İşsizliği emmek veya en azından onun toplumsal sonuçlarını en aza indirmek ve ücret sınırlarını yüksek miktarlara çıkma tehlikesine karşı denetlemek. Bunun hem emek piyasasına hem de üretim fiyatlarına etki etmesi umulmuştur.⁶⁶

2. 3. Modern Dönem Gözetim

Gözetim olgusunun insanlığın en ilkel dönemlerinden beri var olduğunu daha önceki bölümlerde belirtmiştik. Bugün anladığımız manada kurumsallaşmış, sistematikleşmiş, yoğun, yaygın, toplum hayatının bütün kurumlarında görülen gözetim pratiklerinin modern döneme kadar mevcut olmadığı açık bir husustur.

⁶³ Foucault, *Deliliğin Tarihi*, ss.116-117.

⁶⁴ Foucault, *Deliliğin Tarihi*, s. 117.

⁶⁵ Foucault, *Büyük Kapatılma*, s. 105.

⁶⁶ Foucault, *Deliliğin Tarihi*, s. 121.

Modern dönemde gözetim, geleneksel ve feodal toplumlardaki olgunlaşmamış uygulamaların yoğunlaştırılıp sistematikleştirilmesi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁷ Modern toplumlar ile geleneksel toplumları birbirinden ayıran başlıca mekanizma, gözetim olgusu ve sanayileşme ile kapitalizm etrafında şekillenen sosyo-ekonomik ilişkilerin bütünüdür.⁶⁸ Modern dönem gözetim olgusunu ve pratiklerini anlayabilmek, moderniteyi, modernitenin özelliklerini ve kurumlarını bilmekten geçmektedir.

Modernite, modern toplum ile sanayi uygarlığını aynı anda anlatan temsilî bir kavramdır. Bu dönemde yaygınlaşan ekonomik sistem, önceki dönemlere göre daha özgül ve derin etkilere sahiptir. Modern dünyanın ekonomik sisteminin bir ifadesi olan modernite, sanayi kapitalist düzenin ortaya çıkışıyla eş anlamlıdır.⁶⁹

Giddens, moderniteyi feodalizm sonrası Avrupa'sında ortaya çıkan ve 20. yüzyılla birlikte dünya ölçeğinde genişleyen kurumlar ve davranışlar ekseninde toplumsal yaşam ve örgütlenme biçimidir şeklinde açıklamaktadır.⁷⁰ Giddens'a göre moderniteyi önceki geleneksel dönemlerden ayıran dört kurumsal boyut vardır. Bu kurumsal boyutlar kapitalizm, sanayileşme, gözetim ile denetim ve askeri güçten meydana gelmektedir.⁷¹ Ona göre bu kavramlar ne birbirlerinden bağımsızdırlar ne de eşit değere sahiptirler. Ancak modernliğin ortaya çıkışında ve bu sistemin genişlemesinde, kapitalizmin daha büyük bir payı olduğunu belirtmektedir.⁷²

Kapitalizm, sermaye ile emek arasındaki ilişki merkezinde yoğunlaşmış bir meta üretim sistemidir.⁷³ Modern toplumların özelliklerinden biri olan kapitalist ekonomik sistem beraberinde güçlü bir gözetim boyutu getirmiştir. Karl Marx gözetime, kapitalist sistem ve işletmede, emek ve sermaye arasındaki mücadele içinde yer vermiştir. Kapitalizmde emek artık zorlanmıyor, fakat işçilerin verili bir sürede en düşük maliyetle en fazlayı üretmesi ve rakip işletmelerden geri kalmaması için işçilerin

⁶⁷ Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, s. 59.

⁶⁸ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s.77.

⁶⁹ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 77.

⁷⁰ Anthony Giddens, *Modernite ve Bireysel Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*, çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Say Yayınları, 2010, ss. 28-29.

⁷¹ Anthony Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, 4. b., İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010, s. 58.

⁷² Anthony Giddens, *Modernliği Anlamlandırmak*, çev. Serhat Uyurkulak, Murat Sağlam, İstanbul: Alfa Kitabevi, 2001, s.86.

⁷³ Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, s. 55-56.

denetlenmesi gerekiyordu. Bu yüzden işçilerin gözetlenmesi/izlenmesi ve disiplin altına alınması gerekliliklerinden yönetim dediğimiz bir mekanizma gelişmişti.⁷⁴

Geleneksel dönemlerde, feodal dönemlerde olduğu gibi işçiyi işte tutmak ve çalıştırmak için fiziksel zorlama biçimleri kullanılırken, modern dönemde işçilerin kendi iş güçleri üzerinde kısmen de olsa tasarruf hakkına sahip olduğu kabul edildi. İşçileri işte tutmak için kullanılan araçlardan biri, işçi için hayatta kalma ihtiyacına binaen işverenin ücretine mecbur olmaları sonucu zorunlu çalışma iken diğeri de gözetimdi.⁷⁵

Modern dönem ve kapitalizm incelenirken işletme ve fabrikalarda gözetime yol açan ve onu niteleyen bazı unsurlar karşımıza çıkmaktadır: teknoloji, makineler, zamanın ve mekânın kontrolü, standartlaşma, uzmanlaşma, iş bölümü, senkronizasyon ve iş yerinde eğitim.⁷⁶

Sanayi toplumlarında, kırsal kesimde yaşayan insanlar oradan çekilerek alınmış ve dev gibi büyük kentlere toplanmıştır. Toplama sadece bununla sınırlı kalmamış, aynı zamanda geleneksel dönemde iş her yerde, evde, köyde, tarlada yapılırken, modern kapitalist dönemde işin çoğu işçiyi çatısı altına alan fabrikalarda yapılmaya başlanmıştır. Bu toplamalar bir araya gelmeler sermaye için de geçerli olup, büyük tekelleşmeler bu dönemde ortaya çıkmıştır.⁷⁷ Burada asıl önemli olan, sanayi kapitalizmiyle beraber beliren teknolojik ve siyasi teknikler sonucunda, tüm yaşamı biçimlendirmeye yönelik, fabrika merkezli bir mantığın ve işleyişin toplumsal yaşamın tüm alanlarında yaygınlaşmasıdır.⁷⁸

Başta fabrika olmak üzere toplumsal, siyasi, ekonomik hayatın tüm kesimlerinde bir tarafa toplanma ve yığılma söz konusu olmuştur. Böylelikle hem kente yerleşen yurttaşlar hem de fabrika işçileri üzerindeki gözetim ve denetim kolaylaşmışken, hem de bu büyük insan yığınlarının gözetimi ve denetimi zorunlu olmuştur. Burada gözetimin artması ve gelişmesi ile zorunlu olması arasında karşılıklı bir ilişki mevcuttur. Aynı zamanda gözetimin mekânsal düzenle de yakından ilişkisi

⁷⁴ Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, s.43.

⁷⁵ Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, s. 55.

⁷⁶ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s.79.

⁷⁷ Alvin Toffler, *Üçüncü Dalga*, çev. Ali Seden, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1981, s. 84-85.

⁷⁸ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 79.

vardır. Şehirlerin düzeni, işçilerin fabrikada belli bir nizamla göre konuşlandırılması, gözetim araçlarının denetimi en iyi sağlayacağı şekilde yapılmıştır. Dolayısıyla işçiler, en iyi çalışabilecekleri ve gözlenebilecekleri yerlere tecrit edilmişler, bu üretimde verimliliği artırmış, sanayinin gelişmesine zemin hazırlamış, teknolojiye ilerlemeler ise yeni gözetim araçlarının icat edilmesine yardımcı olmuştur.⁷⁹

Ev alanıyla iş ortamının kesin şekilde birbirinden ayrılmasına, fabrika üretiminin yayılmasına sebep olan temel etkenlerden biri teknolojik gelişmelerdir. Buhar makinesinin keşfi ve ardından gelen hızla makineleşme furyası çalışma yaşamını tümüyle fabrikalara kaydırmıştır.⁸⁰ Sanayi çağının başlangıcında yaşayan işadamları, aydınlar, reformcular makine hayranıydılar. Bu mekaniğe bakarak çağlarında birçok benzetmeler yapmışlardır. Newton'un evreni inceleyerek, onu makine düzeniyle işleyen dev bir saate benzetmesi bunlardan biridir. Adam Smith de "*Ekonomi bir sistemdir. Ve sistemler birçok bakımdan makineye benzerler*" diyerek ekonomiyi makineye benzetmiştir. 19. yüzyıl İngiltere'sinde Lord Cromer de "*Makinenin çeşitli parçalarının uyumlu bir şekilde çalışmasını sağlayacak*" bir hükümet kurmaktan söz ediyordu. Amerikan anayasasının hazırlık aşamasında James Madison anayasayı bir saate benzetmiş, sanki o "*fren ve dengelerden*" oluşmuştu. Bu endüstri çağının benzetmeleri sadece kapitalist dünyada değil aynı zamanda sosyalist uygarlıklarda da bulunmaktaydı.⁸¹

Modernliğin kurumsal boyutlarından olan endüstriyalizm, bu noktada açıklamamız gereken bir kavram halini alır. Modernlikten bahsederken kapitalizme değinmemek, nasıl kavramı eksik bırakırsa aynı şekilde endüstriyalizmi atlamak da farklı bir sonuç vermeyecektir. Giddens bu iki kavramın birbirine indirgenemeyeceğine ve birbirlerinin bir alt türü olarak görülemeyeceğine *Modernliğin Sonuçları* adlı kitabında yer vermiştir. Giddens endüstriyalizmi, cansız maddi güç kaynaklarının mal üretiminde kullanımı olarak açıklamıştır. Makineler bu süreçte merkezi rol oynarlar. Makine, bu tür güç kaynaklarını çalışma aracı olarak kullanarak üretimsel faaliyetleri yerine getiren, insan elinden çıkma bir araç olarak tanımlanır. Endüstriyalizm, üretimin

⁷⁹ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 83.

⁸⁰ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 79-80.

⁸¹ Toffler, *Üçüncü Dalga*, s.107-109.

istenilen şekilde olması için belli kurallara göre toplumsal örgütlenmeleri öngörür. Toplumsal örgütlenmeler insan etkinliğinin, makinelerin, hammadde, ürün girdi ve çıktılarının senkronizasyonu için elzemdir. Bu senkronizasyon yönetsel eşgüdüm ile sağlanabilir. Yönetsel eşgüdüm yalnızca, endüstrileşme ve kapitalizmin bulunduğu fabrikalardaki bir uygulama değil aynı zamanda modern dönem ulus devletinin uyguladığı bir yöntemdir. Kapitalist devletlerin ve genelde modern devletlerin ulaştıkları toprak sınırları üzerindeki yönetsel sistemleri, toprakların eşgüdümlü kontrolünü zorunlu kılmaktadır. Bu yoğun yönetsel sistem gözetim kapasitelerinin gelişimine dayanır. Gözetim aygıtları da kapitalizm ve endüstriyalizmin gelişimine bağlı olarak, geleneksel dönemin çok ötesinde pratikler sunar. Bu anlamda gözetim, gözetime konu olan toplulukların siyasal alandaki eylemlerinin denetimine işaret eder. Fakat gözetim, bir yönetsel güç temeli olarak bu alanla sınırlı değildir.⁸²

Modern dönemde fabrikaların yaygınlaşması, makineleşmenin artmasıyla, insanların makinelerin temposuna ayak uydurması bağlamında bir ilke ortaya çıkmıştır: Senkronizasyon. Bu ilke geleneksel dönemde de pek tabii mevcuttur. Fakat o dönemlerde bu, daha çok kişinin kendi ya da az sayıdaki topluluklarla olan ritmi veya doğanın temposundan ibaretti. Üretim arttıkça makinelerin pahalı ve yapılan işlerin birbirine bağlı olması iyi bir eşlemeyi gerektirdi. Çünkü bir grup işçi belirli bir görevi geciktirince, fabrikanın öbür ucundaki işçiler daha da gecikirler ve üretim istenilenden az olur. Geleneksel toplumlarda önemi olmayan zaman, bir şeyi zamanında yapma artık toplumsal bir zorunluluk haline gelmiştir. Kol ve duvar saatleri her tarafa yayılmıştır. Zaman ve saat o dönemde yalnızca fabrikalarda önemli addedilmemiş bütün toplumsal yaşam ona göre tasarlanmıştır. Çocuklar zil çalmadan okula gitmişler, belli zamanlarda ders yılına başlayıp, belli zamanlarda bitirmişlerdir. Çalışma hayatında belirli saatler dinlenmeye ayrılırken, programların arasına standart uzunlukta izinler, tatiller ve kahve molaları konulmuştur.⁸³

Sınaî kapitalizmle beraber bir diğer zikretmemiz gereken ilkelerden biri de uzmanlaşma olacaktır. Geleneksel dönemlerde ne iş olsa yaparım diyen köylünün yerine bu dönemde tekrar tekrar tek bir işi yapan uzman işçi gelmiştir. Adam Smith

⁸² Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, s. 55-57.

⁸³ Toffler, *Üçüncü Dalga*, ss. 81-83.

Ulusların Zenginliği adlı eserinde emeğin üretim gücündeki en mühim gelişmenin, iş bölümü neticesinde ortaya çıktığını belirtmiş ve bir iğnenin üretimini anlatmıştır. Bir iğnenin üretimi için yapılması gereken tüm işlemleri tek başına yapan işçi günde ortalama en fazla yirmi iğne üretirken, aynı işi on işçi aralarında dağıttığında günde adam başına 4800 iğne üretilmektedir. Bu iğne hikâyesi zaman ilerledikçe daha da büyük işlere aktarılmış ve araba gibi daha büyük üretimler yapılır hale gelmiştir.⁸⁴ Düşünmesi ya da yaratıcı olması beklenmeyen işçi bu dönemde bıkmadan, usanmadan, sorgulamadan sadece verilen görevi belirlenen vakitte yapmalıdır. Meslek sahibi olma ve uzmanlaşma da işte bu iş bölümü neticesinde ortaya çıkmıştır.

Endüstrinin gerektirdiği bu disiplini sağlamak ancak erken yaşlarda verilen eğitim ile mümkün olacağı düşünülmüştür. Eğitim kurumlarında geleceğin işçileri fabrika sistemine benzer bir eğitime tabi tutulmuşlardır. O dönemdeki sanayici ve işverenlerin çoğunluğu ergenlik çağına ulaşmış bir insanı iyi bir fabrika işçisi haline getirmenin imkânsızlığından bahsediyorlardı. Böylelikle kitle eğitimi başlamıştır. Bu eğitimde fabrikadaki komutları ve makinelerdeki şekilleri anlayabilmeleri için okuma yazma, hesap ve biraz da tarih gibi dersler öğretiliyordu. Bunların haricinde gizli bir ders programı mevcuttu: Her şeyi zamanında yapmak, gösterileni kafanı kullanmadan ezberlemek, söz dinlemek. Fabrika sistemi, işçinin zamanında gelip gitmesini, amirlerin ve yöneticilerin verdiği emirleri tartışmadan yerine getirmesini, büroda ya da makinenin başında tekrar tekrar aynı işi bıkmadan yapmasını gerektiriyordu.⁸⁵

Modernliğin kurumsal boyutlarından bir diğeri de şiddet araçlarının kontrolü yani askerî iktidardır. Her dönem için askerî iktidar önemini korusa da geleneksel dönemde askerî iktidar sürekli askerî destek sağlamaya muktedir değildi. Kendi topraklarında da şiddet araçları üzerinde tekелci bir kontrol sağlamaktan uzaktı. Kesinleşmiş toprak sınırları içerisinde şiddet araçları üzerindeki tam ve tekелci kontrol ise modern devlete özgüdür.⁸⁶

⁸⁴ Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*, çev. Ayşe Yunus, Mehmet Bakırcı, İstanbul: Alan Yayıncılık, 2004, C.1, ss. 17-18.

⁸⁵ Toffler, *Üçüncü Dalga*, s. 53.

⁸⁶ Giddens, *Modernliğin Sonuçları*, s.57-58.

Askerî gelişmeler gözetimin kilit noktalarından yalnızca biridir fakat belirgin bir başlangıç noktası olarak da kabul edilebilir. Askeriyedeki sıkı talim, disiplin ve denetim daha sonraları hapisane, büro, fabrika, okul gibi kurumlarda da uygulanmıştır. Yine de modern gözetimden bahsederken, onu oluşturan karmaşık etkilerden herhangi birini diğerlerinden daha ön plana alamayız.⁸⁷

Modern askeriye tarihinde gözetim pratiklerinin çeşitli yüzlerine şahit olabiliriz. Savaşa güçlü bir şekilde hazır olmak için askerlerin hareketlerinin gözlenmesi ve hesaplanması, orduların ve subayların bürokratik olarak örgütlenmesi, topyekûn savaş için bütün sivil kuruluşlara seferberlik ilan edilmesi, devlet tarafından güvenlik ve haber alma servislerinin gelişmesi bunlardan bazılarıdır. Bahsi geçen gözetim pratikleri tabii grupların ötekiler tarafından denetimini veya koordinasyonu ya da kontrol amacıyla kişilerin özel hayatının, bilgilerinin belgelenmesi ve biriktirilmesini gerektirir. Bu gözetim pratiklerinin hedefi ulusal güvenliği, toprak sınırlarını, askerî üstünlüğü sağlamak olduğu için insanlara pozitif şekilde sunulur.⁸⁸

Bahsedilen bütün durumlar ancak sıkı bir gözetim ve denetimle sağlanabilir. Gözetimin ve denetimin sonucu olan yönetim modern dünyada ilk olarak fabrikalarda başlamışsa da hayatın tüm alanlarına yayılmıştır. Hastaneler, hapisaneler, okullar, askeriye sadece bunlardan birkaç tanesidir.

2. 4. Modernlik Sonrası Dönemde Gözetim

İlk olarak geleneksel dönemde köle ve feodalite ilişkileri bağlamında ilkel anlamda başlayan gözetim, önceki kısımlarda değindiğimiz üzere ulus devletlerle beraber sistematikleşmiş, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise yeni bir boyut kazanmıştır. Çağımızda; gözetimin enformasyon teknolojilerinin kullanılmasıyla beraber tarihsel seyri içerisindeki en yaygın halini görmekteyiz. Yalnızca iktidarların değil aynı zamanda güç aygıtlarını elinde bulunduran egemen grupların da gelişen teknolojilerle beraber, hâkimi-

⁸⁷ Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, s. 46-47.

⁸⁸ Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, s. 48.

yetlerini arttırdıkları küresel bir gözetime şahit oluyoruz. Çalışmamızın bu kısmında çağımızın içinde bulunduğu gözetim sürecine değinerek kısaca uygulamalarına da yer vermek istiyoruz.

Modernlik sonrası dönemde dünyada yaşanan köklü değışimler neticesinde düşüncüler, içinde bulunduğumuz çağ ve toplum için farklı isimlendirmeler yapmışlardır. Böylece yeni oluşan dünyayla birlikte gelişen toplumsal yapı da bir ada kavuşacaktır. Bazı isimlendirmelere yer vermemiz gerekirse bunlar; “modernlik sonrası çağ” “kapitalizm sonrası toplum”, “sanayi sonrası toplum”, “bilgi toplumu”, “enformasyon toplumu” ve “network toplumu” olacaktır.⁸⁹ Bu adlandırmalardan Peter F. Drucker’ın *bilgi toplumu* ve Yoneji Masuda’nın *enformasyon toplumu* kavramlaştırmaları yaygınlaşmıştır.⁹⁰ Bilginin, iletişim teknolojilerinin, enformasyonun, çağımız dünyasında yaşanan gözetim teknikleri açısından önemi sebebiyle bu başlık altında yukarıdaki en kabul gören kavramlardan yararlanılacaktır.

Yeni gözetim teknolojilerinin bulunuşuyla birlikte gözetim artık panoptikondaki mekansal sınırlamalara ihtiyaç duymamaktadır. Elektronik çağda disiplin teknikleri için davranışların bıraktığı izler yeterlidir. Bilgisayarlar; kredi kartı işlemleri, kredi başvuruları, telefon faturaları, sosyal güvenlik dosyaları, kütüphane kayıtları, parmak izleri, trafik biletleri gibi daha pek çok izleri takip ederek bir insanın tüm hayatı hakkında ayrıntılı bilgi toplayabilmektedir.⁹¹ Mark Poster bu elektronik çağda bedenlerin şebekeler, veritabanları ve enformasyon depoları içerisine girdiğini ve sibermekana taşınan bedenin artık gözlenmekten kaçabileceği veya sığınabileceği bir yer bulamadığını ifade etmektedir. Bireyler Poster’ın süperpanoptikon olarak niteledendirdiği panoptikon sonrası bu yeni gözetim alanına gönüllü olarak katılmaktadırlar. Panoptikondan ayrıldığı nokta da budur.⁹² Bireylerin bu yeni gözetime gönüllü katılımları, gözetimin yalnızca tahakküm ve baskı

⁸⁹ Veysel Bozkurt, *Endüstriyel ve Post-Endüstriyel Dönüşüm: Bilgi, Ekonomi ve Kültür*, 1.b., İstanbul: Aktüel Yayınları, 2005, s. 20.

⁹⁰ Bozkurt, *Endüstriyel ve Post-Endüstriyel Dönüşüm: Bilgi, Ekonomi ve Kültür*, s. 21.

⁹¹ Mark Poster, *Foucault Marksizm ve Tarih*, çev. Feride Güder, İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2006, ss. 108-109.

⁹² Zygmunt Bauman, *Küreselleşme: Toplumsal Sonuçları*, çev. Abdullah Yıldız, 3. b., İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010, s. 60.

unsuru olmaktan çıkıp, insanların güvenliklerinden emin olma, gelişen teknolojiler sayesinde hayatlarını kolaylaştırma ve eğlence sektörüne girebilme gibi sebeplere bağlanabilmektedir.

Elektronik çağda, belgesel kimlik saptama yoluyla bireylerin, kendilerine sorulmadan, veri depolarından onlar hakkında bilgi sahibi olma olanaklı hale gelmiştir.⁹³ Bauman'a göre sistemlerin ve süreçlerin ahlakî değerlendirmeden ayrılması olarak adlandırılan *kayıtsızlaştırma* 'nın bir boyutu da biometri, DNA gibi bedensel ve çevrimiçi olmak, kimlik göstermek gibi bedenin tetiklediği verilerin veri tabanlarına dönüşürülmesidir. Bu noktada kişiyi temsil eden bilgi, bireylerin kendi hikâyelerini anlatmalarından daha güvenilir kabul edilmiştir. Verilerle yapılan değerlendirmelerin daha rasyonel ve ahlakî olarak da tarafsız olduğu söylenmektedir.⁹⁴

Dolgun'un enformatik gözetim olarak adlandırdığı modern ötesi gözetim ona göre telefon dinleme faaliyetlerine kadar geri götürülebilir. Fakat esas sıçramasını telekomünikasyon, bilgisayar ve uydu teknolojileriyle sağlamıştır. İlerleme süreci hala devam ederken şu an için ulaştığı son noktanın biyo-teknoloji alanındaki DNA projelerinin olduğu düşünülmektedir.⁹⁵

Bir gözetim tekniği olan telefon dinleme faaliyetinin, telefonun icadıyla başladığı kabul edilebilir. Gizli yapılan bu dinlemeler ilk dönemlerde ulusal güvenliği sağlama amacıyla yapılmışsa da sonraları soğuk savaş döneminde ülkelerin vatandaşlarını gözetim altında tutmasına yönelik olmuştur. Süreç içerisinde ise iktidar ve siyasi partilerin birbirlerine karşı bir koz edinme amacına hizmet etmiştir. Gözetim faaliyetlerinden biri olan telefon dinleme enformasyon teknolojilerinin ilk basamağıdır. Telefon dinleme faaliyetleri ilerleyen dönemlerde yükselen teknoloji vasıtasıyla deniz altına döşenen fiber optik kablolar ve uzaydaki uydular ile konuşmaların elde edildiği bir hale gelmiştir. Bir sonraki aşamadaki gözetim, internet ve diğer elektronik gözetim biçimleri ile ulusal güvenliğin haricinde ekonomik kaygıların da sebebiyet verdiği bireylerin yaşamının her alanına yansıyan bu yüksek teknolojilerle sağlanmaktadır.⁹⁶

⁹³ Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, s. 132.

⁹⁴ Zygmunt Bauman, David Lyon, *Akışkan Gözetim*, çev. Elçin Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003, s. 16.

⁹⁵ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 135.

⁹⁶ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 136, 139, 141.

Gözetimin tüm hayatın olabildiğince derinine sızmasına yardımcı olan elektronik teknolojiler, bilgisayar ve teknolojileridir. Yani kişisel veri toplama faaliyetlerinin büyük boyutlara ulaşmasının ardında bilgisayar ve internet teknolojileri var gibi görünmektedir.⁹⁷

Bilgisayarların tarihi 1940'lı yıllara götürülebilecek kadar eskidir. İkinci Dünya Savaşı esnasında savunma amaçlı Amerika tarafından geliştirilmiştir. Büyüyen Amerikalı şirketler için enformasyon teknolojileri giderek önem kazanmış ve 1958 yılına gelindiğinde ikinci kuşak bilgisayarlar ortaya çıkmıştır. 1971 yılında ise elektronik dünyasını alt üst edecek bir gelişme meydana geldi. Mikroişlemcinin geliştirilerek bilgisayarın bu çipe yerleştirilebilmesi bir devrim yaptı. Bu devrim niteliğindeki gelişme daha sonraları mikro bilgisayarlar olarak adlandırılan şu an kullandığımız kişisel bilgisayarların temelini oluşturmuştur.⁹⁸ Bu yaygınlık bilgisayar ve ağ teknolojileriyle de birleşince insanların her adımının izlendiği gözetim toplumunu meydana getirmiştir.

Bilgisayar teknolojilerinin kullanılmasıyla gözetimin kapasitesi artmıştır. Çünkü gözetim bilginin denetlenmesiyle ilgilidir. Geliştirilen bilgisayar teknolojisiyle enformasyon saklama, işlem yapma kapasitesi oldukça artmış, bu da veri çağırma işlemi kolaylaştırmış. Elektronik teknolojiler kişisel veri alanına taşındığında gözetim açısından büyük sonuçlar doğurmuştur.⁹⁹

Bilgisayarlar yalnızca enformasyon depolama açısından değil, verilerin birleştirilmesi, bir araya getirilmesi, yapılandırılması, çağırılması, karşılaştırılması, eşleştirilmesi yönünden de gözetim uygulamalarında farkını ortaya koymaktadır.¹⁰⁰ Özellikle bilgisayar eşleştirmeleri yoluyla çeşitli kaynaklardan toplanan verilerin ilişkilendirilme gücüne sahip teknoloji, gözetimde devrim niteliğinde bir gelişme olarak kabul edilmiştir. Bu eşleştirmeler 1970'lerde devlet dairelerinde kullanılmaya başlanmış 1990'lara geldiğinde

⁹⁷ Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, s. 61, 63.

⁹⁸ Manuel Castells, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür: Ağ Toplumunun Yükselişi*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005, c. 1, ss. 53-55.

⁹⁹ Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, s.119

¹⁰⁰ Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, s. 120.

ise yaygınlık kazanmıştır. Bilgisayar teknolojisinin kullanıldığı ülkelerde meydana getirilen veri depoları sayesinde birey ve toplum yoğun bir gözetime maruz kalmıştır.¹⁰¹ Bilişim teknolojilerinden üst düzey faydalanan gözetim toplumu sayılabilecek İsveç'te 1987 yılına gelindiğinde bekâr bir yetişkin bireyin yaklaşık yüz idarî kurumun bilgi sisteminde bulunacağından, evli bireyin ise iki katı kadar farklı veri sisteminde yer alacağından bahsedilir. İsveç sağlık, eğitim ve sosyal yardım hizmetlerine önem vermektedir.¹⁰²

Enformasyon teknolojilerinin artmasıyla beraber gözetimin gücünü ve etkisini artıran temel faktör internetin yaygınlık kazanmasıdır. Kamusal ve özel alan ayrımı olmadan bütün dünyayı elektronik ağda birbirine bağlayan internet teknolojisi artık insanlığın hiçbir mekana ait olmadan her alanda varolmasıyla günümüz toplumunda dönüştürücü bir rol oynamaktadır.¹⁰³ Bilgisayar ve gelişen yeni teknoloji internetle beraber verilerin saklanması, dolaşması, eşleştirilmesi ve pazarlanması hızlanmıştır. Bu veriler yalnızca isimler ya da sayılardan oluşmamakta aynı zamanda DNA kodları veya bir fotoğraf görüntüsüne kadar uzanmaktadır.¹⁰⁴ Böylelikle pek çok gözetim aygıtı ve teknolojik gelişmenin internet gücüyle bir araya gelmesiyle birlikte gözetim üst seviyelere ulaşmıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz enformasyon teknolojilerinin haricinde küresel gözetim sistemlerinden bir diğeri de Echelon'dur. Dünyadaki, internet de dahil olmak üzere tüm iletişim ağlarını denetleme gücü bulunan Echelon adlı sistem enformasyon gözetimini üst basamaklara taşımıştır. Bireylerin özgürlüklerini ve mahremiyetlerini hiçe sayan, ticarî hayat ve sanayi dünyasını hedef alan Echelon sistemi *dünyayı saran örümcek ağı* olarak nitelenmektedir. Kuruluşu İkinci Dünya Savaşı'na kadar dayanan sistem, gözetim faaliyetlerini bugün kullandığı son teknoloji aygıtlar vasıtasıyla gerçekleştirmektedir. Echelon, telefon, bilgisayar, teleks, faks, e-postalar, internet ağı üzerinden yapılan yazışmalar ve uydu haberleşmelerini, sisteme girilen anahtar veri kriterleriyle izlemektedir. Anahtar sözcüklerle amaca yönelik olarak toplanan veriler böylelikle bilgi bombardımanını engellemiştir. Echelon amaca yönelik veri elde etmenin haricinde aynı zamanda haberleşmede ağa takılan anahtar sözcüklerin geçtiği adreslere de ulaşma imkânı tanımaktadır.¹⁰⁵

¹⁰¹ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 148.

¹⁰² Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, s. 122.

¹⁰³ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 192.

¹⁰⁴ Lyon, *Günlük Hayatı Kontrol Etmek: Gözetlenen Toplum*, s. 13.

¹⁰⁵ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, ss. 158-160.

Echelon haricinde dünya çapında gözetim faaliyetlerini sürdürmeye yarayan bir diğer program da Promis'tir. Promis, farklı ağlar üzerindeki verileri sürüklenme ağlar vasıtasıyla tek bir ağda bulunuyormuş gibi kullanma olanağı sağlayan bir programdır.¹⁰⁶ Bilgisayar eşleştirme ve veri ilişkilendirme temeline dayanan bu program, ilişkili veriler arasında değerlendirme yapmaktadır.¹⁰⁷ Promis, yerleştiği programda *elektronik truva atı* görevi görmektedir.¹⁰⁸ Bir gözetim sistemi olan truva atları, bilgisayara yüklenen bir program vasıtasıyla çalışır. Truva atı bazı uygulamaların arka planına gizlenerek, onlar çalıştırıldığında ise çalışmaya başlamaktadır. Bilgisayar korsanlarının hedefteki kişinin e-posta veya bilgisayarındaki bilgilere vs. ulaşmasını sağlamaktadır.¹⁰⁹ Bu programla hedef kişi veya düşman hakkında veri toplamak için elektrik, telefon, su kuruluşlarının, seyahat yolları acentelerinin, bankalar, trafik şubesi gibi kurumların sürüklenme ağı bulunan bilgisayarlarına bağlanmak yeterlidir. Veri depolarından elde edilen bilgilerin önem sırasına göre düzenleme, gruplandırma ve iki farklı veri arasında korelasyon kurma yeteneğine sahiptir. Böylece bir evin su ve elektrik faturası arttığında evin nüfusunun arttığı sonucuna ulaşırken sistem aynı zamanda başka bir evin insan sayısının azaldığını tespit edebilir ve iki ev bireyleri arasındaki yakınlığı belirler, bu kişilerin banka ve diğer sahip oldukları hesaplar incelemeye alınır.¹¹⁰

Gözetimin sınırlarının ulaştığı son nokta ise biyolojik gözetim olarak adlandırılmaktadır. Biyo-teknoloji ile birlikte organizmaları oluşturmak veya bu canlılarda değişiklik meydana getirmek mümkün hale gelmiştir. Artık canlıların gen haritaları ortaya konulabiliyor, embriyolarda genetik değişiklikler yapılabiliyor. Ayrıca biyo-teknoloji içerisinde yer alan nöro-teknoloji sayesinde sinir sistemini etkileyen, beyin ve zihin kontrolüne odaklanan projeler geliştirilmiştir. Biyolojik gözetim yalnızca genetik alandaki haritalama ve değişikliklerle veya beyin ve sinir sistemlerine yollanan sinyaller ile sağlanmamaktadır. Bunların haricinde kişilere has biyolojik özellikler ile de gözetim sağlanabilmektedir. Ses, yüz tanıma, gözün iris ve retina tabakasının tanımlanması, , deriden yayılan ışınların her bireyde farklılık arz etmesi, bunların belirlenebilmesi ve deri renk spektrumunun ölçümü ve hatta kişileri yürürken zemine basma şiddetinden tanıyacak

¹⁰⁶ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 155.

¹⁰⁷ Sevgi Kesim Güven, "Gözetim Toplumu ve Toplumsal Meşruiyet", s. 103.

¹⁰⁸ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 155.

¹⁰⁹ Sevgi Kesim Güven, "Gözetim Toplumu ve Toplumsal Meşruiyet", s. 102.

¹¹⁰ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, ss. 155-156.

akıllı zemin sistemleri gibi teknolojilerden oluşan biyometrik sistemler gözetim aracı olarak kullanılmaktadır.¹¹¹

Öyleyse çağımızda hedefleri ve kapasitesi artan, sınırları aşarak hem devletin hem de özel sektörün kullandığı küresel çapta bir gözetim teknolojisinin hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Özel hayatın ve mahremiyetin, belki de özel hayatı korumak, kişisel güvenliği sağlamak adına enformasyon teknolojilerinin ve iletişim ağlarının verisi haline geldiğini görmekteyiz. Bunlar bir yana piyasadaki şirketlerin daha fazla kazanma arzusuyla tüketicinin alış veriş yönelimlerini takip etmesi, kişisel tahminlerde bulunarak özel reklamlar yollaması da artık bizim için şaşırtıcı olmamaktadır. Zira küresel gözetimin hâkim olduğu bir dünyada yaşamaktayız. Lyon derinin altına giren, böylece beden sınırlarını aşan aynı zamanda da küreselleşmeyle beraber gözetimin sınırları aşan boyutuna değinerek, onun mikro ve makro özellikler taşıdığını vurgulamaktadır. Artık bilgi alış verişi yalnızca hükümet nezdinde ve ticari alanlarda yapılmamakta aynı zamanda uluslararası şekilde de gerçekleşmektedir.¹¹²

3. KURAMSAL AÇIDAN GÖZETİM

3.1. Marx ve Kapitalizm

Karl Marx gözetim konusuyla ilgilenen önde gelen kuramcılardan biridir. Kendisinin konuyla ilgili müstakil çalışmaları olmasa da kapitalizm içerisinde sık sık gözetim, denetim ve yönetime yer vermiştir. Modern dönemle beraber geleneksel dönem çalışma alanları artık sonlanmıştır. İşçiler tarla, bahçe ev gibi alanlardan sıyrılmış, hepsini bir çatı altına toplayan fabrikalar oluşturulmuştur. Feodal dönemlerde de sık sık rastlanan gözetim pratikleri artık sistemleşmiş, köleliğin bitmesiyle özgür bedenlerin denetimi zorlaşmıştır. Bu bölümde Karl Marx'ın kapitalizm ve fabrika sistemlerinde gözetime ve denetime çektiği dikkate göz atacağız.

Karl Marx emek ve sermaye arasındaki mücadelenin bir unsuru olarak gözetime ayrı bir önem vermektedir. İşçilerin görülmesi ve izlenmesi bu bağlamda sermaye adına

¹¹¹ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 171, 175, 176.

¹¹² Lyon, *Günlük Hayatı Kontrol Etmek: Gözetlenen Toplum*, s. 181.

denetimin devam ettirilmesinin bir aracı olarak ele alınır. Marx, işçileri bir çatı altına toplamanın denetimi sürdürme açısından kilit öneme sahip olduğunu tespit etmiştir. Bunun yanı sıra, var olan denetimi sürdürmek için yeni teknolojilerin de geliştirileceğini öngörmüştür.¹¹³ İşçilerin bir çatı altına toplanmaları denetim açısından çok önemli olsa da, ikincil olarak işçilerin faaliyetlerinin sürekli olarak gözlemlenmesi emeğin disipline edilmesi demektir ve üretimin maksimum verimliliği için şarttır. Bu nedenle, fabrika, disiplin teknikleri ve gerekli şartlar sağlandığında ancak kapitalist üretim açısından hak ettiği değeri bulacaktır.¹¹⁴ Bir fabrika çatısı altına toplanan, disipline edilmeyi bekleyen işçiler sistemi adına Marx *Kapital*'inde şöyle söylemiştir:¹¹⁵

İşçinin, iş araçlarının tekdüze hareketlerine teknik bakımdan tâbi oluşu ile, her iki cinsiyetten ve her yaşta bireyleri içerisinde toplayan işçi topluluğunun kendine özgü yapısı, fabrikada tam bir sistem halini alan bir kışla disiplini yaratarak daha önce de sözü edilen kontrol ve gözcülük işini ayrı bir uğraş haline getirir; ve böylece, çalışanları, işçiler ve gözcüler ya da sanayi ordusunun erleri ve çavuşları diye sınıflara bölmüş olur.

Marx yukarıdaki sözlerinde de olduğu gibi fabrikayı sık sık ordu düzenine, ve disiplinine benzetmiştir. Fabrikalardaki bu ordununkine benzeyen iş bölümü müthiş bir atölye disiplinine sebep olur. Gözetleyicinin sürekli olarak işçinin üzerindeki gözü fabrika disiplininin ve ceza tekniklerinin gelişmesi üzerinde etkilidir.¹¹⁶ Marx'ın şu sözleri o dönemdeki fabrika düzenini ve cezayı açıklaması bakımından son derece önemlidir:¹¹⁷

Burjuvazinin başka konularda dört elle sarıldığı sorumluluğun bölüşülmesi ilkesi ile, bundan daha da fazla beğendiği temsilî sistemi hiç dikkate almaksızın, sermayenin bir yasa koyucusu gibi, işçiler üzerindeki kayıtsız şartsız egemenliğini dilediği şekilde formüleştirdiği fabrika yönetmeliği, geniş ölçüde elbirliği ve iş araçları ile özellikle makinelerin ortaklaşa kullanılmasıyla iş-sürecinin gerekli kıldığı toplumsal düzenin kapitalistçe bir karikatüründen başka bir şey değildi. Köle çalıştıranların ellerindeki kamçının yerini, şimdi, gözcülerin elindeki ceza kitabı alıyordu. Bütün cezalar eninde sonunda, doğal olarak, para cezası ve ücret biçimine gelip dayanıyor ve fabrika Lycurgus'unun yasa koyma marifeti, her şeyi öyle

¹¹³ Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, s. 20, 170, 171.

¹¹⁴ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 91.

¹¹⁵ Karl Marx, *Kapital: Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili*, C. I, s. 452.

¹¹⁶ Çalışkan, "Kapital ve Disiplin", *Birikim Dergisi*, S. 90, 1996, s. 8.

¹¹⁷ Marx, *Kapital: Kapitalist Üretimin Eleştirel Bir Tahlili*, ss. 452-453.

tertipliordu ki,bu yasaların çiğnenmesi, onun için,yasalara uyulmasından daha kârlı oluyordu.

Marx'ın gözetiminin boyutlarında yalnızca ekonomik yorumları bulunmamakta aynı zamanda politik ve karşı gözetim yorumları da bulunmaktadır. Kısaca açıklamak gerekirse: Onun fabrikadaki üretim süreçleri, çalışanların yönetim süreçlerinin gözetime dayanması, sermayenin üretim, dağıtım ve satış süreçlerini denetleyip gözetmesi konularıyla ilgili pek çok ifadeleri vardır. Aynı zamanda gözetimi fabrikalarla sınırlandırmayıp, toplumsal boyuttaki gözetimlere de dikkat çeker. Basının üzerine yüklediği, politikacıları denetleyici göz olma görevi, gözetimin karşı gözetim nosyonudur. 19. yüzyılda ulus devletlerin yolcu trafiğinin gözetimi, kanunlara uyulması, casusluk ya da polis gözetimi ile nasıl ilgilendiğine dikkat çekerek gözetimin politik boyutuna da vurgu yapmış olur.¹¹⁸

3.2. Max Weber ve Bürokratik Gözetim

İlk dönem gözetim kuramcılarında biri de Max Weber'dir. Weber modern dönem gözetim analizlerini bürokrasi kavramı etrafında biçimlendirmiştir. O gözetim pratiklerini Marx gibi fabrika ve sınıf ilişkileriyle sınırlandırmamış, kapitalist işletmeyi bürokrasinin bir örgütü olarak görmüştür.

Modern dönemde, modern örgütler ile devlet idaresindeki yöneticiler, bireyleri ve topluluğu fişlemeye yönelik dosyalar tutmaktadırlar. Bu bağlamda gözetim, kişisel bilgiler içeren veri saklama tekniklerini ve bu verileri çağırma araçlarını geliştirdikleri bir yöntemi ifade eden bürokrasi ile çevrilidir.¹¹⁹

Modern gözetimin, hem sosyal denetim sağlamanın hem de sosyal katılım haklarını garanti etmenin bir aracı olarak iki ayrı yüzü bulunmaktadır. Zorunlu idari görevlerin çeşitliliği artarken, faaliyetleri koordine etmek için bürokrasi de gelişti. İnsanların gündelik hayatları bürokratik devletin dosyaları içinde belgelenmeye mecbur bırakıldı.¹²⁰ İnsanların yaşamlarının her anı bürokratik örgütlerce gözetim altında

¹¹⁸ Çakır, *İnternette Gösteri ve Gözetim*, s. 230.

¹¹⁹ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 99.

¹²⁰ Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, ss. 53-54.

tutuldu: Hastanedeki doğum kayıtlarından başlayarak, okullarda ders notlarının ve davranışlarının not edilerek dosyalanması, iş hayatındaki tutulan raporlar, sosyal güvenlik kurumları ve vergi dairelerindeki siciller, yerel idareciler tarafından ikâmetgahın sürekli kontrolü, oy kullanımına bağlı olarak seçmen listeleri, iyi bir yurttaş olunup olunmadığının izlenmesi gibi.¹²¹

Max Weber'e kadar bürokrasi devlet bürokrasisi ile sınırlı tutulmuştur. Weber de devlet kurumlarındaki bürokrasiden bahsederken aynı zamanda bürokrasinin alanını genişleterek daha geniş bir organizasyon biçimini de ele alır. Weber bürokrasinin gelişmesi ile kapitalizmin yayılması arasında sıkı bir bağın olduğunu söyler. Ona göre kapitalist ekonomik girişimde üretim, hammadde ve işgücü girdileriyle ve üretilen nesne çıkışıyla ilişkili olarak kâr ve masrafın hesaplanması dengesine dayalıdır. Bu denge değişmeyen düzenli bir yapıya sahip olmalıdır. Bahsi geçen düzenli yapı, kişilere göre değişmeyen izlenecek işlemlerin saptanması, en kesin ekonomik hesaplamaları yapacak kuralların benimsenmesi ile yapılabilir.¹²² Weber'in burada bahsettiği bürokratik yapının en temel özelliklerinden biri olan rasyonelliktir.¹²³ Bu rasyonalite kapitalist işyerinde yukarıda bahsedilen muhasebeyi beraberinde getirmiştir. Bununla hedeflenenin yüksek verimlilik olduğundan dem vurulurken, asıl amaçları yüksek seviyedeki sosyal denetimin sağlanmasıdır.

Weber bürokrasi ile demokrasinin birbirleriyle paradoksal bir ilişki halinde olduklarını savunuyor. Çünkü bürokrasi doğası gereği gücün, örgütlenmenin tepe noktasında yer alan bir azınlığın elinde olmasını sağlar.¹²⁴ Tam gelişmiş bürokrasilerin gücü olağan koşullarda hep çok yüksektir. Siyasal efendiler, uzmanlar ve yönetim işleri içinde yer alan eğitilmiş memurların karşısında kendilerini amatör bulurlar.¹²⁵ Yani ne kadar güçlü siyasi bir lider olursa olsun bürokratik güç, siyasi efendiyi dize getirecek güçte olmuştur.

¹²¹ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 100-101.

¹²² Anthony Giddens, *Sosyoloji: Eleştirel Bir Yaklaşım*, çev. M. Ruhi Esengün, İsmail Öğretir, 3. b., İstanbul: Birey Yayıncılık, 1994, s. 87.

¹²³ Max Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 324.

¹²⁴ Giddens, *Sosyoloji: Eleştirel Bir Yaklaşım*, s. 89.

¹²⁵ Weber, *Sosyoloji Yazıları*, ss. 314-315.

Weber tam gelişmiş bürokratik mekanizmaların üstünlüğünü, makineyle yapılan üretimin mekanik olmayan öteki üretim biçimlerine olan üstünlüğü analojisiyle anlatmak ister. Ona göre bürokratik mekanizmalar doğruluk, hız kesinlik, dosya bilgisi, süreklilik, gizlilik, birlik, tam bağımlılık, sürtüşmenin, maddi ve kişisel maliyetlerin azaltılması gibi özellikleri bulunmaktadır.¹²⁶

Bürokrasinin özelliklerinden biri de hiyerarşidir. Kademeli yetki düzeylerine göre, alt görevlerde bulunanlar yüksek görevliler tarafından denetlenir ve aralarında sıkıca belirlenmiş bir alt-üst ilişkisi vardır. Bu hiyerarşik yetkiler ilkesi bürokratik yapıların tümünde görülür. Devlet ve kilise yapılarında, büyük parti örgütlerinde, özel işletmelerde de geçerli bir sistemdir. Memurun yetkisinin özel ya da kamusal olarak betimlenmesi bürokrasinin özelliğinde değişiklik meydana getirmez.¹²⁷

Sonuç olarak modern dönem gözetimine baktığımızda, örgütlerin rasyonel ve hiyerarşik yapılarıyla, başta kapitalist işletmeler olmak üzere insanların hayatlarının her alanını çepeçevre saran sıkı belgeleme ve dosyalama biçimleriyle sağladıkları denetim ve gözetim faaliyetlerine rastlarız.

3. 3. Michel Foucault ve Panoptikon

18. yüzyılın sonlarında insanların dışlanmadığı fakat sürekli gözetlendiği bir sisteme sahip olan yeni bir iktidar sistemi geliştirilmiştir. Bu disiplinci iktidar bünyesinde üç denetim biçimi bulunur: Gözetleme, normalleştirme ve sına. Foucault kuramını, Bentham'dan aldığı panoptikon metaforu üzerine kurmuş ve onu genişleterek kullanmıştır.¹²⁸

İngiliz düşünür ve sosyal reformcu Jeremy Bentham 1791 yılında panoptikon hapisane planını açıkladı. Bu plana verdiği Yunanca'dan gelen panoptikon ismi, göz önündeki yer anlamına geliyordu. Bentham geliştirmiş olduğu bu mimari planı, iktidarın ıslah edici etkin aygıtı olarak gördü. Ona göre bu aygıtle, ahlak ıslah edildi,

¹²⁶ Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 308.

¹²⁷ Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s.291.

¹²⁸ Nurdoğan Rigel vd., *Kadife Karanlık*, Su Yayınları, 2003, ss. 133-134.

sanayi canlandı, ekonomi sağlam bir zemine yerleştirildi, sağlık korundu. Panoptik denetim ve gözetimle ıslah edilmez olanlar cezalandırıldı, kötüler ıslah edildi, deliler gözetim altında tutuldu, hastalar iyileştirildi, tembeller çalıştırıldı, eğitim yolunda hız alındı. Bunların hepsi Bentham'a göre temiz bir denetimle sağlandı. Yani denetim kansız sağlanıyordu ve daha önceki denetim metotları gibi belirsiz değildi.¹²⁹ Tüm toplum ve kurumlarda sistematik gözetimi, disipline edici gücü barındıran mimari şu şekildedir:¹³⁰

Çevrede halka halinde bir bina, merkezde bir kule; bu kulenin halkanın iç cephesine bakan geniş pencereleri vardır; çevre bina hücrelere bölünmüştür, bunlardan her biri binanın tüm kalınlığını katetmektedir; bunların, biri içeri bakan ve kuleninkilere karşı gelen, diğeri de dışarı bakan ve ışığın hücreye girmesine olanak veren ikişer pencereleri vardır. Bu durumda merkezi kuleye tek bir gözetmen ve her bir hücreye tek bir deli, bir hasta, bir mahkûm, bir işçi veya bir okul çocuğu kapatmak yeterlidir. Geriden gelen ışık sayesinde, çevre binadaki hücrelerin içine kapatılmış küçük silüetleri olduğu gibi kavramak mümkündür. Ne kadar kafes varsa, o kadar küçük tiyatro vardır, bu tiyatrolarda her oyuncu tek başınadır, tamamen bireyselleşmiştir ve sürekli olarak görülebilir durumdadır.

Panoptikon mimari biçiminde, hücrenin, kapatmak, ışıktan yoksun bırakmak ve saklamak işlevlerinden yalnızca kapatmak korunmuş diğeri ikisi kaldırılmıştır. Işık altında olma ve bir gözetleyicinin bakışı, koruyucu olan karanlıktan daha fazla yakalayıcıdır. "*Görünürlük bir tuzaktır.*"¹³¹

Kapatılma yerlerinde kişiler bir hücreye tıklmakta, kendi kader arkadaşlarıyla olan iletişimleri de duvarlar ile engellenmektedir. Mahkûmlar görülmekte ama görememektedir. Bu kişiler bilginin nesnesi olmakta fakat bir iletişim öznesi olamamaktadırlar. Bu görünmezlik aslında disiplinin de güvencesi olmaktadır. Mahkûmlar bir araya gelerek kaçış planları yapamamakta, delilerin birbirlerine şiddet kullanma tehlikesi önlenmekte, çocukların kopya çekme, gürültü, gevezelik yapması mümkün olamamaktadır.¹³² Bu şekilde Bentham'ın yukarıda dile getirilen panoptikonun temiz ve kesin disiplin özelliğiyle, azgın kalabalıklar yönetilebilir bir kalabalığa dönüştü. Kalabalıklar yerini birbirinden ayrılmış bireyler toplamı aldı.¹³³

¹²⁹ Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, s. 92, 93, 95, 96.

¹³⁰ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, ss. 295-296.

¹³¹ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, s. 296.

¹³² Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, s. 296.

¹³³ Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, s. 96.

Bentham, panoptikon modeline iktidarın görünür ve bu varlığının kanıtlanamaz olması ilkesini koymuştur. Yani tutuklu sürekli olarak gözlendiği merkez kulesinin silüetini görecek fakat tutuklu o anda kendine bakılıp bakılmadığından emin olamayacaktır. Ancak bu kuşku ile yaşayacaktır. Bu iki ilke mahkûmda iktidarın otomatik işleyişini sağlayacaktır.¹³⁴

Bentham'ın Panoptikon'unda artık demir parmaklıklar, zincirler, kilitler yoktur. Kurulan düzende mahkûmu iyi davranmaya, deliyi sakın olmaya, işçiyi çalışmaya, okul çocuğunu itinalı olmaya, hastayı tedavisinde ihtimamlı olmaya zorlamak gerekmez. Güç kullanmadan da kapatılan kişiler, uysal bedenleriyle durumlarına uyum sağlarlar.¹³⁵ Fakat burada Panoptik rejimi, insan görünümünde makinelerin yaratılmasına yol açar mı sorusu gündeme gelmiştir.¹³⁶

Bentham, kendi kurduğu panoptik düzende kimseye güvenilemeyeceğini söyler. Ona göre iktidar, her bir kişinin yerinin önemli olduğu, karmaşık çarklara göre işleyen bir makine olarak düzenlenmiştir. Panoptikte herkes bulunduğu yere göre, diğerlerinin hepsi ya da bir kısmı tarafından gözetlenir. Gözetlemede mutlak bir nokta yoktur.¹³⁷ Foucault'a göre iktidar, yasalar bütününden veya bir devlet aygıtından çok daha farklı olarak yoğun ve yaygındır. Onu kapitalist üretim atölyelerinde ya da modern ordu içerisinde görmek mümkündür. Bu iktidarda, iktidar ağının piramit şeklini izlediği çok açıktır. Ancak zirve ve hiyerarşinin alt kısmındaki unsurlar karşılıklı olarak birbirlerini desteklerler. Zirve, monarşideki tüm iktidarın türediği bir kaynak değildir.¹³⁸

Foucault, 17. ve 18. yüzyıl iktidar teknolojilerinin önceki dönemlere nazaran somut ve kesin karakterli, çeşitli ve farklılaşmış bir gerçekliği benimsediklerini söyler. Feodal toplumlarda iktidar, varlığını göstergeler ve el koymalar aracılığıyla gösteriyordu. Feodal lordlara, ritüellere, törenlere sadakat göstergeleri ve vergiler, yağma, avlanma, savaş biçimindeki el koymalarla iktidar vücut buluyordu. 17. ve 18. yüzyıllara gelindiğinde ise iktidar, toplumsal üretim ve toplumsal hizmet yollarıyla hâkimiyetini kurmaya çalışan mekanizmalar halini alır. Bu dönemde iktidar,

¹³⁴ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, s. 297.

¹³⁵ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, s. 299.

¹³⁶ Lyon, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, s. 96.

¹³⁷ Foucault, *İktidarın Gözü*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003, s. 98.

¹³⁸ Foucault, *İktidarın Gözü*, ss. 98-99.

bireylerden somut yaşam koşullarında üretken hizmet elde etme isteği içindedir. Bunu gerçekleştirebilmek için de bireylerin bedenlerine, hareketlerine, tutumlarına, gündelik davranış kalıplarına ulaşmak zorundadır. Bu bağlamda da iktidarın bedenselleştirilmesi gereklidir. Bu yeni iktidar teknikleri nüfus sorunuyla uğraşmak, insan birikimini idare etmek, denetlemek ve yönlendirmek ihtiyacını hissetmişlerdir. Sermaye birikimini destekleyen ekonomik sistem ile insan birikimini yöneten iktidar sistemi birbirlerinin ayrılmaz parçası haline gelmişlerdir. Demografi, kamu sağlığı, konut, yaşam süresi, doğurganlık gibi mevcut durumlar bu iktidar sisteminin ilgilendiği sorunlar haline gelmiştir.¹³⁹

İdeal biçime getirilmiş bir iktidar mekanizmasının diyagramı olan panoptikon, saf bir mimari yapıdır. Her tür özel kullanımdan kopartılabilen siyasal bir teknoloji biçimidir. Uygulanışı itibariyle pek çok göreve sahiptir. Mahpusları cezalandırmaya, hastaları tedavi etmeye, öğrencileri eğitmeye, delileri korumaya, işçileri gözlemeye, dilencileri ve aylakları çalıştırmaya yardım etmektedir. Bedenleri bir mekana yerleştirme, bireyleri birbirlerine kıyasla dağıtımına tabi tutma, hiyerarşik örgütlenme, iktidar merkezleri ve kanalları düzenleme, bir iktidarın araçlarını ve müdahale biçimlerini tanımlama yöntemidir. Bu yöntem hastane, atölye, okul, hapisane gibi kurumlarda devreye sokulabilir. İnsan topluluklarının bulunduğu her yer ve zamanda, belli sayıda insanın gözetim altında tutulmasının gerektiği bütün kurumlara panoptikon şeması uygulanabilir. Bu panoptikon şemasını uygulamak iktidarın icra edilmesinin mükemmelleştirilmesine yardımcı olmaktadır.¹⁴⁰ Panoptikon nesnesi ve amacı disiplin ve gözetim ilişkileri olan siyasal anatominin genel ilkesidir.¹⁴¹ Siyasal anatominin üzerinde temellenen biyo-iktidar ise yaşamın sağladığı güçleri arttırmayı, verimli şekilde kullanmayı, örgütlemeyi ve son olarak da denetlemeyi hedefleyen bir iktidardır.¹⁴² Yani biyo-iktidar insanı, bedenini ve gücünü hedef alan bir iktidar biçimidir.

¹³⁹ Michel Foucault, *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, çev. Işık Ergüden vd, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000, ss.75-76.

¹⁴⁰ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, ss. 302-303.

¹⁴¹ Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, s. 307.

¹⁴² Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 110.

Bir kişinin herkesi gözleyebileceği panoptikon düşü, özünde bujuvazinin olmakla birlikte Bentham'ın gerçekleştirdiği bir düştür. Bu yapı hiçbir zaman mimari şeklinde vücut bulmasa da yönetim biçimi olarak uygulanmıştır. Zihin için zihin üzerinde iktidar uygulama şeklidir. 1810 yılında Treilhard ceza yasasında siyasi iktidarı panoptik bir biçimde sunmuştur. O, imparatorun gözünün devletin en ücra köşesine kadar ulaşacağını haber vermektedir. Çünkü imparatorun gözü başsavcılarını onlar da imparatorluk savcılarını denetleyecektir. İmparatorluk savcılarını da bütünü denetleyecektir. Bu şekilde devlette hiçbir karanlık alan kalmayacaktır. Panoptikon, Napolyon devletinde hukuksal ve kurumsal bir gerçeklik haline gelip daha sonra da 19. yüzyıldaki devletlere örnek teşkil etmiştir. Panoptik toplumun bir takım gözetim yapıları vardır ve ceza sistemi, adli sistem de bu yapıların bir parçasıdır. Psikoloji, psikiyatri, kriminoloji, sosyoloji ise bu yapıların sonuçlarıdır. Hapishanenin doğuşunu da toplumun panoptizmi içine yerleştirmek gereklidir.¹⁴³

Sistematik gözetimi, toplum içindeki mikro iktidar ilişkileri üzerine temellendiren Foucault, kuramını siyasal anatominin biçimlendirdiği biyo iktidar ve Bentham'ın panoptikonu etrafında şekillendirmiştir. Foucault savunularını yalnızca hapishane ile sınırlandırmamış ona göre hepimiz bir disipliner sistem içerisinde zaptedilmiş kişileriz. Biz farkında olmadan gözlem, gözetleme, denetleme rejimine bağlı olarak davranışlarımız kontrol edilir.¹⁴⁴

Foucault “Gören mi iktidardır, görülmeyen mi, yoksa görülmeden gören mi?” şeklindeki sorusuyla Bentham'dan aldığı panoptik bakışa dikkat çekerek, görülmeden gören iktidarın, mikro iktidar alanlarındaki gücüne ve alanına vurgu yapmaktadır.¹⁴⁵ Panoptikon ona göre bir mimari yapı olmaktan çok daha öte, tüm toplumu dönüştüren ve kişileri sürekli gözetim altında tutan disipliner bir sistemdir. Panoptik toplumu ise; ıslah temelli olarak bireysel ve sürekli gözetime dayanan, denetim, cezalandırma, ödüllendirme gibi mekanizmalar yoluyla dönüştürülmesini amaç edinen ve direkt kişiler üzerinde uygulanan bir iktidar biçimidir.¹⁴⁶

¹⁴³ Foucault, *Büyük Kapatılma*, s. 135.

¹⁴⁴ Allan Megill, *Aşırılığın Peygamberleri: Nietzsche, Heidegger, Foucault, Derrida*, çev. Tuncay Birkan, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998, s. 358.

¹⁴⁵ Sartori, *Görmenin İktidarı*, s. 7.

¹⁴⁶ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s.105.

İKİNCİ BÖLÜM
SOSYO-EKONOMİK YAPI VE DENETİM

1. SOSYAL YAPI VE DENETİM

Çalışmamızın bu bölümünde ilk dönem İslam toplumunda görülen gözetim ve denetim mekanizmalarının varlığını inceleyeceğiz. Yazının, gözetim açısından önemine yer vererek başlayacağımız bu bölümde aile, muâhât anlaşması, Mescid-i Nebevî'nin gözetim faaliyetlerindeki fonksiyonlarına değinecek, sosyal tabakalaşma ile olan bağlantısının ne şekilde olduğu konusunu irdelleyeceğiz.

1.1. Yazının Kullanımı

Gözetim pratikleri devlete bağlı olan tebaanın davranışlarının kontrolü için bilginin düzenlenmesi, depolanması ve bunların devlet tarafından denetlenmesini barındırmaktadır. Dolayısıyla ilk çağlardaki toplumsal örgütlenmelerin oluşumunda yazı ve semboller büyük önem arz etmektedir.¹ Yazı iktidarın gücünü oluşturan temel faktörlerden biridir. Anthony Giddens'a göre yazı, devletin hem toplumun üyeleriyle hem de devletle ilgili etkinliklerin enformasyonunu kaydetme, sentez ve analiz etme aracı olarak son derece önemli bir esastır."² Yazı öncelikle bilgilerin depolanması ve sistemleştirilmesinde sonrasında iktidarın nüfus üzerinde egemenlik kurması ve yönetmesinde büyük rol oynamaktadır.

İslam'ın başlangıcında Cahiliye Dönemi'nde bile Arap Yarımadası'nda yazı çok itibar görmekteydi. Onların kâmil sıfatını verdikleri kişide bulunması gereken üç özellikten biri Arapça yazı yazabilmektir. Ancak kaynaklara göre o dönemde okuma yazma bilen kişilerin sayısı oldukça azdı. Bir kaynağa göre Kureyş içerisinde on yedi, Medine'de ise bu sayı on bir idi.³

1 Dolgun, Şeffaf Hastane Yahut Gözetim Toplumu, s. 41.

2 Anthony Giddens, Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi, çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000, s. 186.

3 Mustafa el-A'zamî, "Asr-ı Saadet'te Yazı ve Vahiy Kâtipleri", Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam, ed. Vecdi Akyüz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, c. 1, s. 153.

Hz. Peygamber'in Medine'ye hicret ettikten sonra ilk faaliyetlerinden biri toplumun teşkilatlanması adına hazırlattığı Medine Vesikası olmuştur. Bu vesika yeni inşa edilen devletin anayasası olmuş ve yazılı biçimde tespit edilmiştir. Ayrıca dünyadaki ilk yazılı anayasa metni olması bakımından da ayrı bir öneme haizdir.⁴ O dönemde yazının resmi belgeleri saklama aracı olarak kullanılması, gözetimin varlığı ile ilgili de bize pozitif bir yaklaşım sunmaktadır.

Hz. Muhammed kurduğu yeni devlette öğretimle ilgili siyaseti sayesinde okuma yazma oranı gittikçe artmış hatta Peygamber'in kâtipliğini yapanların sayısı elliye ulaşmıştır.⁵ Resulullah döneminde devletin divanının yani sekretaryanın ve alt birimlerinin oluşturulduğu, pek çok bilginin yazıya geçirilerek bir kısmının da istinsah edilerek saklandığı kaynaklarda geçmektedir. Bu istinsah bir antlaşma metni (Hudeybiye Antlaşması) olabildiği gibi bazen bir mektup bazen de bir zekât yazısı olmaktadır. Peygamberimizin vefatından 25 yıl dahi geçmeden Medine Devleti'ne ait "Beytü'l Keratis" yani evrakların depolandığı bir arşiv oluşturulmuştu.⁶

Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere ilk İslam toplumunda yazı, sosyal ve kültürel hayatta ve devlet kurumlarında değer görmekte ve kullanılmaktadır. Okuma yazma teşvik edilmiş, devlet birimlerinde yazılı belgelerin kullanımı artmıştır. Medine İslam Devleti'nin anayasası olmak üzere, o dönemde resmi belgelerin kayda geçirilmesi ve saklanması, bize gözetimin yazıyla ilgili olan yakın ilişkisinden dolayı, gözetim uygulaması hakkında fikir vermektedir. Modern öncesi dönemde devlet yöneticilerinin yazı ve bilginin sağladığı stratejik gücü elinde tutmak istemesi, yönetim ve halkın gündelik dili farklılığını ortaya çıkarmaktadır. Fakat modern öncesi dönemde halkın ve devletin resmi dilinin farklı olduğu yönündeki hâkim teamülle ilgili bir bulguyu İslam Devleti'nde göremediğimizi de belirtmeliyiz.

Gözetim açısından yazının bulunması ve kullanımının önemi ilk bölümde açıklanmıştı. Yukarıda yazının İslam toplumundaki önemi ve kullanımı bu bağlamda

4 Muhammed Hamidullah, İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti, I-II, çev. Salih Tuğ, 5. b., İstanbul: İrfan Yayıncılık, t.y., c.1, s. 189.

5 el-A'zamî, "Asr-ı Saadet'te Yazı ve Vahiy Kâtipleri", c.1, s. 154.

6 el-A'zamî, "Asr-ı Saadet'te Yazı ve Vahiy Kâtipleri", c.1, ss. 154, 157, 158.

ele alınmıştır. Yazının, toplumun farklı yapıları içerisinde hangi pratiklerle bulunduğu ileriki başlıklarda değerlendirilecektir.

1.2. Kabile ve Aile Kurumu

İslam öncesi Arap toplumunda merkezi yönetim değil kabilecilik hâkimdi. Yazılı bir hukuk sisteminin bulunmadığı, kabile reislerinin anlaşmazlıkları çözdüğü, mal ve nüfuz sahibi fertlere suçlu olsalar da hak ettikleri cezaların verilmediği, adaletin sağlanamadığı bir sosyal düzen bulunmaktaydı. Sosyal hayatı belirleyen, yönlendiren ve toplumda az da olsa güvenliği sağlayacak bazı kurumlar o dönemde de mevcuttu. Eman, hilf, îlâf, asabiyet bunlardan bazılarıdır. İslam'la beraber bu kurumlar tümünden kaldırılmamış, İslami kurallara aykırı olmayanları kullanılmaya devam etmiştir. Haksızlığa uğrayanlara yardım etmek maksadıyla kurulan Hilfü'l-Fudûl kaldırılmayan anlaşmalardan biridir.

İslam öncesinde kavmiyetçilik olarak anlaşılan asabiyet Cahiliye Dönemi'nin önemli müesseselerinden olup kabile bireylerini birbirine bağlayan, aile ve kabile üyeleri arasında yardımlaşmayı sağlayan bir kurumdur. Kabile üyesine, haklı ya da haksız olmasına bakılmaksızın kabileye mensupluğu sebebiyle yardım edilirdi. O dönemde kardeşinin zalim ya da masum olması önemli değildi, kendi kabilesinin bir ferdiyse yardım edilmeliydi. Risaletin yedinci yılında Müslümanların kuşatılmasında kendileri müşrik olan Haşimoğulları da Hz. Muhammed'in (s.a.s.) tarafında oldular. Ebû Tâlib (ö. 619 m) ölünce, Hz. Peygamber'e düşmanlık duymasına rağmen Ebû Lehep (ö. 2/624) onu himayesine almıştır.⁷ İşte asabiyet, Cahiliye toplumunda fertlerin sınırlı da olsa güvenliğini sağlayan toplumsal denetime yardımcı olan kurumlardan biriydi. İslam'la beraber kabilecilik anlayışının yerini kardeşliğin alması hedeflenmiştir.

Ayrıca kabilecilik, o dönemdeki toplumsal sınıflandırmayı ifade etmektedir. Ferdin topluma göre konumunu merkeze alarak yapılan sınıflandırmalarda; cemaat,

⁷ M. Ali Kapor, "Asr-ı Saadette Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, ed. Vecdi Akyüz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, c.2, s. 114.

cemiyet ve ferdiyetçi toplum tipleri ayırımına gidildiğini görmekteyiz. Cemaat (topluluk) tipi toplumlarda "biz" anlayışı hâkimdir. Dolayısıyla suç, ceza, ödül bireyin değil topluluğundur. İslam, bireyi cemaate feda eden anlayışı değiştirmiş, bireyi muhatap kabul etmiştir.⁸

Cahiliye döneminde, bireylerin cezalarını kabilenin ortaklaşa yüklenmesi, günahların ve cezaların bireysel olduğu ilkesiyle ortadan kaldırılmıştır. İlahi denetim, ferdi muhatap kabul ederek eğitmeyi amaçlamıştır. Böylelikle her daim gözetlendiklerinin farkında olan insanların, kabile, mal veya nüfuzlarına dayalı anlayışlarının zaman içerisinde azaldığı gözlenmiştir. İslam'la beraber gerçekleşen toplumsallaşmada her an yaptıkları davranışların izlendiğinin bilincinde olan bireyler, vahiy ile uyarılma endişesiyle hal ve hareketlerine de çeki düzen vermişlerdir.

Söz gelimi, kadınlara sert davranan Mekkeliler, Medine'de ensar kadınlarının kendilerini erkeklerin yanında rahatça ifade edebildiklerini gördüler. Hz. Ömer'e (ö. 23/644) (r.a.) göre muhacir kadınları da zamanla ensar kadınları gibi daha rahat davranmaya başladılar. Bununla birlikte Abdullah b. Ömer, Hz. Peygamber döneminde vahiyle uyarılmaktan endişe ettikleri için, kadınlarına ellerini ve dillerini uzatamadıklarını, onlara karşı daha dikkatli davrandıklarını söylemiştir.⁹ Böylece vahyin, birebir ferdi muhatap alması sosyal hayattaki gözetimin yansıması olarak görülmektedir.

Kabile asabiyetini reddeden İslam, aile kurumunu desteklemiş ve kuvvetlendirmiştir. Toplumun en ufak sosyal birliği olarak tanımlanan aile kurumu, pek çok sosyal fonksiyonları yerine getirmesinin yanı sıra sosyal kontrolü sağlama özelliğine de sahiptir. Ailenin sosyalleştirme fonksiyonu, sosyal normların, bireylere aktarımını sağlar. Böylece toplumun en küçük birimi olan aile kurumu sağlıklı kurulduğunda cemiyet hayatı da düzenli ve sağlam olabilecektir.¹⁰

Dinin emir ve yasaklarının da sosyal normlar gibi hem birey hem toplum boyutu bulunmaktadır. Aile içerisinde ferde öğretilen ve denetlenen kuralların, cemiyet

⁸ Mustafa Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1991, ss. 129-130.

⁹ Mustafa Safa, *Hz. Peygamber Döneminde Medine'nin Sosyal Yapısı*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2015, s. 138.

¹⁰ Mehmet Birekul, Fatih Mehmet Yılmaz, *Peygamber Günlerinde Sosyal Hayat ve Aile*, Konya: Yediveren Kitap, 2001, ss. 104.

hayatında birebir izdüşümleri görülmektedir. Bu bağlamda, toplum ve birey hayatı birbirleriyle karşılıklı ilişki içindedir. Ailenin de ferdin sosyalleşme sürecinde önemli bir rol oynadığı kanaatindeyiz.

İlk dönem Medine toplumu sağlam bir sosyal yapı üzerine inşa edilmiştir. Aile hayatı ile ilgili yapılan düzenlemeler, sosyal değişim ile dönüşümün hızlı ve sağlıklı olmasını sağlamıştır. En ilkel toplumlarda dahi ailenin varlığını antropologlar tespit etmişlerdir.¹¹ Cahiliye döneminde de cemiyet hayatının merkezinde olan kabilenin en küçük yapı taşının aile olduğu söylenebilir. İslam'dan sonra yapılan çeşitli düzenlemelerle birlikte, aile kurumu güçlendirilmiştir. Medine döneminde de sosyal kontrolü sağlama amacıyla aile kurumundan faydalandığı ve sosyal yarar sağlandığını düşünmekteyiz.

Medine İslam toplumunda Hz. Peygamber'in hâkim kılmak istediği bazı hasletler bulunmaktaydı. Hz. Peygamber'in kendi toplumsal denetim ve kontrolünün haricinde toplumun her bir kurumunun içerisinde mikro iktidar benzeri bir denetimi sağlamaya çalıştığını görmekteyiz. İslam bireylerin vicdanlarını eğiterek sorumluluk alanlarını belirlemiş ve kendi yönetim alanlarından mesul tutmuştur. Söz gelimi "Erkekler, kadınlar üzerinde yöneticidirler." (Nisa, 4/34) ayetiyle erkeğin aile kurumundaki denetimini ve mikro iktidarını görmekteyiz. Ayette, yönetici anlamına gelen erkeğin ailedeki kavvamlık rolü ona bir üstünlük ve ayrıcalık tanımamaktadır. Yalnızca ailedeki iş bölümü ve karar sistemlerinin kesinleşmesi açısından önemlidir.¹² Bununla birlikte dipnotta verdiğimiz hadis, aile bireylerinin sorumluluk alanlarına işaret ederek toplumsal kurumlardaki denetime ışık tutmuştur.¹³

Sonuç olarak, yöneticilik vasfı, erkeğe ev içerisinde zalim bir yargıç olma ya da cezalandırma hakkı vermez; ev içerisinde düzen ve ailenin devamlılığını sağlama,

¹¹ Birekul, *Peygamber Günlerinde Sosyal Hayat ve Aile*, s. 107.

¹² Ayette geçen kavvam kelimesi "ihtiyaçlarını karşılamak, geçimini sağlamak, kıvamında olmak, idare etmek, düzene koymak, dürüst olmak, yanlışla sapmamak, değer belirleme, destek, dayanak, vasilik etmek, koruyuculuk" gibi manaları da ihtiva etmektedir. Bkz. Abdurrahman Kurt, "Hz. Peygamber ve Aile", II. Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu, ed. Abdullah Kartal, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2019, ss. 139-140.

¹³ "Hepiniz çobansınız. Hepiniz güttüğünüz sürüden sorumlusunuz. Âmir memurlarının çobanıdır. Erkek ailesinin çobanıdır. Kadın da evinin ve çocuğunun çobanıdır. Netice itibariyle hepimiz çobansınız ve hepimiz idâre ettiklerinizden sorumlusunuz" (Buhârî, Cum'a 11) Bkz. Nevevî, *Riyâzü's Salihîn*, c. 4, s. 27.

bireylerin eğitimlerini ve ihtiyaçlarını karşılama gibi sorumlulukları yükler. Bu güçlü sorumluluk da aile reisinin aile bireylerini sürekli gözetmesi ihtiyacını ortaya çıkaracaktır.

Bu denetim, ancak bireylerin mahremiyeti ihlal edilmeden yapılabilir. İslam her bir bireyin mahremiyetini özel hayatın gizliliği uyarınca temel kişisel haklardan kabul etmiştir. Örneğin hane içindeki çocuklar ve hizmetçilerin, diğer fertlerin odalarına girerken uyması gereken kurallar bildirilmiştir (Nûr, 24/58). Yalnızca muayyen şartlarda kamu gözetimine izin veren İslam, aile bireylerine kendi aralarında dahi sınırlar çizmiş, bireye özel alan tahsis etmiştir. Bireye verdiği ehemmiyeti müşahede ettiğimiz yukarıdaki örnekler eşlerin bile birbirlerine karşı göstermek istemedikleri hallerin normal karşılanması gibi ilkeleri ahlaki kural haline getirmeyi hedeflediği açıktır.

1.3. Toplumsal Dayanışma Kurumları: İlâf, Eman, Hilf ve Muâhât (Kardeşlik Anlaşması)

Geçerli bir kanun sisteminin bulunmadığı Arap toplumunda toplumsal dayanışma ve sınırlı düzeyde de olsa denetimi ikame eden bazı kurumlar bulunmaktadır. Çalışmamızda yer verdiğimiz İlâf, eman, hilf ve muâhât kurumları üstlendikleri görevler bağlamında gözetim perspektifiyle ele alınacaktır.

Arap toplumunda yolcuların güvenli bir şekilde gidip gelmeleri için, himayeye benzer bir icazet, eman, ahit, emir manalarına gelen kabileler arası yapılan anlaşmalara ilâf denilmekteydi. İlâfın, bir anlaşmanın ötesinde pakt olduğu söylenmektedir. Kan bağının veya kabileciliğin çözemediği durumlarda, Cahiliye Dönemi'nde güvenlik ve emniyeti sağlamak için kullanılan kurumlardan biri olmuştur. Hz Peygamber de zaman zaman bu tür antlaşmalara başvurmuştur.¹⁴

¹⁴ Mustafa Arslan, *Sözleşme Kültürü ve Yeni Müslüman Toplum*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2014, ss. 120-121.

Cahiliye Dönemi'nde sıkça kullanılan ve İslam geldikten sonra da devam ettirilen kurumlardan birisi de emândır. Emân; güven, güvence, güvenlik manalarına gelir. Bir kabilenin nüfuz sahibi üyesi kendi kabilesinden veya başka kabileden zor durumda olan bir şahsa emân sağlayabilirdi. Emân veren kişi emân verdiği kişinin can, mal ve namusundan sorumluydu. Gerekli olan durumlarda onu savunması gerekirdi. Bu Arapların çok değer verdiği bir sözdü. Cahiliye dönemi Araplarında, hem kabileler arası savaşlarda bir tarafın teslim olmasıyla kan dökülmesi engelleniyor hem de yabancı kabilelerin topraklarından geçmek için kolaylık sağlıyordu. Emân yazılı olabildiği gibi, bir eşya bir söz veya bir hareketle de ifade edilebilirdi.¹⁵ Hz. Peygamber'in Ebû Tâlib tarafından himaye edilmesi de emân anlamı taşımaktadır. Resûlullah'ın hicret ederken Sürâka'ya emân vermesi de buna verilecek örneklerdendir.¹⁶ Netice itibariyle, Hz. Peygamber'e düşmanlık duysalar bile verilen bir emân ona dokunulmaması teminatını verebilmiştir. Öyleyse bu toplumsal denetimin bir göstergesidir. Ortak bir kanun sisteminin bulunmadığı bu coğrafyada, sözlü kurallar bütünü hâkim olmuş, emân da o dönemde toplumda bağlayıcılığı olan kurum olarak etkisini göstermiştir. Bahsedilen denetim, zaman zaman adaletsizlikler olsa da bireysel olarak insanların yaşamlarını ve kabilelerin varlıklarını sürdürebilmesine yardımcı olmuştur.

Arap toplumundaki sosyal kurumlardan biri de hilftir. İslamiyet öncesinde bu kurum kabileler arası olası bir savaşı önleyici nitelikte olup, siyasi, askeri, kültürel işbirliği anlaşmalarına benzer bir şekilde yapılmaktaydı. Hilfü'l-Fudûl örneğinde olduğu gibi mazlumların hakkını savunmak için mücadele etme gibi bir şekli bulunmaktaydı. Ayrıca dağınık halde bulunan grupları birleştirme, bir kişiyi bir gruba dahil etme maksadıyla da yapılabilmekteydi.

Cahiliye döneminde görülen söz konusu kurumlar büyük ölçüde İslami dönemde de varlığını sürdürmüştür. Bu sosyal kurumlara gözetim pratiği olarak yer vermemizdeki temel sebep toplumsal hayatta sağladığı bağlayıcılıklarıdır. Söz gelimi,

¹⁵ Mehmet İpşirli, "Eman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/eman2-osmanli-donemi> (29.06.2020).

¹⁶ İbn Hişam, *İslam Tarihi Sîret-i İbn-i Hişam Tercemesi*, çev. Hasan Ege, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006, c. 2, s. 157.

Hiz. Peygamber Taif'ten dönerken müşrik Mut'im b. Adî tarafından himaye edilmesi¹⁷ üzerine, Mekke'ye girebilmiş ve müşrikler ona zarar verememiştir.

Hicretten sonra Hiz. Muhammed (s.a.s.)'in Medine'de İslam toplumu inşa ederken ilk yaptığı faaliyetlerden biri de ensar ve muhacir arasındaki kardeşlik tesisidir. Kardeşleştirmenin temelini hilf üzerine bina edildiğinden bahsedilmektedir. Enes b. Mâlik kendi evinde ensar ve muhacir arasında yapılan muâhâttan bahsederken, kardeşlik (muâhât) kelimesini değil, "hilf yaptı" الحلف kelimesini kullanmıştır. Bu da bize muâhâtın Arap kabile sistemindeki hilfin bir devamı olduğu hakkında fikir vermektedir.¹⁸

Müslümanlar Medine'ye gelmeden önce, şehirde bir kaos ortamı hâkimdi. İki Arap kabilesi olan Evs ve Hazrec arasında Buâs adı verilen savaşlar vardı. Şehirde üç ana kableden oluşan Yahudiler de bulunmaktaydı ve hiçbir grup birbiriyle barış halinde değildi.¹⁹ Böyle bir kaos ortamında bu toplumsal yapının içine muhacirlerin de dahil olması hali hazırdaki kaosu artmasından başka bir şey getirmeyecekti. Hiz. Muhammed (s.a.s.) farklı grupların birbirine entegrasyonu için ilk etapta dinî duyguları yeterli görmemiş, oluşabilecek herhangi bir kargaşa ve Mekke'nin saldırısı gibi tehlikelere karşı, eski bir Arap kabile sözleşmesi olan muâhâtı (kardeşliği) Müslüman gruplar arasında yürürlüğe koymuştur.²⁰

Kardeşlik uygulamasıyla sosyal hayatın temelleri daha kalıcı ve sağlıklı olmuştur. Dağınık bir halde olan Medine sosyal hayatı için sosyal bütünleşme yolunda sağlam bir adım atılmıştır. Yapılan anlaşmanın taraflar için karşılıklı denetim mekanizması niteliğinde olmasının yanı sıra aynı zamanda şehri dışardan gelecek saldırılara karşı korumada da denetim işlevini yerine getirmektedir.²¹ Muâhâtın, Medine şehrindeki gruplar arasında toplumsal huzuru sağlamanın haricinde şehrin varlığını devam ettirme noktasında da bir gözetim mekanizması olduğu söylenebilir.

¹⁷ Ahmet Önkâl, "Civâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/civar> (05.07.2020).

¹⁸ Arslan, *Sözleşme Kültürü ve Yeni Müslüman Toplum*, s. 116.

¹⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, c.1, ss. 183-185.

²⁰ Arslan, *Sözleşme Kültürü ve Yeni Müslüman Toplum*, s. 161.

²¹ Hüseyin Algül, "Muâhât", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muahat> (24.09.2020).

Zira ortak yazılı kanun sisteminin bulunmadığı o dönem için muâhâtın toplumsal bağlayıcılığının olması belirli ölçülerde de olsa denetim olduğu fikrini vermektedir.

1.4. Mescid-i Nebevî (Peygamber Mescidi) ve Denetim Fonksiyonu

Medine’de bir İslam Devleti kurulurken ilk yapılan faaliyetlerden biri bir mescit inşa edilmesidir. Bu mescit toplumsal hayatın merkezi konumundadır. Ayrıca Mescid-i Nebevî haricinde her kabile kendi bölgesinde de bir mescit inşa etmiştir. Bu mescit Müslümanlar için yalnızca dini fonksiyonları olan bir mabet değil sosyal işlevleri olan bir merkezdir. Öncelikle kimsesiz, fakir veya bekâr gençlerin barınıp ilim tahsil ettikleri bir eğitim ve kimsesizler yurdu gibi işlevleri vardır.²² Ayrıca, devlet merkezi olarak kullanılması, zekât mallarının burada muhafaza edilmesi mescidin hangi amaçlara hizmet ettiğini göstermektedir.²³ Buradan sonuçla yönetimin mescit eksenli yapılması, toplumsal denetim ve sosyal kontrolün de mescit aracılığıyla sağlandığı sonucuna bizi götürmektedir.

Resulullah (s.a.s.) nerede olursa olsun fertler üzerindeki denetimini sağlamaya gayret etmiştir. Mescidin bitişiğinde olan Suffa’ya zaman zaman giderek orada kalanlarda gördüğü olumsuz davranışlar konusunda uyarılarda bulunduğu bilinmektedir. Nitekim bir defasında baldırı çıplak şekilde oturan bir sahabiye uyarılmıştı.²⁴

Hz. Muhammed mescit aracılığıyla ümmetinin ahlaki gelişimini, ibadetler konusundaki hassasiyetlerini, bazen de hastalık veya sıkıntılarını takip etmiştir. Yeni gelen dinî emirleri topluma bildirdiği gibi fertlerin ibadet ve özel hayattaki hareketlerini kontrol ederek gerekli uyarıları yapmıştır. Uygun gördüğü durumlarda da yardım etmiştir. Mescitte bir araya gelmek toplumdaki dinî işlevinden ayrı olarak, toplumsal gözetimi sağlama fonksiyonunu da ortaya koymaktadır. Ayrıca mescit toplumdaki

²² Mücteba Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980, s. 11.

²³ Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenmesi*, ss. 113-114.

²⁴ Âkif Köten, “Asr-ı Saadet’te Suffa Ashabı”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, ed. Vecdi Akyüz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, c.3, s. 276.

diğer din mensuplarının da idari işlerinin yürütüldüğü bir kurumdur. Siyasi işlevi ona gözetim hüviyeti de kazandırmaktadır.

Özetle, Mescid-i Nebevî ilk İslam toplumu için hem bir denetim merkezi hem de İslamiyetin sağlam tesis edilmesi adına fertlerin davranışları üzerinde denetimin sağlandığı bir mekan olarak işlev görmektedir. Burada bahsedilen denetimin İslama özgü olduğunun ve literatürdeki “gözetim” kavramı anlayışından farklı bir anlam taşıdığına da vurgulanması gerekmektedir.

1.5. İlk Dönem İslam Toplumunda Sosyal Tabakalaşma ve Denetim

Sosyal tabakalaşma, bütün toplumlarda mevcut olan toplumsal eşitsizliğin meydana getirdiği bir sistemdir. İnsan kategorilerinin, servet, itibar ve güç gibi ayırıcı niteliklerle hiyerarşik biçimde sıralanması olarak tanımlanmaktadır. İnsanlık tarihinde kölelik, kast sistemi, feodal sistem ve toplumsal sınıflar gibi dört temel tabakalaşma biçiminden söz edilmektedir.²⁵ Konumuzla ilgisinden dolayı, çalışmamızda sosyal tabakalaşma biçimlerinden kölelik sisteminin, ilk İslam toplumundaki varlığı değerlendirilecektir.

Doğu-Batı toplumları ve özelde İslam toplumunun gözetim faaliyetlerini incelediğimizde referans noktalarının bambaşka olduğunu görmekteyiz. Doğu ve Batı farklılaşması kölelik ilişkileri üzerine dayandırılmaktadır. Batı'nın temel ilişkiler sistemini oluşturan kölelik, hâkim egemenlik anlayışını da kendi etrafında şekillendirmiştir. Doğu'da böyle bir sosyal tabakalaşma pratiğinin olmadığı açıktır.²⁶ Batı'da köleliğin ve feodalizmin varlığı insanları bir göz tarafından takip etmeyi zorunlu kılmıştır. İslam toplumunda ise benzer bir kölelik kavramından ve denetim anlayışından söz etmek mümkün değildir.

O dönemin Arabistan'ına baktığımızda aileye ve kabileye bağlılığın çok yüksek olduğunu görüyoruz. Hür olan bir kadın ve adam, maddi ve manevi olarak kabilesine bağımlıydı. Güvenlik ve ekonomik sebeplerle sülalesinden ayrılması söz konusu

²⁵ Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi*, 22.b., Bursa: Sentez Yayıncılık, 2012, s. 175, 181.

²⁶ Ramazan Çelik, “Gözetim Toplumu ve İnternet: Yeni İletişim Ortamlarında Gözetimin Dönüşümü”, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 63.

değildi. Köleler de ait oldukları gruptan bir şekilde uzaklaştırılmış kişilerdi fakat onlar da köle oldukları kabilenin himayesi altındaydılar. Sonuç olarak da diğer insanlardan pek az bir farkları bulunuyordu. Hürriyetine kavuşturulan köleler yine aynı kabileye mensup olmaya devam ediyorlardı. Yalnızca kabile üyeleriyle olan ilişkileri farklılaşıyordu. Artık kabile reisi onun sahibi olmuyor, kabilenin üyesi konumuna yükseliyordu. Reis de onun hamisi oluyordu.²⁷

Öte yandan İslam'ın köleyi denetlemek yerine sahibini denetlediğini görmekteyiz. Kur'an-ı Kerim "ellerinizin altında bulunanlar" (Nisa, 4/36) diye tanımladığı kölelere iyi davranılmasını emrederken Hz. Peygamber:

"(...) Onlar sizin hizmetçileriniz ve aynı zamanda kardeşlerinizdir. Allah onları sizin himayenize vermiştir. Kimin himayesinde bir kardeşi varsa, kendi yediğinden ona yedirsın, giydiğinden de giydirsın. Onlara üstesinden gelemeyecekleri şeyleri yüklemeyiniz. Şayet yükleyecek olursanız kendilerine yardım ediniz." (Buhârî, İmân 22)²⁸

şeklinde tavsiyelerde bulunmuştur. Dolayısıyla İslam toplumunda gözetim faaliyetinin, insan hak ve özgürlüklerinin ihlalini önlemek amacıyla yapıldığı söylenebilir. İslam toplumunda, kölelerin verilen işleri aylıklık yapmadan bitirmesini sağlama amacıyla yapılan gözetimi değil köle sahiplerinin, onlara adaletle davranmaları, bir aile ferdi gibi muamele etmeleri için gözetime tabi tutulduklarını görmekteyiz. Kısacası Batı tarihinde kölelikle yakından ilişkisi bulunan gözetim pratiklerinin İslam toplumunda geçerli olmadığını görmekteyiz. Ne kölelerin verimini arttırmak maksadıyla bir gözetim tavsiye edilmiş ve uygulanmış ne de kölelik kurumu aracılığıyla ileride derebeyliğe neden olacak bir toprak paylaşımı yapılmıştır.

2. İKTİSADİ YAPI ve DENETİM

İslam ile birlikte Medine'de her alanda yeni bir düzen kurulmuştur. Bu alanlardan biri de iktisadi yapıdır. Ekonomik sistem de dahil olmak üzere ilk dönem

²⁷ W. Montgomery Watt, *Hz. Muhammed Medine'de*, çev. Süleyman Kalkan, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur'an Araştırmaları Merkezi Yayınları (Kuramer), 2016, s. 342-343.

²⁸ Nevevî, *Riyâzü's Salihîn*, çev. Yaşar Kandemir vd., İstanbul: Erkam Yayınları, 2016, c.6., s. 166.

İslam toplumundaki tüm kurumların oluşumunda, dinin başat rolü bulunduğunu söyleyebiliriz.

Nitekim Ülgener'in de değindiği gibi dinin, kitabî tarafı haricinde bütün bir yaşamı düzenleme savı bulunmaktadır. İnsanın gündelik yaşamı da dahil olmak üzere aile bağlarından sanat, siyaset gibi sahalara kadar tüm yaşayış düzenleri üzerinde etkisi vardır. Din, çevre ve evrene dahi bakış açımızı belirleyen faktörlerden birisidir. Dolayısıyla iktisadi alana da tesirinin olmaması mümkün görünmemektedir. Bununla beraber Weber'in dediği gibi, coğrafi faktörlerin ve tarihi olguların da iktisadi yaşamı etkilediğinden bahsedebiliriz.²⁹ Protestanlık mezhebi ile kapitalizm arasında kurduğu bağ, din ile iktisat arasındaki yakın ilişkiye bir örnek olarak gösterilebilir. Aynı zamanda İslam toplumuna yönelik iktisadi yorumları da bulunmaktadır. Medine'de oluşan yeni iktisadi yapıyı sınıf ve statü farklarına dayalı feodal-savaşçı anlayış ile açıklamaktadır. İslam ekonomisinin normal üretim yolları üzerine değil, ganimet ve cizye sistemi üzerine kurulduğunu ifade etmiştir.³⁰

Weber'in din ile iktisat arasında kurduğu güçlü ilişki meselemize kuramsal çerçeve katmış olmakla beraber, çalışmamızda Medine'nin iktisadi yapısı içinde, toplumsal denetimle ilintili olabilecek faaliyetlere detaylı bir şekilde yer verilecektir. Ekonomik faaliyetlerden ticaret ve ticaret pazarları, ganimetler ve vergiler gözetim pratikleri ekseninde tetkik edilecektir.

2.1. Ticari Yapının Oluşturulması ve Denetimi

İklim açısından ziraate uygun olan Medine, zirai ürünlerin çeşitliliğinin fazla olduğu ve çokça üretildiği bir şehirdi. Üretilen zirai ürünlerin satışı amacıyla şehirde kurulan çarşı ve pazarlar daha sonraları pek çok farklı ürünün de satıldığı yerler haline

²⁹ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din: İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, İstanbul: Derin Yayınları, 2015, s. 8, 9, 26.

³⁰ Ülgener, *Zihniyet ve Din: İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, s. 60.

gelmiştir. Çarşı ve pazarlar, o dönemin sosyal hayatında etkili olan iktisadi kurumlardandır.³¹

Hz. Peygamber'in ekonomiyi bağımsız hale getirme arzusunda olduğunu düşünmekteyiz. Böylelikle sosyal refahın yaygınlaştığı, her bakımdan güçlü bir devlet beraberinde gelebilecekti. İslam, iktisadi alanda yeni kurallarını koyuyor ve bunların uygulanması için de gerekli zeminin hazırlanması gerekiyordu. Medine'deki diğer pazarlarda İslam'ın izin vermediği usuller uygulanabiliyordu. İslam'ın koyduğu yeni piyasa esaslarının uygulanabilmesi amacıyla, Resulullah Medine'ye geldikten sonra pek çok pazar bulunan şehre, Müslümanlar için ayrı bir pazar yeri kurmuştu. Medine Pazarı adı verilen bu yer için de bazı kurallar tevdi etmiş ve bunun kontrollerini de gerek kendisi gerek görevliler ile sağlamıştır.³²

Hz. Peygamber'in bu yeni oluşturduğu ekonomik düzende belirlediği piyasa kurallarının takibi, bize gözetimin varlığını müşahede edeceğimiz bir alan tanımaktadır. Araştırmamızda, konulan kuralların gözetimiyle ilgili pek çok örnek olayın mevcut olduğunu tespit ettik. Verilerin fazla olması bu alandaki denetime önem verilmesinin haricinde ilkelerin kapsamının genişliği ile izah edilebilir. Örnek olayların bir kısmına temas edeceğimiz çalışmamızda öncelikle, kuralları kısaca vermek istiyoruz: Pazara gelen tüccarlardan vergi alınması kaldırılmış, böylelikle ekonomik hareketlilik sağlanmıştır. Tüccarların pazarda belirli yerlerinin olması yasaklanmış, imtiyazlı sınıfın oluşması engellenmiştir. Kervanların geçişlerinde kolaylık sağlamak gayesiyle şehir planlaması yapılmış, sokakların uygun olan genişliği belirlenmiştir. Piyasadaki fiyat hareketliliğinin kontrol altında tutulması istenmiş, değerinden düşük veya yüksek fiyatlı ürünlerin sahipleri uyarılmıştır. Hileli ürünlerin satışı yasaklanmış, kalite kontrol yapılmıştır. Adil ölçü ve tartı yapılması emredilmiş, ortak ölçü ve tartı birimi belirlenmiştir. Malın aldatıcı reklamını yapmak ve malı olduğundan farklı göstermek de uygun karşılanmamıştır. Haram kılınmış malların da ticareti önlenmiştir.³³ Çok

³¹ Safa, *Hz. Peygamber Döneminde Medine'nin Sosyal Yapısı*, s. 80.

³² Cengiz Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, 1992, ss. 30-31.

³³ Cengiz Kallek, *Sosyal Servet: İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 1.b., İstanbul: Klasik Yayınları, 2015, ss. 145-157.

sayıdaki bu kurallar, bağımsız ekonomik düzen ve devletin devamlılığı arasındaki bağı ortaya koymaktadır.

Çalışmamızda, yukarıdaki her bir kuralın takibini yapmakla görevli, ilk İslam toplumuna mahsus gözetim aracı olan hisbe teşkilatı dikkatimizi çekmektedir. Gözetimin, toplumların örgütlenmesi bakımından uygulanış farklılıkları gösterdiğini dile getirmiştik. Böylelikle İslam toplumundaki teamülünü hisbe teşkilatı olarak görmekteyiz.

İdari yapıda detaylandıracağımız bir denetim mekanizması olan hisbe teşkilatının görev alanlarından biri de iktisadi yapıyla ilgilidir. Bu bağlamda ilk muhtesip de Hz. Peygamber'dir. O, koymuş olduğu iktisadi hükümlerin uygulanışını denetlemek için sık sık pazar kontrolüne çıkar, yanlış davranışlara anında müdahale eder, uyarırdı. Misal, bir gün pazardaki bir buğday satıcısının sergisine yaklaşarak elini ürünün içine daldırdı. Alt kısımda olan buğdayların ıslak olduğunu farkedince, insanların görüp aldanmaması için, satıcının ıslak olan kısmı üste koymasını söylemiştir (Müslim, "İmân", 164).³⁴

Dört büyük halife de Hz. Peygamber gibi muhtesiplik görevini bilfiil yerine getirmiş, çarşı ve pazarlara çıkarak denetimleri yapmış, iktisadi durumu gözlemlemiş, gerekli durumlarda müdahale etmiş ve gelen soruları cevaplamışlardır. Hz. Ömer'in sık sık pazarları kontrole çıktığını, kurallara uymayanları uyardığı ve hatta hatasında ısrar edenleri kırbaç ile cezalandırdığını biliyoruz. Hz. Osman'ın (r.a.) fiili kontrollerinin haricinde ayrıca cuma günleri namaz için toplanan halka da uyarılarda bulunduğunu görmekteyiz. Hz. Ali'nin pazara gelerek makamına oturduğu da bize ulaşan rivayetler arasındadır. Bu rivayetle, o dönemde pazarda halifeler adına muhtesiplik görevleri için bir yer tahsis edildiği fikrine ulaşmaktayız. Hz. Ali'nin kamçısıyla dolaşarak pazar denetimini yaptığı ve gereken yerde uyarılarda bulunduğunu da müşahede ediyoruz.³⁵

Hz. Peygamber'in koymuş olduğu kuralları, pazardaki işleyişi gözetlemek ve denetlemek üzere pek çok liyakatli muhtesip bu iş için görevlendirilmiştir. İdari yapıda, hisbe başlığı altında bu isimlere yer vereceğiz. Bu görevlilerin haricinde valiler,

³⁴ Nevevî, *Riyâzü's Salihîn*, c.6, s. 750-751.

³⁵ Kallek, *Sosyal Servet: İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, ss. 134-136.

komutanlar, zabıtalılar ve geçiçi olarak bu görevi üstlenen kişiler de muhtesiplik görevini yerine getirmişlerdir.

Kullanımı ve ticareti yasak olan alkol Hz. Peygamber'in örneğinde muhtesibin kontrol mekanizmasına dahil edilmiştir. Onun, insanları daha çok uyardığı ve tavsiyede bulunmasının yanı sıra halifeler döneminde bu konuyla ilgili ciddi yaptırım uygulandığını görmekteyiz. İslam toplumunda bazı ahlaki emirlerin uygulanması kişisel tercihe bırakılmışken, takibi de özel hayatın gizliliğini ihlale gireceğinden yasaklanmıştır. Fakat ekonomik faaliyetlerdeki ilkelerin gözetimi, ciddi bir şekilde uygulanmaktadır. Mesela evinde içki içen gözetlemek veya takip etmek mahremiyet ihlali iken, içki satışı denetlenmiş ve bu hatasında ısrarcı olan kişiler de cezalandırılmıştır. Söz gelimi, Hz. Ömer bütün uyarılarına rağmen içki imalathanesini kapatmayan Sakıflı Ruveysid'in bu iş için kullandığı yerini yıktırılmıştır. Hz. Ali'nin de içki ticaretiyle ünlenen Kufe'nin bir köyündeki bütün içki depo ve imalathaneleri yaktığı rivayeti³⁶ muhtesiplerin konuyla ilgili olan hassasiyetini göstermektedir.

Buna benzer bir yaptırıma, ticari hayatın bazı ailelerin tekeline girmemesi ve pazara satış için gelen tüccarların imtiyazlı bir sınıf haline gelmemesi maksadıyla, sabit yer edinenler için uygulandığına rastlamaktayız. Hz. Peygamber döneminde buna uymayan bir tüccarın çadırı yaktırılmış³⁷ benzer bir uygulama da Hz. Ömer devrinde yaşanmış, Ebû Sufyan'ın yapmış olduğu seki, hızlı bir şekilde kaldırılmıştır. Hz. Ali (r.a.) de halifeliği döneminde sabit yerler edinenlerin, yerlerini yıktırılmış, pazarların Müslümanların ortak malı olduğunu söylemiştir.³⁸

Denetleneme organı hisbe ve muhtesipler hakkında verdiğimiz misaller ilk dönem İslam Devleti'nin o dönem için önemli denetim ve gözetim adımları attığını göstermektedir. Toplum fertlerinin bilincine dünyevi kurallar yerleştirilirken, müeyyidelerin takibi görevliler tarafından yapılmıştır. Toplumsal ve iktisadi kuralların, din ile meşrulaştırılmasının, kaidelerin toplumsal mutabakat zeminine yerleşmesiyle bireylerin benimsemesini hızlandırdığı kanaatindeyiz.

³⁶ Kallek, *Sosyal Servet: İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, s. 158.

³⁷ Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s.107.

³⁸ Kallek, *Sosyal Servet: İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, ss. 146-147.

2.2. Vergi ve Ganimetler

Modern öncesi dönem de olmak üzere tarihsel süreç içinde vergi, her daim gözetim uygulamalarına sıkça karşılaştığımız bir alan olmuştur. Bu, ilk İslam toplumunda da, vergi kurumuyla ilgili gözetim pratiklerine rastlayabileceğimizi akla getirmektedir. Çalışmamızda, her bir toplumda titizlikle yürütülen faaliyetlerden biri olan vergi kurumu için, İslam Devleti'nin de özel gözetim uygulamalarının mevcudiyetini tespit ettik.

İlk dönem İslam Devleti'nin müslim ve gayrimüslim halktan topladıkları vergiler; zekât, cizye ve haraçtır. Bu vergiler, ilahi olduğu gibi dünyevi boyutu da olan emirlerdir. İlahi emir olması ona dini hüviyet kazandırır. İslam toplumunun fertleri dini ve dünyevi bu eylemi gerçekleştirdiklerinde sorumluluklarını yapmanın yanı sıra, aynı zamanda sevap kazanacaklarının şuuruna sahiptirler. Fakat bu nedenlerin ötesinde, zekât veya gayrimüslim halktan toplanan cizye ve haracın toplumsal bütünleşmeyi ve devlet otoritesini sağlama gibi sonuçları da bulunmaktadır.

2.2.1. Zekât

Sosyal yardımlaşma ve dayanışma işlevi bulunan zekât ve sadaka terimlerinin, Müslümanlar henüz Mekke'de ve bir devletleri mevcut değilken bile inen ayetlerde yer aldığına işaret edilmektedir (Meâric, 70/19-21, Zâriyât, 51/15, 19). Ayetlerin nazil olduğu dönemde Müslümanlar üzerinde henüz bir zorlama ve maddi müeyyide yoktur. Hamidullah, bu kelimelerle herhangi bir hasenattan ya da sadakadan bahsedilmediğini, bunun mecburi, belli usul ve nizamlara bağlı vergiler olduğunu söylemektedir. Medine'ye hicretten sonra konuyla ilgili ayetler inmeye devam etmiş ve zekât, devlet başkanı tarafından tahsil edilmesi gereken mali mükellefiyet haline gelmiştir. Bu esnada zekât ihtiyari iyilik ve hasenattan ayrı tutulmuş ve bir vergi teşkilatı kurulmuştur.³⁹

³⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, c. 2, ss. 963-965.

Öncelikle, İslam Devleti'nin teşekkülünden sonra, vergi emrinin de gelmesiyle beraber, kayıt tutmanın kaçınılmaz olacağını belirtelim. Fakat evvelce değindiğimiz üzere İngiltere'deki Domesday Book benzeri bir kayıt sisteminin İslam Devleti'nde bulunduğu yönünde bir bulgumuz yoktur. Bu sistemde vergileri son kuruşuna kadar almaya çalışan bir idarenin gözetiminden bahsetmiştik. Böylesine sıkı ve olumsuz bir vergi kontrol sistemi bulunmamakla beraber Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn, mal sahipleri, görevli memurlar olmak üzere vergi toplama ve dağıtma aşamalarının her bir birimine, vergi sistemine herhangi bir şekilde muhatap olan kişiye ve kuruma son derece titizlikle yaklaşmış ve denetlemişlerdir. Kayıt sistemlerinden de o günün şart ve imkânları dahilinde yararlanmışlardır.

İlk İslam toplumunun devlet anlayışında, kanunlar din etrafında şekillenmiştir. Bu yüzden kanunlar meşruiyetlerini din ile sağlamışlar, devlet yaptırım gücünü bu minvalde pekiştirmiş, sağlamlaştırmıştır. Hiç kimsenin olmadığı veya devletin denetiminin bulunmadığı yerde dahi dinî bilince sahip bireyler kurallara uyarak, şahsi ibadetlerini yaptıkları gibi aynı zamanda topluma olan görevlerini de yerine getireceklerdir. Hz. Peygamber bu anlamda her bir kişide, dini bilinç oluşturmaya gayret etmiş, nefislerinde bir otokontrol mekanizması tesis etmek istemiştir.

İnsanlar Allah'a karşı olan ibadet görevlerini yerine getirmek için kendi arzularıyla zekâtlarını Resulullah'a teslim ederken bu ödeme sistemi zamanla yeterli gelmemeye başlamıştır. Hicretin 9. yılında zekât ve haraçları toplama amacıyla zekât tahsildarları görevlendirilmiştir. Zekât memurları genelde kabile reislerinden tercih edilmiştir. Her bir zekât memurunun eline hangi mallardan ne miktarda zekât alınacağını gösteren yazılı bir belge verilmiştir. Hayvancılıkla uğraşan kişilerin zekâtları bölgelerinde toplanmış, böylelikle insanlara merkeze gelme zahmeti verilmemiştir. Zekâtlar tahsil edildikten sonra, memurlar bizzat Resulullah tarafından denetlenmiştir.⁴⁰ Vergi tahsildarlığı yapan bu memurların aynı zamanda toplanan vergilerin muhasebesini yapma, teftiş işlerini yürütme, bunların sarfını yapıp, kontrolünü sağlama gibi görevlerinin bulunduğunu kaynaklardan anlamaktayız.⁴¹

⁴⁰ Rahman, *Yönetici ve Devlet Adamı Olarak Hz. Muhammed (s.a.v.)*, İstanbul: İnkılab Yayınları, 2008, ss. 137-138.

⁴¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, c. 2, s. 972.

Bütün zekât memurlarının ataması da Hz. Peygamber tarafından yapılmıştır.⁴² Hz. Peygamber'in zekât âmillerinin hem atamasıyla hem de denetimiyle bizzat ilgilenmesinden, onun bu kurumu çok ciddiye aldığını anlıyoruz. Bu, sistemin adil bir şekilde yerleşmesi, kurumsallaşması, bir kurum geleneğinin oluşması için şart olan bir eylemdir. Kendisi bu görevi isteyene teslim etmeyerek liyakatli olana vermiştir. Resulullah'ın buradaki denetimi, bir peygamber olmanın haricinde aynı zamanda bir devlet başkanı olma vasfıyla da ilgilidir. Dolayısıyla hem ilahi kaynaklı hem de dünyevi bir gözetimi görmekteyiz.

Zekât memurlarının haricinde, Hz. Peygamber döneminde başlamak üzere ilk dönem İslam Devleti'nde zirai kesimde vergi tahakkuku için ürün tahmini yapma göreviyle tahmin memurları görevlendirilmiştir. Vergi tahmin memurları, arazi ve mahsul üzerinde bir tahminde bulunur, mükellefin vergisini belirlerdi. Bunu yapmak için yetenekli ve eğitilmiş kişiler seçilirdi. Yeni kurulmuş İslam Devleti'nin vergi kurumu oluşturulurken, insanların mahsul beyanına güvenilmesinin yanı sıra devlet bütçesinin belirlenmesine yardımcı olan tahmin memurluğu bölümü de böylelikle oluşturulmuştur. Başlı başına, düzensiz bir iktisadi sistem önlenmiş, düzenli, belirli, kişilerin inisiyatifine bırakılmayan, devlet eliyle adil bir vergi tahakkuk sistemi oluşturulmuştur. Bu vergi denetim sistemi devletin mali yapısını koruduğu gibi aynı zamanda toplumdaki bireyleri de korumaktadır.

Vergi oranlarının sabitlenmesi gibi bir durum ilk dönem İslam toplumunda söz konusu olmamıştır. Fakat bazı bölgeler ve kabileler için halkın kendi tahmin beyanı kabul edilmiş, zirai ürünlerin hasat mevsimi geldiğinde ihracat yapılması engellenmemiştir.⁴³ Böylelikle uzak bölgelerde yaşayanlar için Sasaniler'de vergi reformundan önce yaşanan mahsulün bozulması ve zarar etme durumu ortadan kaldırılmıştır. Devletin iktisadi yapısını korumaya çalışırken uyguladığı denetim, İslam toplumunda insanları korumanın önüne geçmemiştir.

Vergi tahmin memurlarının belirledikleri vergi miktarını aynı zamanda yazıya geçirmiş olmaları büyük olasılıkla doğrudur. Çünkü daha sonra vergileri tahsil eden

⁴² Rahman, *Yönetici ve Devlet Adamı Olarak Hz. Muhammed (s.a.v.)*, s. 138.

⁴³ Celal Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, ed. Vecdi Akyüz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, c.2, s. 366.

görevliler yazılı belgeye göre bunu yapacaklardır. Aynı zamanda Yahudilerin kiracı olarak bırakıldıkları Hayber'deki hurma bahçelerinin mahsulünü Abdullah b. Revâha 20.000 vask olarak belirlemiştir. Bu rakamların bize kadar ulaşması yazıyla tespit edildiğini gösterir. Gelirlerin tahmini, takdiri ve tahsili yazıya dökülmüştür.⁴⁴ Hz. Peygamber aynı zamanda Hayber mahsülleri için hem hanımlarına hem de bazı kimselere pay ayırmış, bunların miktarını da yazıya geçirmiştir.⁴⁵ Yazılı belgelerin o dönemde pek çok anlaşma, senet veya hazineden para çekmek için bir nevi çek şeklinde düzenlendiği ve kullanıldığına dair başka rivayetler de bulunmaktadır.⁴⁶ Özellikle iktisadi kurumsallaşmada yazının ciddi kullanımı, hem halkın vereceği vergi miktarının muallakta kalmasını engellemiş hem de devlet bütçesini oluşturmuştur. Şahısların geçici olması fakat devlet ve müesseselerinin varlığının aynı zamanda işleyişinin de devamlılığı bilgilerin depolanmasına bağlıdır. Yazının toplumsal denetim ve gözetim açısından önemini de bir kez daha göstermektedir. Bu önemi İslam toplumunda, hem fertleri hem de devleti koruyan ve denetleyen bir organ olarak görmekteyiz.

Hz. Peygamber'in vergi memurlarını bizzat atadığını ve denetlediğini belirtmiştik. Bir rivayette Hz. Peygamber bir vergi memurunu görev bölgesinden döndükten sonra sorguya çekmiştir. Aralarında geçen diyalogta görevli memur zekât mallarını teslim ettikten sonra, kalan bir miktar mal için de onların kendisine verilmiş hediyeler olduğunu söylemiştir. Hz. Peygamber buna karşı çıkararak ailesinin evinde oturmuş olsaydı da böyle bir hediye alıp alamayacağını sorarak memuru rüşvet manasına gelebilecek davranıştan men etmiştir (Buhârî, Hiyel, 15).⁴⁷ Hz. Ömer (r.a.) de amillerini tayin edeceği zaman onların mal varlıklarını yazmıştır.⁴⁸ Ara ara gönderdiği müfettişlerle mal varlığı kontrolleri yaptırmıştır.

Bir hadisinde Resulullah, görevli memurunun kendisine vergi olarak verilenlerden bir küçük iğneyi dahi saklamasının bir hırsızlık ve hıyanet olduğunu bildirmiştir (Müslim, "İmâre", 30).⁴⁹ Fakat gözetimler her ne kadar sıkı yapılırsa

⁴⁴ Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi", c.2, s. 367.

⁴⁵ Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi", c.2 s. 376.

⁴⁶ Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi", c.2 ss. 376, 377.

⁴⁷ Nevevî, Riyâzü's Salihîn, s. 186.

⁴⁸ Ahmet Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, İstanbul: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2011, s. 198.

⁴⁹ Nevevî, Riyâzü's Sâlihîn, c. 2, s. 203.

yapılsın, kimsenin göremediği haller elbette yaşanacaktır. Vicdanları eğitilen bireyler, idari erkin olmadığı veya kendini göremediği alanlarda da doğru olanı yapmaya gayret etmişlerdir. İslam'ın genel amacı da bireylerin kurtuluşa erecek amellere sahip olmasıdır. Zira, Hayber'e vergi memuru olarak gönderilen Abdullah b. Revâha'ya Yahudiler, kadınlarının mücevherlerinden vermişler, biraz daha kolaylık göstermesini istemişlerdir. Abdullah b. Revâha rüşvetin helal olmadığını söyleyerek teklifi reddetmiştir.⁵⁰

Vergi memurunun denetiminin yanı sıra, gerek vergi memurları gerek bizzat Hz. Peygamber tarafından vergi mükelleflerinin ve zekâttan faydalanacakların da tespiti yapılmıştır. Kur'an-ı Kerim bazı muhtaç kişilerin şereflerinden dolayı yardım isteğinde bulunamayacağından, böyle kişileri Resulullah'ın tanıyacağından bahseder (Bakara, 2/273). İşte zekât dağıtımı yapılacak kişiler araştırılır, söylemeye ve istemeye yüzü olmayan kişiler de tespit edilirdi.

Hz. Ebû Bekir döneminde zekât vermeyenlerle yapılan mücadeleler, İslam'ın bu kuruma ne kadar önem verdiğini gösterir. Zekât emri toplumsal vergi niteliğindedir. Bu yüzden Hz. Ebû Bekir, Müslüman olduğu halde zekât vermeyi reddeden kabilelerle savaşmıştır.⁵¹ Hz. Ebû Bekir'in zekât vermek istemeyenlerle savaşması hem devlet otoritesini tanımanın hem de toplumsal bütünlüğün bir göstergesiydi. Vergi, yalnızca Müslümanlardan alınan zekât değildi, Müslüman olmayanlardan da cizye ve haraç toplanıyordu. Bu yüzden de zekât vermeyen Müslümanlarla savaşılmasının nedeni yalnızca dini bir ibadeti yerine getirmemeleri değildir.⁵²

Vergi sisteminde, Hz. Osman dönemine gelindiğinde yeni bir uygulama başlatılmıştır. O dönemde zenginlik artmış, hazine zekât vergisiyle dolmuştur. Bu yüzden Hz. Osman zahire mallarının toplanması, para ve ticaret mallarının zekâtının kişinin vicdanına bırakılması yönünde bir değişiklik yapmış,⁵³ bu çeşit zekâtı devletin gözetim mekanizmasından çıkarmıştır.

⁵⁰ Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi: Et-Teratibu'l İdariyye*, çev. Ahmet Özel, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003, c. 1, s. 584.

⁵¹ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, s. 196.

⁵² Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenmesi*, ss. 140-141.

⁵³ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, s. 196.

Günümüze kadar birçok toplum düzenli vergi toplama amacıyla gözetim tedbirleri almıştır. Nitekim tarih, vergi teşkilatı meydana getiren ve işleyişini azami nizam içinde tutmaya çalışan devletler ve onların benzer gözetim ve kayıt faaliyetlerine tanık olmuştur. Bu devletlerden biri de Medine İslam Devleti'dir. Nüfus sayımı, malların, toprakların ve mahsulün tespiti, ardından kayıt altına alınması, vergi memurlarının denetimi o dönemdeki devletler için belli başlı gözetim amacına hizmet eden uygulamalardır.

Hz. Peygamber dönemine kadar toplanılan vergiler, kralların kendi adlarına aldıkları gelirlereydi. O ise vergileri yine halk için topluyordu.⁵⁴ Doğrusu zekât, zengin ve fakir arasındaki adaletsiz gelir dağılımını azaltmayı, toplumun gelir düzeyi yüksek ve dezavantajlı grupları arasında köprü olmayı amaçlamaktadır. Böylece mesafeler artmayacak, sosyal tabakalaşma ile sınıf farklılıklardan kaynaklanan huzursuzluklar da söz konusu olmayacaktır. Netice olarak, Hz. Peygamber'in teşkilatını çağdaşlarından ayrı ilkeler etrafında şekillendirdiği açıktır. Bu bağlamda da İslami esaslara uygun olarak teşekkül edilen vergi kurumu ve onun düzeni için yapılan gözetim uygulamaları önceki ve o dönemdeki diğer devletlerden ayrılmaktadır.

2.2.2. Haraç ve Cizye

Gayrimüslim halkın işledikleri toprak üzerinden devletin tahsil ettiği vergi olan haraç, Hz. Peygamber döneminden itibaren uygulamaya konulmuştur. Hz. Peygamber'in Hayber arazisini vergi karşılığında Yahudilere bırakmasını, Hz. Ebû Bekir'in Irak arazisinden belli bir meblağ almasını haraç örneklerinden kabul edebiliriz.⁵⁵ Hz. Ömer (r.a.) dönemine gelindiğinde ise bir toprak reformu yapıldığını ve toprak statüsü değişikliğine gidildiğini belirtebiliriz.

Konumuzla ilgili olan kısmı ise, haraç vergilerinin toplanması hususunda çok dikkatli ve titiz davranılmasıdır. İslam Devleti için çok ciddi bir gelir olmamasına rağmen vergi mevzusu her daim halifelerin dikkatli oldukları bir uygulama olmuştur.

⁵⁴Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi", c. 2, s. 420.

⁵⁵Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, ss.181-182.

Hz. Ömer'in bu hususta çok özenli olduğu, vali ve haraç memurlarını sıkı denetlediği, Hz. Ali'nin haraç toplayan memurlara, halka yumuşak davranmaları ve haraçları toplarken uymaları gereken hususları bildiren mektuplar yazdığını görmekteyiz.⁵⁶

Öte yandan, İslam Devleti'nin gayrimüslim erkeklerden can ve mal güvenliğini sağlama karşılığında aldığı vergiye cizye denmektedir.⁵⁷ Cizye, İslam Devleti'nin toplumda barış, huzur ve intizamı sağlama maksadıyla almış olduğu önlemlerden biridir. Aynı zamanda gayrimüslim halk için de bir sosyal güvenlik mekanizmasıdır. Ayetle beraber emredilen (Tevbe 9/29) bu vergi, hassas bir şekilde tahsil edilmiştir.

Vergi, modern öncesi dönemde birçok devlette görülen gözetim pratiklerinin tespit edildiği bir alan olmuştur. İlk İslam toplumunda da ister müslim ister gayrimüslim olsun vergi tespit, tahsil ve kaydına oldukça ehemmiyet verilmiştir. İmkanlar dahilinde de denetimi yapılmıştır.

2.2.3. Gümrük Vergisi

İlk İslam Devleti'nde alınan vergilerden bir diğeri de gümrük vergisidir. Cahiliye devri Arapları arasında da geçerli olan, farklı adlarla adlandırılan gümrük vergisi, ticarî mal ve pazar vergisidir. İslamiyetten sonra Hz. Peygamber tarafından çeşitli ıslahatlara tabi tutulmuştur. Hz. Peygamber döneminde ekonomiyi canlandırmak, ticareti arttırmak gibi sebeplerle Müslüman tüccarlardan bu vergi zorunluluğu kaldırılmıştır. Hatta gayrimüslimlerin vergilerine de sınırlandırmalar getirilmiştir.⁵⁸

İlk dönem İslam toplumunda, kesin deliller bulunmamakla beraber gümrük vergisi, sınır kapılarında değil, vardıkları şehirlerde alınıyordu. Hz. Peygamber döneminde Nabatî tüccarlarının Medine'ye getirdikleri ürün vergisinin, şehre vardığında tahsil edildiğini görmekteyiz.⁵⁹ Gümrük vergisinin ülkenin sınırlarının da

⁵⁶ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, ss. 184-185.

⁵⁷ Mehmet Erkal, "Cizye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, c. 8, s. 42.

⁵⁸ DİA, "Gümrük", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/gumruk#1> (28.06.2020).

⁵⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, c.2 s. 983.

genişlemesiyle, ihtiyaca binaen Hz. Ömer (r.a.) döneminde konulup, kurumsallaştığı ve alınmaya başladığı bilgisini kaynaklardan edinmekteyiz. Vergi miktarları bu dönemde müslim ve gayrimüslimlere farklı olarak uygulanmaktadır. Dikkatimizi çeken bir nokta da vergi alınan kişiye cevaz belgesinin verilmesidir.⁶⁰ Bu belgenin bir benzerinin yöneticilerde bulunup bulunmadığını bilmemekle beraber cevaz belgesinin, vergilerin tekrar tekrar alınmasını engellediğini ve bir gözetim uygulaması olarak görüldüğünü söyleyebiliriz.

Teşekkül etmekte olan İslam toplumunda vergilerin toplanma vakitleri dahi belli kıstaslara göre belirlenmiştir. Hz. Peygamber ziraî ürünler, imalât ürünleri, ticari kazançları ayırarak tahsil edilme zamanlarını vergi alınacak malın doğasına göre belirlemiştir. Ziraî mahsullerde Şemsî Takvimi kullanmış, diğer vergiler için Ay Takvimini kullanmıştır. Vergi tahsilinin yapılacağı tarihler pek çok kabileyle anlaşma yapılarak sabitlenmiştir.⁶¹

Vergi kurumunu toparlayacak olursak; verginin hem Allah'ın bir emri hem de toplumsal bir görev olması, pek çok kişisel ibadetlerde görülmeyen denetimi beraberinde getirmiş oluyor. İlk İslam toplumunda müesseseseleşmeyle başlayan iktisadi yapıda vergi tahmin memurlarının tahminlerinden, zekât amillerinin zekât alacağı mallara, tahsil ettiği vergilere kadar pek çok ayrıntının yazılarak saklandığını görmekteyiz. Bu yapıdaki faaliyetlerin her bir aşamasının yöneticiler tarafından kontrol edildiğini pek çok kaynaktan mülahaza etmiş olduk. Hz. Peygamber'in vergi hususundaki emir ve yasakları sıkıca denetlediğini görüyoruz. Fakat toplumun kesintisiz bir şekilde gözetlenmesi mümkün olamayacağından vicdanları eğitmek yoluna gitmiştir. Hz. Peygamber Cibril hadisinde açıkladığı ihsan⁶² kavramının mertebesine ümmetini erıştırme gayesi taşımıştır.

⁶⁰ DİA, "Gümrük".

⁶¹ Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, c.2 s. 985.

⁶² Hz. Peygamber'in "İhsan, Allah'a onu görüyormuşsun gibi kulluk etmendir. Sen onu görmüyorsan da O seni mutlaka görüyor." diyerek açıklık getirdiği bu kavram, Allah'ın seni her daim gördüğünü ve gözetlediğini idrak etmek demektir. (Müslim, İmân, 1,5), Nevevî, Riyâzü's Salihîn, c. 1, s. 374-376.

2.2.4. Ganimetler

Hız. Peygamber dönemi Medine'sinde gelir kaynaklarından biri de ganimetlerdi. Hız. Peygamber Mekke'nin ticaret yolları üzerine seriyyeler gönderir ve ticaret hattını kontrol altında tutardı.⁶³

Abdullah b. Cahş seriyyesi İslam tarihinin ilk ganimet elde edilen seriyyesi olma özelliğine sahiptir.⁶⁴ Bu seriyye Hız. Peygamber tarafından yalnızca Nahle mevkiine gidip bilgi toplaması amacıyla gönderilmişken, Abdullah b. Cahş ve arkadaşları Kureyş kervanını ele geçirmeye karar verdiler. Henüz ganimetlerin nasıl pay edileceğinin hükmü verilmemiş olmasına rağmen Abdullah b. Cahş ganimetin beşte birini Hız. Peygamber'e sunmuştur.⁶⁵ Daha sonraları devam eden savaşlarda da ganimetler elde edilmiştir. Bedir savaşından sonra elde edilen ganimetin nasıl taksim edilmesi gerektiği ayetle (Enfal, 8/41) bildirilmiştir. Kur'an'ın indirilme sürecinde sebebi nüzullerde sık sık rastladığımız ilahi denetimin bir örneği de hiç şüphesiz bu mevzu üzerinde vuku bulmuştur.

Ayrıca, sadece vergi tahmin, takdir ve tahsili yazıya geçirilmemiş aynı zamanda Hız. Peygamber savaşlara katılan kişilerin isimlerini de yazdırmış, savaşta elde edilen ganimetler de yazıya geçirilmiştir. Savaş sonrası ganimet taksimi bu yazı referans alınarak yapılmıştır.⁶⁶ Bu kayıt sistemi, bilgilerin zaman ve mekan sınırını ortadan kaldırarak geniş zaman ve mekana yayılımını sağlamıştır. Yazının toplumsal denetimdeki temel işlevlerinden birini daha görmekteyiz.

Hız. Ömer (r.a.) dönemine gelindiğinde divan teşkilatı ve etrafında şekillenen organizasyonları görmekteyiz. Divan teşkilatı ganimet mallarının toplanıp pay edilmesi fikrinden ortaya çıkmış bir kurumdu. Fethedilen yerlerdeki malların, toprakların beşte biri beytülmal'e aktarılır, diğerleri askerlere dağıtılırdı. Hız. Ömer döneminde, fethedilen yerlerin artması neticesinde, toprakların statüsünde değişiklikler yapıldı. Topraklar fethedilen yerdeki sahiplerine bırakılarak onlardan haraç adında bir vergi toplanmaya

⁶³ Özdemir, "Seriyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, c. 36, ss. 565-566, s. 565.

⁶⁴ İsmail Lütfi Çakan, "Abdullah b. Cahş", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, c. 1, s. 89.

⁶⁵ İbn Hişâm, *İslam Tarihi Sîret-i İbn-i Hişam Tercemesi*, c. 2, ss. 332-333.

⁶⁶ Yeniçeri, "Asr-ı Saadet'te Devlet Bütçesi", c.2 s. 367.

başlandı. İşte divan teşkilatı fey adı altında gayrimüslimlerden alınan egemenlik vergisi olan cizye, haraç ve humusun toplandığı bir fondu. Bu fon, savaflara katılan ve ihtiyacı olan Müslümanlara dağıtmak üzere planlı bir şekilde organize edilmiştir. Divan teşkilatının yürürlüğe koyduğu toprakların farklı statüsü, muharip güçlerin egemenliğini arttırmasını önlemiş, Batı'daki feodalite benzeri bir sistemin oluşmasını da engellemiştir.⁶⁷ Merkezi otoritenin sağlamlaşmasına da yardımcı olmuştur.

Konumuz açısından bir diğer önemli olan husus da, divan teşkilatıyla beraber, kabilelerde sayımlar yapılarak defterlere yazılmıştır.⁶⁸ Gelirden pay alacak Medine halkı, muharip kuvvetler ve aileleri divan defterinde yazılan gruplar arasındaydı.⁶⁹ Hz. Ömer (r.a.) döneminde divanda kaydı tutulan 150.000 askerden bahsedilir.⁷⁰ Toprak statüsünün değişmesi, vergilerin toplanması, dağıtılması gibi hususların bütününe kayıt altına alınması iktidar ve egemenlik olgularından ayrı düşünemeyeceğimiz gözetimi arttırmış, merkezi otoriteyi güçlendiren bir adım olmuştur. Devlet geleneği oluşmaya başlamış, kayıt altına alınan bilgiler ile hem devlet hem de halk korunmuş, denetimde kolaylık sağlanmıştır. Derebeyliğe mani olan toprak statü değişikliği, toplumsal farklılaşmayı önlemiş ve toplumsal bütünleşmeye yardımcı olmuştur.

Daha önceki bölümlerde denetim ve kontrol bağlamında öneme sahip olan yazı, bilginin depolanması ve yeri geldiğinde kullanılması adına güvenli şekilde denetimi sağlamaktadır. Bilgilerin depolanmasını kişilerin zihin gücüne bırakmayı da engellemektedir. Muhatap olan görevli kişiler değişse bile yazı sayesinde denetimin sürdürülebilirliği artmaktadır.

⁶⁷ Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, s. 143.

⁶⁸ Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, s. 143.

⁶⁹ Abdülaziz ed-Dûri, "Divan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, c. 9, s. 378.

⁷⁰ Mustafa Özkan, *Dört Halife Dönemi Siyasi, Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat*, Ankara: Fecr Yayınları, s. 151.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
İDARİ YAPI VE DENETİM

1. YÖNETİMSEL YAPI ve DENETİM

Çalışmamızın bu bölümünde ilk İslam Devleti'nde idari alandaki toplumsal gözetim uygulamalarını ve hangi şekillerde pratik edildiğini inceleyeceğiz. Toplumsal gözetim ve denetim uygulamalarıyla bağlantılı olduğunu düşündüğümüz siyasi otoritenin meydana gelmesi, bireylerin medeni hayata teşvik edilmesi ve şehirleşmenin hız kazanması, toplumsal kontrolün bir sonucu olarak yargılama ve ceza sistemlerinin teşekkülü, güvenlik ve asayişin sağlama maksadıyla İslam Devleti'nde oluşturulan yeni yapılar ve bu yapıların işlerliğinin nasıl ve ne kadar bulunduğu gözetim bağlamında ele alınacaktır.

1.1. Siyasi Otoritenin Oluşması ve Denetim

İlk İslam toplumunun idari alandaki denetim incelemesine geçmeden önce, konuya daha vakıf olabilmek için kısa da olsa devlet oluşumu ile İslam öncesi Mekke ve Medine dönemine ışık tutmak istiyoruz. Böylece Arap Yarımadası'nda sosyal hayattaki çözülme ve ardından İslam ile gelen sosyal bütünleşme, kurumsallaşma, devletleşme ve peşi sıra ortaya çıkan kendine münhasır gözetim pratikleri daha net görülebilecektir.

Devletler, toplumsal yaşamın bir gerekliliği olarak her coğrafyada farklı tür ve uygulamalarıyla var olmuştur. İnsanları yönetmek üzere bulunan otoritenin gereklilikleri düşünürler tarafından çeşitli şekillerde açıklanmıştır. Nitekim İbn Haldun'a göre insanlar birbirlerinden gelebilecek düşmanlık ve saldırılardan korunmak amacıyla bir düzenleyiciye ihtiyaç duyarlar. Bu düzenleyici tüm topluma baskın gelecek bir egemenliğe sahip olmalıdır. Dolayısıyla kimse kimseye saldıramayacak ve adaletsizlik yaşanmayacaktır. İbn Haldun'un bahsettiği bu egemen güç devlettir.¹ Hobbes'a göre ise, devletin amacı bireysel güvenliği sağlamaktır. Bu güvenlik doğal hukukla sağlanamaz. Öyleyse, insanların kendilerini koruma ve daha mutlu bir hayat

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, İstanbul:Yeni Şafak, 2004, c.1, ss. 80-81.

yaşamalarının tek yolu kendilerini temsil edecek bir kişi veya heyetin olmasıdır. Toplumdaki her bireyin de bu kişi veya heyeti ortak barış ve güvenlik konularında amili olarak kabul etmesi gerekmektedir. Bahsi geçen yapılanma devlet olarak adlandırılır.²

İslam öncesi dönemin idari yapılarını incelediğimizde Mekke şehrinde on kişilik bir şura tarafından devlet işlerinin görüldüğü bilgisine ulaşmaktayız. Hamidullah'a göre, şehirde oligarşik bir hükümet bulunmaktaydı. Mekke'de görüşmelerin ve kararların alınma yeri olan Dârünnedve bir idari yönetim kurumu sayılmaktaydı.³ Medine'ye baktığımızda ise orada benzeri bir siyasi liderin varlığını dahi görememekteyiz.⁴ Mekke'de olduğu gibi Medine'de de idari hayat kabileler ile sağlanıyordu. Ancak Medine'de bir şehir devleti statüsünden bahsedemeyiz. Her bir kabile, kabile başkanları liderliğinde ayrı bir hukukî birlik sağlıyordu. Kendi liderleri dışında da bir siyasi otoriteyi kabul etmiyorlardı. Ortak bir hukuk sistemi ve idaresinden bahsetmek mümkün değildi. Kabileler güvenliklerini yaptırdukları hisarlarla sağlıyorlardı. Bir kontrol sistemi olarak sınırlı düzeyde kabile asabiyeti bulunmasına rağmen, adaletsizlik ve gücün üstünlüğü hâkimdi.⁵ Mekke ve Taif ise Medine'den farklı olarak siyasî birliğin sağlandığı güçlü kabile birliklerinin yönetimi altındaydı.⁶

Weber'in otorite tiplerinden "geleneksel otoritenin" Cahiliye dönemi yönetimini izah etmek için kullanılabilen düşüncesindeyiz. Weber'e göre geleneksel otorite tipi, geleneğin ve inancın çok saygı gördüğü, toplumsal düzen değişikliğine direnç gösteren toplumlarda söz konusudur. Bu yönüyle de, çoğu zaman günlük hayatın basit, olağan ve tek düze ihtiyaçlarını karşılayan bir otorite tipini ifade eder.⁷

Hz. Peygamber ortak siyasi otoritenin bulunmadığı bir coğrafyaya hicret etmişti. Medine'de birbirine düşman Evs ve Hazrec Arap kabileleri ile Yahudi kabileleri bulunmaktaydı. Ortak siyasi otoritenin bulunmadığı ve sosyal çözülmenin yaşandığı bu koşullara bir de muhacirler müdahil olmuşlardı. Hz. Peygamber

² Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007, s. 127, 130.

³ Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, c. 2, s. 851, 853.

⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, c. 1, ss. 186-187.

⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, c. 1, s. 186.

⁶ Ali Bulaç, "Asr-ı Saadet'te Bir Arada Yaşama Projesi: Medine Vesikası", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, ed. Vecdi Akyüz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, c.4, s. 109.

⁷ Weber, *Sosyoloji Yazıları*, s. 325, 376.

Medine’de ortak siyasi ve sosyal değerler irad ederek sosyal bütünleşme yolunda pek çok adım atmıştır.

Burada ilk olarak değinmemiz gerekir ki; Hz. Peygamber bir iktidar elde etme niyetinde değildi. Onun ideali, İslam’ın sağlıklı bir şekilde yaşanacağı bir toplumdur. Bu amaçla yapılan organizasyonların doğal sonucu olarak devlet kurumu oluşmuştur.⁸ Hz. Muhammed’in iktidar elde etme gibi bir çabasının olmaması, Medine’ye ilk geldiği dönemdeki konumundan da çıkarılabilir. O dönemde Hz. Muhammed Medine’nin otokratik yöneticisi olarak kabul edilmemişti. Kabile reisleri arasında muhacirlerin reisi konumunda saygın bir kişi olarak görülmekteydi. Hatta o zamanın Medine’sinde, hicretin ilk yılında ondan daha saygın birkaç isim bile zikredilebilirdi.⁹ Hz. Muhammed konum itibarıyla Medinelilerle askerî ittifak veya herhangi bir ittifak yapmış saygın bir kişi konumundaydı.¹⁰ İslam’ın güçlenmesi, yapılan savaşların kazanılması, tedricen Hz. Muhammed’in de konumunu bir peygamber olmasının yanı sıra aynı zamanda lider konumuna da getirmiştir.

Ancak hicretin dokuzuncu yılına gelindiğinde Hz. Muhammed’e devlet başkanı olarak itaat edildiğini görebilmekteyiz. O, bu gücünü ve nüfuzunu Peygamberlik makamından alıyordu. Teorik olarak mütteliklerine denk bir konumdaydı.¹¹ Ama Peygamber olma vasfı ona, müttelikleriyle ittifak yapma imkânı ve kavmi üzerinde bir nüfuz sağlıyordu.

İktidar ve gözetim arasında ayrılmaz bir ilişkinin var olmasından dolayı Hz. Peygamber’in liderliği ve yönetimdeki konumunu incelemek mühimdir. İktidarların nüfuzlarını arttırmak amacıyla yaptıkları faaliyetleri incelerken ilk İslam toplumundaki iktidarı, amacını, gücünü nerden aldığını ve ilişkili olduğu organlara da değineceğiz.

Hz. Peygamberin yönetimi, gücünü Allah’tan alan bir otoritedir. O vahyin kendisine çizdiği istikamet ile toplumu idare etmektedir. Onun idaresi siyasi yapı ve peygamberliğin beraber yürütüldüğü bir sistemdir.¹² Ancak böyle olması, yönetimin teokratik olarak isimlendirilmesine de neden olmaz. Orta Çağ Avrupa’sında denetimi

⁸ Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenmesi*, s. 119.

⁹ Watt, *Hz. Muhammed Medine’de*, s. 269.

¹⁰ Watt, *Hz. Muhammed Medine’de*, s. 272.

¹¹ Watt, *Hz. Muhammed Medine’de*, s. 276, 280.

¹² Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, s.141.

büyük oranda kilise ve din adamları sağlarken, İslam Devleti'nde tek denetim ve yargı kaynağı vahiy idi. Hz. Peygamber ise yalnızca bir elçiydi. Kur'an-ı Kerim'de Hz. Peygamber için "Kişisel arzularına göre konuşmamaktadır. O kendisine indirilmiş vahiyden başka bir şey değildir." (Necm, 53/3-4) buyrulmaktadır. Kaynağını Tanrı'dan alan Batı'daki iktidar ile İslam Devleti'nin vahiy kaynaklı denetimi, uygulama noktasında birbirlerinden ayrılmaktadır. Kilisenin ve ruhban sınıfının bütün halk üzerindeki gözetimini ve egemenliğini din ile meşrulaştırma şeklini İslamî anlayışta görememekteyiz.

Siyasi yönetimlerin ve toplumsal kurumsallaşmanın başka coğrafyalarda farklılıklar göstermesi bazı etkenler ile ilişki kurularak açıklanmıştır. Montesquieu'nun ilişki kurduğu etkenlerden biri iklimdir ve değerlendirmelerini bu ilişki üzerinden yapmaktadır. Bu bağlamda, siyasi örgütlenmenin hiç ortaya çıkmadığı veya toplumsal düzenin örf-âdet ile sağlandığı, kabile yaşamı sürdüren topluluklardan detaylı olarak söz etmemekle beraber dikkatini, siyasal örgütlenmesini tam anlamıyla gerçekleştiren toplumlar üzerinde toplamıştır. Monarşi, cumhuriyet ve istibdat olarak üçe ayırdığı yönetim biçimleriyle iklimler arasında doğal bir bağlantı kurmuştur. Ona göre istibdat yönetimleri, iklimin insanları tembel ve korkak kıldığı Asya ve Güney ülkelerinde görülmektedir. Bununla birlikte Avrupa'da iklimin etkisiyle hürriyetine düşkün cesur insanların ve verimsiz toprakların varlığı bu bölgede baskıcı yönetimlerin oluşmasını engellemektedir.¹³

İbn Haldun ise devleti oluşturan olgulardan biri olarak asabiyeti işaret etmektedir. Asabiyet, insanların arasında kan bağı veya nesep bağı ile sağlanan doğal bir bağıdır. Bu sayede insanlar, aynı kabileye mensup olan yakınlarını tehlikelere karşı koruma amacıyla harekete geçerler. Bedevî yaşam biçimine sahip olan insanlarda asabiye bağı da güçlüdür. Bedevîler ne zaman zenginlik ve genişlik elde ederler o zaman yerleşik hayata yönelirler. Böylece aynı kent içerisinde pek çok soy ve boy olan yerleşim yerleri meydana gelir. Bu boyların içerisinde asabiye bağı diğerlerine nazaran daha güçlü olan, devlet kurarak başka boyları da hakimiyeti altına almak ister. Farklı boyların bulunduğu toplum içerisindeki söz sahibi olan boy, asabiye bağı en güçlü

¹³ Ülker Gürkan, "Montesquieu ve Kanunların Ruhu: Hukuk Sosyolojisi Açısından Bir Değerlendirme", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 40, S. 1, 1988, s. 17, 18, 20, 21.

olandır. Fakat bunun devamlılığını sağlamak, devlet kurmak, devletin sınırlarını genişletmek ve yeni bir uygarlık kurmak için kan bağıının getirdiği asabiye yetersizdir. Bu noktada, bunları sağlayacak yeni bir asabiye bağına ihtiyaç duyulur. Din aracılığıyla nesep farklılığı ve çekişmeler sona ererek tek bir amaç etrafında birleşilir.¹⁴

İbn Haldun'un asabiyet üzerine temellendirdiği devlet yapısının Medine toplumu için uygun olduğunu söyleyebiliriz. Kabile asabiyetinin hakîm olduğu ilk İslam toplumunda din, tüm toplumu ortak noktada birleştiren bir payda görevi görmüştür. Medine şehrinde Hz. Muhammed'in eşitlik, liyakat, karşılıklı denetlenebilirlik ve şeffaflık gibi ilkeleri ihdas ettiğini görmekteyiz. Hz. Muhammed (s.a.s.), siyasetinde liyakati önemsemiş, Müslüman olan kabile ve şehirlere bu esası göz önünde bulundurarak yöneticiler yollamış, onlara namaz kıldırmak, zekât toplamak, eğitim ve öğretimi takip etme görevleri vermiştir.¹⁵ Verdiği görevlerin arasında dini vecibeler olduğu gibi aynı zamanda siyasi nitelikte birtakım sorumluluklar da bulunmaktadır.

Bunların yanı sıra, Hz. Muhammed'in Medine siyasetine getirdiği yeniliklerden biri de şeffaflık ilkesidir. Otoritenin haksız muamelesini önleyici, idare edilenlerin de yönetimde söz sahibi olmasını sağlayan şura yani istişare esası Peygamber idaresinin değişmez esaslarından biridir.¹⁶ İstişare esası bir anlamda yönetimin de denetlenmesi ve kontrol edilmesidir.

Hz. Muhammed'in bir lider olarak iktidar ve egemenliğini sağlamlaştırmak maksadıyla, halkı kendi arzusuyla şekillenen bir gözetime tabi tutmadığını görmekteyiz. Halkı, İslamî emirlerin yerleşmesi ve devletin devamlılığını sağlama gayesiyle denetlediği sonucunu çıkarmaktayız. Ayrıca bahsedilen gözetim yalnızca iktidarın halk üzerindeki gözetimini içermemekte aynı zamanda halkın da yeri geldiğinde yöneticileri denetlediği bilgisine bizi ulaştırmaktadır.

Siyasi otoritenin oluşması bazı gereklilikleri ve birtakım aşamaları gerektirmektedir. Alt başlıklarda değineceğimiz bu aşamalar şehir sınırlarının

¹⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, c. 1, s. 189,190, 221.

¹⁵ Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, s.142

¹⁶ Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, s. 142.

belirlenmesi, şehirleşmeye teşvik edilmesi, nüfus sayımının yapılması ve bir anayasa oluşturulması adımlarıdır.

1.1.1. Medine İslam Devleti'nde Nüfus Sayımı

Hz Muhammed'in Medine'ye geldiğinde idari anlamda, devlet olmanın gereği olarak yaptığı ilk faaliyetlerden biri nüfus sayımı olmuştur. Şehirde yaşayan Müslümanların isimlerini yazıp getirmelerini istemiş ve 1500 kişinin ismi yazılıp getirilmiştir. Ayrıca Medine nüfusu 10 bin kişi olarak sayılmış, Müslümanların haricinde hemen hemen aynı sayıda Yahudi ve müşrik Arap olduğu tespit edilmiştir.¹⁷ Medine'de yapılan bu nüfus sayımı ve bunun yazıya geçirilmesi konumuz açısından oldukça önemlidir. Çünkü yeni kurulan İslam Devleti'nin otoritesinin altında kaç kişinin bulunduğu, dışarıdan gelecek saldırılarda güvenliği sağlayacak ordunun büyüklüğü ortalama olarak bilinecektir. Yalnızca güvenlik ve savaş durumlarında değil aynı zamanda iktidarın muhatabı olan kitlenin yani vatandaşının niceliği, yönetim açısından gerekli bir bilgidir. Ayrıca bu sayımın yazıya geçirilmesi de çalışmamızın başında belirtildiği gibi, gözetim argümanlarından bilginin depolanması ve yeri geldiğinde kullanılmasını destekler niteliktedir.

1.1.2. Şehrin Sınırlarının Belirlenmesi

Şehir devlet olma yolunda Medine'de başlatılan faaliyetlerden bir diğeri de şehrin sınırlarının belirlenmesidir. Şehrin sınırlarının çizilmesi ve bu sınırlar dahilinde olan bölgenin harem olarak kabul edilmesi, emniyetin bulunmadığı, sokağa çıkmanın tehlikeli olduğu, her kabilenin güvenliği için kuleler inşa ettiği şehirde, güvenlik sağlama noktasında önemli bir adımdır. Şehir sınırlarının çizilmesi aynı zamanda siyasi otoritenin hangi sınırlara kadar uzanacağını belirler.

Ayrıca bedevi Arap toplumuna gelen peygamber, ümmetini yerleşik ve şehirli olmaya da teşvik etmiştir. Konumuzla olan ilgisine dayanarak şehirleşme aynı zamanda

¹⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, c.1 s. 183.

toplumsal denetimin sağlanmasını kolaylaştırıcı etkenlerdendir. Hz. Peygamber, bu amaca binaen Ka‘b b. Mâlik’i şehrin sınırlarına işaret koymasına için yollamış¹⁸ ve harem bölgesinde yasak olan işleri de etrafındakilere bildirmiştir: Ağaç kesmek, ot biçmek, avlanmak, bir başkasının malını almak, savaşıma maksadıyla silahlanmak, kan akıtmak.¹⁹ Bahsedilen yasaklar şehir içerisinde yalnızca Müslümanları değil aynı zamanda gayrimüslimleri de rahatlatmış Medine’yi eski korku dolu günlerinden uzaklaştırmıştır.

1.1.3. Şehirleşme

İslam toplumunun şehirleşmesi ve İslam’ın şehirleşmeye verdiği önemi gözetim perspektifiyle bu başlık altında değerlendireceğiz. Şehirleşmeyi çalışmamıza dahil etmemizdeki sebep; insan topluluklarının kırsaldan şehirlere yöneldiği/yöneltildiği, belli mekân ve sınırlar içerisinde tutulmaya başlandığı dönemlerde gözetim uygulamalarının artmasıdır.

İslam’ın şehir anlayışına baktığımızda, Kur’an-ı Kerim’in Kabe’den ilk ev (Âl-i İmran, 3/96), Mekke’den ise Ümmü’l Kura- Şehirlerin Anası (En’am , 6/92, Şura, 42/7) olarak bahsettiğini görmekteyiz. Yaşamın Kabe ve etrafındaki bir şehirle büyümesi bize toplum halinde yaşamının önemi hakkında fikir vermektedir. Eski İslam kaynakları şehir ile medeniyet arasında direkt bir bağ kurmuş, asıl olanın bedevi yaşam tarzının değil yerleşik, örgütlü bir yaşam tarzı olduğunu vurgulamışlardır.²⁰ Hicretten sonra ise, Mescid-i Nebevî yaşam çekirdeği olmuş, İslam toplumu da bu mabet etrafında şekillenmiş ve Medine şehriyle gelişmiştir.

Merkezi idareyi kuvvetlendiren şehirleşme ve teşvikindeki en büyük etken Müslümanların bir araya gelerek yerine getirdikleri cuma namazı özelinde namaz ibadetidir. Namaz kılmak, mabet yapma zorunluluğunu doğurmuş ve böylelikle göçebe ya da yarı göçebe yaşayan toplulukları da şehirleşmeye itmiştir. Bunun yanı sıra pek

¹⁸ Safa, *Hz. Peygamber Döneminde Medine’nin Sosyal Yapısı*, s. 97.

¹⁹ Safa, *Hz. Peygamber Döneminde Medine’nin Sosyal Yapısı*, s. 96.

²⁰ Ali Bulaç, “İlk Ev ve İlk Şehir”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, ed. Vecdi Akyüz, Seyfettin Ünlü, İstanbul:İlke Yayınları, 1996, c.1, ss.18-19.

çok ekonomik, siyasi, askeri, kültürel etkenleri de şehirleşmeye sebep olarak sayabiliriz. Fethedilen toprakların elde tutulması, askerî garnizonların tesis edilmesi, vergi ile ganimetlerin toplanması gibi sebepler de şehirleşmeyi hızlandırmıştır.²¹ Öyleyse ilk İslam toplumu dinî sebeplerin yanı sıra idarî sebeplerle de şehirleşme sürecini yaşamıştır.

Medine'ye hicretten sonra, hem kendi bölgelerinde yaşayan Müslüman kabileler hem de Mekke Müslümanları için hicret farz kılındı ve Mekke'nin fethine kadar bu devam etti.²² Böylece hicret yerleşik hayata geçiş sürecini hızlandırdı. İslam'ın hâkim olmadığı yerlerde yaşayan Müslümanların baskı ve zulüm neticesinde irtidat edecekleri endişesiyle de hicret gerekli görülmüştür. Ayrıca Hamidullah, bedevilerin medenileştirilmesini hicret hareketi içerisinde değerlendirmiş ve bu hareketin amaçlarından birinin de henüz kemale ermemiş olan İslam'ın, vahyedilen ayetler ve Hz. Peygamber'e iletilen davalar sebebiyle insanları yetiştirmeye devam etmesi şeklinde yorumlamıştır.²³ Öyle anlıyoruz ki; irtidat tehlikesi, İslam davetinin ulaştırılması ve öğretiminin uzaktan zor olması bireyleri denetim ve gözetim içerisinde olmaya teşvik etmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de göçebe hayatı benimseyen bedevilerden A'rab diyerek söz edilmiş (Tevbe, 9/90, 120) ve "Bedeviler inkâr ve nifak bakımından daha ileri ve Allah'ın peygamberine indirdiği hükümlerin sınırlarını tanımamaya daha yatkındırlar." (Tevbe, 9/97) buyrularak yerleşik hayata geçmenin İslami emirlerin yaşanması bakımından kıymeti aktarılmıştır. Bununla birlikte İslam dahil olmak üzere diğer dinlerin de hep şehirlerde yaşandığını ve yayıldığını Kur'an-ı Kerim'in ifadelerinde görmekteyiz (Bakara, 2/126, İbrahim, 14/35, Sebe, 34/15). Görüyoruz ki, din toplumsal olarak yaşanacak bir kurumdur. Cemaat halinde yaşamak, dini emirleri anlatma ve öğretme açısından gerekli olduğu gibi bu yaşam biçimi insanların nebevî gözetime muhatap olmasını da kolaylaştıracaktır. Hz. Peygamber'in dini lider misyonunun haricinde siyasi lider olduğunun yadsınmaması gerekir. Tebaasında disiplini sağlamanın en önemli yolu halkı bir araya getirmek olacaktır. Bu disiplin, hiçbir zaman

²¹ Yılmaz Can, "H. I-III./VII-IX. y.y. İslam Şehri", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 6, 1992, s. 111.

²² Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, c.1 s. 212.

²³ Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, c. 2, s. 1034.

negatif bir hüviyete sahip olmamıştır. Aksine Hz. Peygamber toplumdaki her ferдин refahını sağlayacak, ahirette sonsuz güzelliklere ulaştıracak bütünleştirici bir gözetimi esas almıştır.

Şehir ile diğer yerleşim yerleri arasında ayırım yapılırken bazı ölçütlere dikkat edilmiştir. Bahsedilen ölçütlerde nüfus belirleyici bir faktör olmakla beraber yalnızca büyüklük açısından ele alınarak nitelendirilmesi keyfi bir yaklaşım olacaktır.²⁴ Bu bağlamda şehirler yalnızca nüfus bakımından kırsal alanlardan farklılaşmazlar. Aynı zamanda şehirler, örgütlü toplumsal yaşamın varlığı, kamu otoritesinin bulunması, resmi ve gayri resmi kurumların da sistemleşerek, bürokratikleşmesi açısından farklılıklar ve üstünlükler taşımaktadır.²⁵ Şehirlerin bu sistemli yapıları, Hz. Peygamber'in gözetimini, denetim ve disiplinini kolaylaştırıcı etkenlerdir.

Bu ölçütlerin haricinde Weber, şehir topluluklarında olması gereken bazı özelliklerden bahsetmiştir. Bir şehirde bulunması gereken minimum özellikleri “Pazar, kendine ait bir mahkemesi veya hiç değilse kısmen özerk bir hukuk, en azından kısmi özerklik ve seçime dayalı kendi kendine yönetim”²⁶ şeklinde sıralamıştır. Weber bu ideal şehir tipolojisini, Orta Çağ dönemi Avrupa'yı baz alarak yaptığından şehir tanımı mekân ve zaman bakımından sınırlayıcı olmaktadır.²⁷ Dolayısıyla, açık bir ifadeyle belirtmemiş olmakla beraber Orta Çağ, Batı ve Orta Avrupa haricinde bir çok yerleşim yerini şehir statüsünde kabul etmediğini düşünmekteyiz.

Her ne kadar Weber'in ortaya koyduğu çizgiyle olmasa da Medine'nin şehir statüsünü sağladığı fikrindeyiz. Medine şehrinin, kendi dönemindeki diğer Doğu veya Batı şehirleriyle kıyaslanamayacağını belirtmemiz gerekir. Ancak bağımsız ekonomik sisteminin bulunması, vahiyle beraber oluşmakta olan özerk hukuk sistemine sahip

²⁴ Louis Wirth, “Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentleşme”, *20. Yüzyıl Kenti*, çev. Ayten Alkan, Bülent Duru, İmge Yayınevi, Ankara, 2002, ss. 77-106, s. 78.

<https://drive.google.com/file/d/0B-65HTPGDixVNnBTNmg4R25IVjQ/edit> (Erişim Tarihi, 03.01.2021).

²⁵ Şükrü Karatepe, “Şehirler Sahibini Arıyor”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, c. 2 s. 301.

²⁶ Max Weber, *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, önsöz, Martindale Don ve Gertrud Neuwirth, çev. Musa Ceylan, 4. b., İstanbul: Bakış Yayınları, 2003, s.105; Abdurrahman Kurt, “Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 2, 2001, s. 105.

²⁷ Özkan Açıkgoz, “Şehir, Şehir Toplumu ve Şehir Sosyolojisi”, *Sosyoloji Konferansları*, S. 35, 2007, ss. 57-83, s. 60.

olması ve yönetimde tamamen seçime dayalı olmasa da Hz. Osman'ın halifelige şura ile tayini bize Medine'nin şehir statüsü taşıması konusunda bakış açısı sunmaktadır.

Bununla birlikte Wirth, kent tarifini ortaya koyarken önemli bir hususa dikkat çekmektedir. Ona göre, kentlileşmenin modern dünyanın beraberinde getirdiği kapitalizm ve endüstriyalizmle beraber anılması tehlikeli bir tanımlama olmaktadır. Tabii ki şehirleşme modern kapitalist üretim biçimlerinden bağımsız değildir. Fakat sanayi ve kapitalist öncesinin kentleri de günümüzden farklı olmakla birlikte kent sayılabilmektedir.²⁸ Ardından şehrin dar bir tanımını şu şekilde vermektedir: “Sosyolojik olarak bir kent, toplumsal açıdan bir örnek olmayan insanların göreceli olarak geniş bir alanda, yoğun bir biçimde ve sürekli olarak birlikte bir yere yerleşmiş bulunması biçiminde tanımlanabilir.”²⁹

Kırsalla şehir arasındaki ayrıma dikkat çekerken, şehirleşmenin gözetim açısından değeri bağlamında bir yaklaşım ortaya koymaya çalışmaktayız. Nitekim kentleşmeyle beraber Wirth'e göre, homojen olmayan toplum yapısının sahip olduğu akrabalık bağları, komşuluk ilişkileri ve ortak halk geleneği zaman içerisinde yok olacak veya kısmen zayıflayacaktır. Bu noktadan sonra toplumu bir arada tutan ögeler, rekabet ve resmi denetim mekanizmaları olacaktır.³⁰ Böylece nüfusun fazla olduğu düzenli yerleşim bölgeleri daha fazla insanın ortak hukuk sistemiyle denetlenmesine yardım edecektir. Bununla birlikte göçebe hayat biçimine sahip bedeviler için ortak ahlaki emir ve müeyyidelere uymak, şehir insanına göre daha zorlayıcıdır. Dini öğretilere karşı ise kapalıdır.³¹ Onların kanunları ise, kabilenin kendi gücü ve varlığı ile belirlenmektedir.³² Yerleşik hayata uzak olmaları onların bu düzenlerinde sabit kalmasına ve şehirdeki hem dini hem ahlaki gözetimin dışında yaşamalarına neden olmaktadır.

Medeniyet, şehirlerin kurulması ile açıklanabilmektedir. Şehirler iktidar ve egemenlik ilişkileri ile değil, bir hakem tarafından belirlenen yöneten-yönetilen taraflarının bulunduğu adil düzenin hâkim olduğu yerlerdir. Yönetenler halkın akıl, din,

²⁸ Wirth, “Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentlileşme”, ss. 84-85.

²⁹ Wirth, “Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentlileşme”, s.85.

³⁰ Wirth, “Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentlileşme”, s.87.

³¹ Kurt, “Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu”, ss. 106-107.

³² Lütfi Bergen, *Umrandan Medeniyete*, İstanbul: Yazıgen Yayıncılık, 2016, s. 102.

can, nesil, mal emniyetini sağlama karşılığında belli imtiyazlara sahip olurlar. Hz. Peygamber de şehirde bulunan farklı milletlerin hakemliğini üstlenmiş, Yesrip, Hz. Peygamber'in oraya yaptığı bir teklifin kabulüyle kurulmuştur. Bir sözleşme sonucu kurulan bu şehrin ismiyle beraber olmak üzere idari, iktisadi yapısı tümünden değişmiştir.³³ Şehir, iktidar ve egemenlik ilişkileri açısından değerlendirildiğinde gözetim pratikleri de bu minvalde gerçekleşecektir. Oysa Hz. Muhammed'in yöneticiliği önceki kısımda değindiğimiz üzere bir iktidar ve egemenlik kurma gayesi taşımamaktadır. Dolayısıyla onun şehirleşme çağrısı ve gözetimi, bahsettiğimiz amaçlar etrafında şekillenmiştir.

İslam şehrinin ve yönetiminin farklılıklarının ortaya konulması, gözetim metotları ve gözetime olan bakış açısını da yansıtmaktadır. Burada Doğu ve Batı ayrımından ziyade İslam ve diğerlerinin ayrımına şahit olmaktayız. Halk için yönetimi önceleyen bir idarenin varlığı, pek tabii gözetimi farklı bir amaç ve misyonla yapacaktır. Daha doğrusu denetim ve gözetim kavramlarının anlamı da farklı olacaktır. Batı'nın iktidar ve egemenliğini güçlendirmek için geniş halk kitlelerini gözetmesi ile yapılan faaliyetler o dönem İslam toplumu için söz konusu değildir. Çalışmamızda Hz. Peygamberin yönetimi bu bağlamda ele alınmıştır.

İdari yapıda gördüğümüz uygulamalarda olduğu gibi, İslam toplumundaki tüm gözetim pratikleri yalnızca halk için olmuş, bir iktidar ve otoritenin gücünün daha fazla sağlamlaşması için yapılmamıştır. Bu noktada gözetimin belki de İslam açısından tekrar bir kavramsallaştırma sürecine dahil edilmesi gerekmektedir. İktidar ve egemenliği kendi nefsi için güçlendirme gayesi bulunmamakla beraber, İslam aldığı zaferler ve kurduğu medeniyet sayesinde, Hz. Peygamber'in bir devlet başkanı olarak nüfuzu artmıştır. Bu bir amaç değil fakat sonuç olmuştur.

1.1.4. Medine Sözleşmesi

Nüfus sayımı ve şehrin sınırlarının çizilmesinin ardından şehirde ortak bir siyasi otorite ve anayasanın olması gerektiği ortaya çıkmıştır. Hz. Muhammed peygamberliği

³³ Bergen, *Umrandan Medeniyete*, ss.63-64.

sebebiyle belli bir manevi nüfuza sahipti fakat aynı zamanda dünyevi olarak da güce sahip olmalı, iktidar donanımlarının kuvvetini kendi bünyesinde toplaması gerekiyordu. Şehirde yalnızca Müslüman gruplar yaşamıyordu. Yoksa peygamberlik gücü ile birtakım ibadetleri Müslümanlara emredip bunun denetimini yapabilirdi. Fakat dini hususların da tatbiki ve yerleşmesi için dünyevi bir otoriteye ihtiyaç vardı. İslam'dan önce Arap Yarımadası sosyal ve siyasi bir değişime muhtaçtı.³⁴ Medine'de bulunan gayrimüslimlerle de bir sosyal bütünlük sağlamak gerekiyordu. Aynı zamanda Hz. Muhammed'in, İslam'ın hâkim olduğu bir toplum ideali bulunmaktaydı.

Şehirde bulunan taraflar kendi aralarında bir hukuk sisteminin yazılı bir şekilde ortaya konulması amacıyla toplanmıştır. Medine Vesikası adı verilen bu anayasa hem Müslümanları şehrin içindeki tehlikelerden, hem Müslümanların haricindeki müşrik Arapları ve Yahudi gruplarını birbirlerinden korumayı amaçlamış, hem de Kureyşten gelecek saldırılara karşı şehrin güvenliğini ve içinde yaşayan sakinlerinin varlıklarını teminat altına almıştır.

Vesika'da Müslümanların kendi aralarında vatan savunması ve iç emniyeti sağlama gibi konularda barışın bozulmaması için uyulması gereken kurallar bulunmakla beraber, dışardan gelebilecek tehditlere karşı, müşrik Arapların ve Yahudi grupların uyması gereken kurallar da zikredilmiştir. Siyasi otoriteyi tek bir merkezde birleştiren bu kanunlardan bazıları bir caniyeye eman ve sığınma verilmemesi, kabile anlayışının yerine bütün üyelerinin eşit haklara sahip olduğu ümmet anlayışının getirilmesi, her bir ferдин askeri mecburiyetinin olması, bu uğurda yaşanacak maddi kayıpların müşterek yardımla kapatılmasıdır. Müslüman birliklerin harici için ise bir düşman saldırısı olduğu takdirde ittifak yapma, ortak girilen savaşlarda kendilerine düşen savaş masraflarını karşılama, Kureyş'ten ya da onlara yardım edenlerden birini himaye altına almama, kendi iç anlaşmazlıklarında sulha erişemediklerinde Hz. Muhammed'i hakem olarak tayin etme gibi bazı anayasa kanunları belirlenmiştir.³⁵

Yukarıda Medine Vesikası'ndan alınan bazı maddeler bize ilk İslam toplumunda denetimi sağlayacak bir otoritenin varlığını göstermektedir. Bu otorite pek tabi ulus devlet örnekleri gibi olmayacaktır. Şehir devletlerinin sınırlı askerî iktidarı ve

³⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, c. 1, ss. 188, 189.

³⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, c.1 s. 192, 193, 195, 196.

küçük idarî örgütlenmelerinin bulunması sebebiyle, az olan nüfusun idari denetimlerinin de kısıtlı olduğunu³⁶ bilerek çalışmamızı yapıyoruz. Medine’de yaşayan her bir topluluk artık Medine İslam Devleti’nin bir üyesi olmuştur. Bir benzerini Yunan site devletlerinde gördüğümüz, üyelerine vatandaşlık veren, site kurallarına ve sitenin çıkarlarına uygun davranmayan vatandaşlarının haklarının kısıtlanması ve cezalandırılması³⁷ uygulamasının bir benzerini, İslam Devleti’nde görmekteyiz. Medine Vesikası’nın kurallarına uymayan Yahudi kabilelerinin şehirden çıkarılmaları toplumsal denetimin de bir sonucu sayılabilir. Bir anayasanın vaaz edilmiş olması denetimin sınırlarının belirlendiğini göstermektedir.

1.2. Yönetim, Yargı ve Hukuk Sisteminde Denetim Uygulamaları

İnsanlar arasındaki olası kargaşayı ve güç üstünlüğü mücadelesini önlemek ancak toplumsal kurallarla mümkün olabilmektedir. Bireyler arasındaki ilişkiyi düzenleyen kimi zaman ahlaki kimi zaman da hukuki kurallardır. Durkheim, hukuk kurallarını toplumsal dayanışma türleri ekseninde baskıcı ve onarıcı hukuk olmak üzere ikiye ayırarak açıklamaktadır. Bastırıcı hukukun hakîm olduğu toplumların daha geleneksel ve ilkel oldukları söylenebilir. Bireysel farklılıkların artmadığı ve iş bölümünün sınırlı olduğu toplumlardır. Benzerlik din konusunda da geçerlidir. Böyle toplumlarda ortak dini inanış bulunmakla birlikte aynı zamanda onun etkisi ahlak, hukuk, siyasal örgütlenme kuralları ve bilim gibi bir çok alan üzerinde görülmektedir.³⁸ Yani din, yönetim ve hukukun da önemli ölçüde belirleyicisidir.

İlkel toplumlarda hukukun durumu incelendiğinde cezalandırıcı nitelikte olduğu görülmektedir. Bastırıcı hukuk diye adlandırılan bu sistemde suç, ortak bilince zarar veren bir eylemdir ve bu eylem kınandığı için de cezalandırılması gerekir. Toplamlar gelişme gösterdikçe dayanışma türü de değişmekte ve buna bağlı olarak etkili olan hukuk da farklılaşmaktadır. Gelişmiş toplumlarda cezanın etkisinin azalarak

³⁶ Anthony Giddens, *Ulus-Devlet ve Şiddet*, s. 60.

³⁷ Dolgun, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 58.

³⁸ Emile Durkheim, *Toplumsal İşbölümü*, çev. Özer Ozankaya, İzmir: Cem Yayınevi, 2018, s. 23, 167, 169, 172.

onarıcı hukuk sistemine geçiş yapıldığını görmekteyiz. Bu hukuk sisteminde yaptırım bedel ödetici değil eski durumu geri getirici niteliktedir.³⁹

Toplumsal denetimi sağlayan mekanizmalardan biri olan gözetimin idari yapıyla ve hukuk sistemiyle ayrılmaz bir ilişkisi bulunmaktadır. Araştırmamızın bu kısmında, ilk İslam toplumunda konuyla ilgili gerçekleşen uygulamalar değerlendirilecektir. İncelememize geçmeden önce Hz. Peygamberin hukuk sistemini oluştururken hangi yasallaştırma süreçlerini takip ettiğine ve bu bağlamda, yapılan idari denetimin sınırlarına değinilecektir.

Hz. Peygamber hukukun meydana getirilmesinde beşeri yasallaştırma süreçlerini takip etmiştir. O dönem için etkili olabilecek muâhât, bütün kabile ve din üyelerini muhatap kabul eden Medine Anayasası bu yasallaştırmalardandır. Ama toplumda bu ana yasallaştırmanın haricinde İslam'ın, dini ek yasallaştırmasını ve fertler üzerindeki etkisini göz ardı edemeyiz. Fertler, devletin koymuş olduğu hukuk kurallarına kimsenin gözü üzerlerinde olmadığı uymayabilecek dahi olsa önceki bahislerde değindiğimiz ihsan bilinci her zaman ilahi gözetime muhatap olduklarını bireye hatırlatmaktadır. Dolayısıyla ihsanı bireylerin zihinlerine yerleştirmeye çalışan İslam, toplumsal düzeninin sağlanması açısından hukuka yardımcı bir yasallaştırma olarak kabul edilebilir.

Hz. Peygamber toplumsal işleyişin düzenliliği açısından hem hukuki hem de ilahi gözetimden faydalanmış, idarî, ailevî ve sosyal alanlardaki gözetim ilkeleri tecessüs ölçüsüyle belirlenmiştir. Bir başkasının özeline vakıf olmak maksadıyla onun izni ve bilgisi olmaksızın yapılan araştırma anlamına gelen tecessüs⁴⁰ İslam hukuk sisteminde yasaklanmış olup, Kur'an-ı Kerim'de ise başkalarının evlerine izin almadan ve selam vermeden girilmemesi gerektiği (Nûr, 24/27), gizliliklerin araştırılmaması öğütlenmiştir (Hucurât, 49/12). Hz. Peygamber'in hayatının ve nasihatlerinin pek çoğunda da insanların gizli hallerini araştırmak yasaklanıyor (Müslim, Birr, 28-34),⁴¹ hatta bir başkasının ayıp, kusur ve gizlediklerini örten kişinin kusurlarını da Allah'ın

³⁹ Durkheim, *Toplumsal İşbölümü*, s. 172, 111, 143.

⁴⁰ Mustafa Çağrı, "Tecessüs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011, c. 40, s. 246.

⁴¹ Nevevî, *Riyâzü's Sâlihîn*, c.6, s.721-722.

örteceği müjdeleniyor (Buhârî, Mezalim, 3).⁴² Bir başkasının özel konuşmalarını dinlemek de tecessüs sayılarak, bu davranışı yapanlar da uyarılmaktadır (Buhârî, Ta'bir, 45).⁴³

Yeni bir toplumsallaşma süreci yaşanan ilk İslam toplumunda, toplumsal bütünleşmenin sağlanması, güven ve adalet duygularının cemiyet içinde tesis edilmesi gayesiyle mahremiyet sınırının çekildiği fikrindeyiz. Günümüzde kamusal ve özel alan arasındaki ayırım, gözetim teknolojileriyle beraber iyiden iyiye netliğini yitirirken İslamî hükümler o günün şartları dahilinde kişisel mahremiyet alanını çizebilmiştir. Ancak, İslam yönetiminde bazı hallerde tecessüse izin verilmektedir. Örneğin, adli faaliyetin gerektirdiği durumlar, kişinin hayati tehlikede olması, mesleğin icrasının gerekli kıldığı haller ve üstün kamu menfaatinin bulunduğu konularda gizlilikleri araştırmak meşru sayılmıştır.

1.2.1. Hukuk ve Şeffaf Yargı Sisteminin Teşekkülü

Hz. Muhammed Medine'de bir İslam Devleti teşekkül ederken daha önceki başlıklarda değindiğimiz üzere ilk olarak Medine Vesikası'nı oluşturdu ve kardeşlik (muâhât) anlaşmasını ilan etti. Böylece cahiliye toplumunun alışlagelmiş uygulamalarını, kabilelerin gücünü, nüfuzunu, kuvvetini ve değişkenlik gösteren hukuk sistemini ortadan kaldırarak merkezi otoriteyi hâkim kılmayı amaçladığını düşünüyoruz. Hamidullah, Medine'deki merkezi otoritenin Allah'ın kanunlarına ve bu kanunların uygulayıcısı Muhammed (s.a.s.)'e bırakıldığını söyler.⁴⁴ Yani kanunlaştırma süreci Kur'an'ın nazil olmasına paralel olarak, Hz. Muhammed'in uygulamalarıyla tedricen oluşmuş, siyasi ve dini liderlik Hz. Muhammed'de birleşmiş denilebilir.

Gözetim, iktidar veya egemen güçler bağlamında ele alınan ve onların meşruiyetini pekiştiren bir konu olduğundan, yöneticinin İslam'a göre konumu önemlidir. İslam toplumunda liderin gücü ve varlığı Kur'an ile meşrulaştırılmış ve kuvvetlendirilmiştir. İnsanların, Allah'a itaatten sonra Hz. Muhammed'e itaat etmeleri

⁴² Nevevî, Riyâzü's Sâlihîn, c. 2, s. 246.

⁴³ Nevevî, Riyâzü's Sâlihîn, c.6, s. 638.

⁴⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, c.2 s. 918.

emredilmiş (Nisa, 4/59), ona yapılan biatın Allah'a edilmiş biat niteliğinde olduğu (Fetih, 48/10) Kur'an'da bildirilmiştir. Bu liderliğin ve iktidarın Kur'an ile sağlanması hem Peygamber'in hem de ondan sonra gelen ulü'l- emrin otoritesini artırmıştır. Uygulanacak esasların Allah tarafından belirlenmesi ve Hz. Muhammed'in de ona uymasının gerekliliği, yöneticiyi de Allah'ın kanunlarına uyması gereken Müslümanlardan bir birey yapıyordu. İslami yönetimlerde, yöneticinin yetkilerinin de Allah tarafından belirlenmesi zalim bir idareci olmasını engelliyor, adil bir toplum hayatı vadeliyordu. Öyle demek oluyor ki, cemiyet ve cemiyette yaşayan her bir fert, Allah tarafından ilahi bir gözetime tabi tutuluyordu.

Ülkenin sınırlarının genişlemesi ve iş yoğunluğunun artması neticesinde Hz. Peygamber yetkilerinin bir kısmını vali ve hâkimlere devretmiş, kendisi temyiz yetkisini kullanmakla yetinmiştir.⁴⁵ Burada Hz. Muhammed'in temyiz yetkisinin saklı tutulması konumuz açısından önemlidir. Çünkü o dönemde büyüyen sınırlara sahip İslam Devleti'nin çok sayıda valisi ve hâkimi bulunmaktaydı. Hz. Peygamber'in temyiz yetkisine sahip olması, vali, hâkim veya görevli dediğimiz yönetici sınıfının da onun tarafından denetlendiği bilgisini bize verir. Nitekim Benû Cezîme olayında kumandan Hâlid b. Velîd yanılarak bazı kişileri öldürmüştü, bunu haber alan Hz. Muhammed ise kan diyetlerini ödetmiş ve diğer zararlarını tazmin etmiştir. Yöneticilerin fiil ve kararlarının denetlenmesi ile bunun Hz. Peygamber'in sünneti haline gelmesi Peygamberimizin bir gün mescitte halka şu şekilde seslenmesiyle birlikte olmuştur:

“Şayet ben herhangi birinizin sırtına vurmuş isem işte kısas için sırtım; şayet ben herhangi birinize hakarete bulunmuş isem öç almak için işte benim şeref ve haysiyetim; şayet ben herhangi birinizin malını almış isem işte benim mallarım.”⁴⁶

Râşid halifeler döneminde de özellikle Hz. Ömer (r.a.) zamanında bu sünnet devam ettirilmiş, her yıl hac mevsiminde halifeler Mekke'ye gelerek halkın valiler hakkındaki şikayetlerini dinlemiştir.⁴⁷ Bu rivayetle beraber hem siyasi erkin, altındaki görevli amilleri denetlemesinin gerekliliğine, hem de en büyük siyasi otoritenin dahi denetlenebileceği sonucuna ulaşabiliriz. Hz. Muhammed'in kendisinin ve kendisinden

⁴⁵ Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, c.2 ss. 921, 922.

⁴⁶ Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, c.2 ss. 926-927.

⁴⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, c.2 s. 927.

sonra gelen halifelerin bile pek çok davada davalı olduğu gerçeğini düşünürsek şeffaf, adil bir hukuk sisteminin egemen olduğunu söyleyebiliriz.

Nitekim, Hz. Peygamber'in bile davalı olduğu bazı rivayetler bulunmaktadır. Söz gelimi Hz. Peygamber'in bir gün bir bedevinin derisini incitmesi üzerine bedevi kendisinden kisas istedi. Cebrail (a.s.) vasıtasıyla uyarılan Peygamber, bedeviyi çağırıp kisası uygulamasını istemiştir. Bir başka rivayette ise; Bedir Savaşı günü Hz. Peygamber, orduyu teftiş ediyor ve safında durmayan kişileri hizalandırıyor. Bir askerin dışarı çıkmış olan karnına elindeki asa ile vurdu. Askerin kisas istemesi üzerine o da gömleğini kaldırarak vurmasını söyledi.⁴⁸

Yukarıdaki örneklerden hareketle, Hz. Peygamber'den kisas istenen bir yargı sistemi o dönemin adaleti hakkında bilgi vermektedir. Hakikaten İslam toplumunda konulan kanunlar her fert için aynı bağlayıcılığı taşımaktadır. Hukukun ve yargı sisteminin bahsettiğimiz şeffaflığına araştırmamızda yer vermemizin sebebi, ilk İslam toplumunda İslam'ın egemen kılmaya gayret ettiği yönetim anlayışının, gücünü veya iktidarını gözetim ya da onun baskı ve şiddet araçlarıyla ile tek taraflı pekiştirme gayesine sahip olmamasıdır. Hukuk, yeri geldiğinde yöneticiler ve her bir fert için aynı keskinliğe sahiptir. Bu aynı zamanda yönetici de olsa her bireyin idari yapının gözetimine muhatap olmasıdır. Toplum içerisindeki yöneticiler de dahil olmak üzere her bir ferdin denetlenmesi ise hukuk sistemiyle sağlanmaktadır. Dolayısıyla denetleme yapabilmek için kanun sisteminin var olması önemlidir. İlk İslam toplumunda mevcudiyetini gördüğümüz hukukun, adil ve şeffaf bir sistem olduğunu söyleyebiliriz. Yeterince kurumsallaşma olmayan o dönem, sonraki halifeler ve diğer hükümdarlar için bir yol haritası niteliğinde olmuştur. Son olarak, uzmanlaşmanın henüz olmadığı ilk İslam toplumunda, valinin davalara bakarak hâkimlik yaptığını da belirtmek gerekli olacaktır. Bu bağlamda yönetim ve yargı sisteminin iç içe olduğunu görmekteyiz.

⁴⁸ Hamidullah, *İslam'da Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşçu, Ankara: Nur Yayınları, 1979, s. 220.

1.2.2. Yönetici ve Adli Sistemin Denetimi

Hız. Ömer döneminde fetihlerin artmasıyla beraber devletin sınırları iyice genişlemiştir. Bu dönemde göze çarpan en önemli gelişmeler devlet kurumsallaşmasının hız kazanması, merkezi otoritenin güçlenmesi, ordunun kuvvetlenmesidir. Bütün saydığımız bu gelişmeler neticesinde devletin devamlılığını ve otoritenin İslam Devleti'ne yeni dahil olan topraklarla beraber sarsılmamasını sağlamak adına Hız. Ömer döneminde, önceki halife Hız. Ebû Bekir (r.a.) ve Hız. Peygamber (s.a.s.) döneminde rastlamadığımız yoğunlukta bir denetimin mevcudiyetini görmekteyiz. Son iki halife dönemi ise iç karışıklıkların yaşandığı, dolayısıyla merkezi otoritenin sarsıldığı bir süreçtir. Bu sebeple çalışmamızın bu kısmında ağırlıklı olarak Hız. Ömer dönemi gözetim ve denetim pratiklerine yer vereceğiz.

Dört halife döneminde, halifelerin vali seçiminde gözettikleri önemli bir kıstas halkın içindeki doğal liderin tespit edilmesidir. Böylelikle halk seçilen karizmatik liderlerin gözetiminde olacak, bu liderler de halife tarafından denetlenecektir. Hız. Peygamber de kendi döneminde Kısra'nın naibi Bazan Müslümanlığı kabul edince onu Yemen'in tüm valiliklerinin başına getirmiştir.⁴⁹ Yerli halk içerisinde yapılan bu atama, bölgeyi tanıyan, halkın teveccühünü alan birinin sahada daha başarılı olacağı gerçeğindedir diye düşünüyoruz.

Diğer halifeler gibi Hız. Ömer (r.a.) de vali seçimine ihtimam gösterir, sahâbîlerin arasından en güçlüsünü ve otoriter olanını seçerdi. Fakat vali olarak Hız. Osman (r.a.), Hız. Ali (r.a.) ve onlara denk olan sahâbîleri değil, diğer sahâbîleri görevlendirirdi. Haşimoğullarına da nadiren görev verirdi. Bunun nedeni de idarecilik verdiği kişileri sık sık denetlemesi ve hesaba çekmesi gerekliliğidir. Diğer atadığı kişiler yöneticiliğe uygun olmalarının yanı sıra aynı zamanda Hız. Ömer'in üzerlerinde otoritesini koruyabileceği sahâbîlerdir.⁵⁰

Hız. Ömer otoritesini, kurmuş olduğu yoğun denetleme faaliyetlerine borçluydu. Bu denetimlerini kurlsız yapmaz, şahitler huzurunda tebliğ ettiği hususların takibini

⁴⁹ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, s. 96, 103.

⁵⁰ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, s.96.

belli aralıklarla veya şikayetler üzerine yapardı. Hz. Ömer vali atamasından önce ensar ve diğerlerinden bir grup insanı çağırır, valiye görevi müddetince uyması gereken şartları sayar, insanları da buna şahit tutardı. O, kendi döneminde valilerin denetimi için yalnızca Hac mevsimini beklememiş aynı zamanda onların denetimini sağlamak üzere mutat aralıklarla veya gereken durumlarda sahâbî görevlendirmişti. Muhammed b. Mesleme de halifenin müfettişiydi. Sa'd b. Ebû Vakkas ve Amr b. el-Âs'ın soruşturmasını Muhammed b. Mesleme yürütmüştür. Bütün halifeler valilerin denetimi ve kontrolüne çok titiz davranmışlardır. Bu da hepimiz çobansınız hadisinin gerektirdiği çok doğal bir durumdur.⁵¹

Halifenin valilerine yönelik bazı gözetim örnekleri şöyledir:

Mısır valisi olan İyaz b. Ganem hakkında şikayetler gelince, Hz. Ömer bir müfettiş göndermiştir. Müfettiş, onu ince elbiseler giyinmiş ve kapısında bir hacip varken bulmuştur ve bu sebeple halifenin huzuruna Medine'ye getirmiştir. Hz. Ömer İyaz b. Ganem'e kalın yünden kıyafet giydirecek çobanlık yaptırmıştır. Vali, göreve getirilmeden önce verilen uyarı ve talimatlara uymaması sebebiyle cezalandırılmıştır.⁵² Kapıdaki görevli halkın her istediğinde yöneticisine ulaşabilme hakkını engellediğinden, Hz. Ömer bu duruma müdahale etmiştir. Giyim kuşam noktasında da mütevazî kıyafetleri tercih eden halife, valilerinden de bunu benimsemesini istemiş, ümmetin, özellikle de ümmete önderlik eden yöneticilerin giyim kuşamlarında, yaşam biçimlerinde lükse kaçmamalarını istemiştir.

Yeni kurulan şehirlerden biri olan Kûfe'de, vali Sa'd b. Ebû Vakkâs'ın kalması için inşa edilen binaya Kısra'nın Medain'deki köşkünün kapısı getirilmişti. Bunu duyan Hz. Ömer duruma müdahale ettirmek üzere teftiş için Muhammed b. Mesleme'yi göndermiş ve kapıyı yaktırmıştır. Atadığı yöneticilerin gözetimine çok önem veren Hz. Ömer'in bir diğer teftiş örneği de haksız gelir elde eden vali hakkındadır. Amr b. el-Âs'ın haksız mal elde ettiğiyle ilgili gelen şikayetler üzerine müfettiş yollamıştır. Mısır'a gönderilen müfettişe Amr b. el-Âs, mallarını almamasını teklif etmiş, müfettiş bunu kabul etmediğinde de, Hz. Ömer'e bunları söylememesi için dil dökmüştür.⁵³

⁵¹ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, ss. 98, 221, 222.

⁵² Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, s. 222.

⁵³ Mehmet Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2 : Hz. Ömer*, Ankara: Ankara Okulu, 2016 s. 180.

Müfettişlerin haricinde o dönemde valiler üzerinde yapılan başka gözetim uygulamaları da mevcuttu. Tayin edilen valinin göreve başlamadan önce mal varlığı kayıt altına alınırdı. Hz. Ömer, Kinâne valisi Utbe b. Ebû Süfyân'ın valiliği esnasında mal varlığındaki artış sebebiyle onu sorguya çekmiş, o da bu malı ticaretten kazandığını söylemişti. Hz. Ömer bunun yasal olmadığını, bir valinin ticaret yapamayacağını söyleyerek mallarına el koymuş, onları hazineye aktarmıştır.⁵⁴

Halifeler aynı zamanda valilerini gizli bir şekilde de gözetlemişlerdir. Halktan şikayetlerini dinlemişler gerekli olan durumlarda da müdahale etmişlerdir. Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hac mevsiminde halktan şikayetlerini dinlemek üzere toplandıklarını, buraya valilerini de çağırarak onları denetlediklerini de biliyoruz. Bunların yanı sıra halifelerin gözetim ve denetim maksadıyla valilere destek olmak üzere gönderdiği görevlilerle durumu kontrol ettirdiklerini, casus tutarak bilgi edindiklerini görüyoruz.⁵⁵

Hz. Ömer'in Sa'd b. Ebû Vakkas'ı da gelen şikayet üzerine sorguya çektiği ve azlettiği, Kûfe valisi Ammar b. Yâsir'in halkın şikayeti üzerine azledildiği, Amr b. el-Âs'ın kırbaçladığı kişi tarafından şikayet edilmesi üzerine Hz. Ömer'in kisas verdiği kaynaklarda zikredilir. Humus valisi Said b. Âmir hakkında halk, onun ayda bir gün ve geceleri halkı huzuruna kabul etmediği gibi bazı şikayetlerde bulunmuşlardı. Hz. Ömer hemen azletmemiş Said'i yanına çağırmişti. Said kendini, evde hizmetçisi olmadığı için ekmeğini yoğurduğunu ve mayalamaya bıraktığını, geceyi Allah'a ibadet için ayırdığını, ayda bir gün de elbisesini yıkayıp kuruması için beklediğinden halkın huzuruna çıkmadığını söyleyerek savunmuştur. Kimi zaman da Hz. Ömer, Hz. Peygamber gibi valisiyle bizzat iletişim kurarak denetimi sağlamıştır. Hz. Ömer, Ebû Ubeyde b. Cerrâh'a Suriye'yi fethettikten sonra bir mektup yazarak ganimetler ile bölge hakkında bazı sorular yöneltmiş ve cevaplar ışığında bazı yönlendirmeler yapmıştır.⁵⁶

Hz. Ali (r.a.) döneminde haksız verilmiş bir hüküm veya idarecilerin adaletsiz uygulamalarının şikayet edildiği Mezalim Mahkemeleri adında, kadı ve muhtesibin yetkilerinden daha yüksek bir mevkiye sahip bir kurum oluşturmuştur. Bu kurumun idari, dini ve mali birçok görevi bulunmaktaydı. Bunlardan konumuzla ilgili olan

⁵⁴ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, s. 218.

⁵⁵ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, s. 217, 220.

⁵⁶ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, s. 219, 220, 233.

bazılarına yer verebiliriz: Halkın adaletten ayrılan ve zulüm gösteren vali hakkında yaptıkları şikayetlere bakmak, vergileri toplarken halka yapılan haksızlıkları değerlendirmek, divan katiplerini teftiş etmek, orduda çalışan görevlilerin maaşları hakkındaki şikayetlerini değerlendirmek, kadı ile muhtesiplerin yerine getirilmemiş kararlarını infaz ettirmek, karmaşık davalarda davayı geciktirmek ve soruşturmayı derinleştirmek, üst düzey memur ve devlet görevlilerinin cezalarını vermektir.⁵⁷

Hz. Ali'den önceki halifeler döneminde bu kurumun örneğine rastlanmamıştır. İlk üç halife hac mevsiminde temyiz mahkemeleri kurmuştur fakat aynı ihtivaya sahip değillerdi. Görüyoruz ki, Hz. Ali döneminde yaşanan karışıklıklar bu kurumun oluşturulmasına, denetim ve gözetimin sıkılaştırılmasına neden olmuştur.

Yönetim ve adli sistemin beraber yürütüldüğü İslam toplumunun ilk dönemlerinde, geleneksel hayatın şartlarına uygun olarak, her bir yönetici gözetime tabi tutulmuştur. Gerektiği yerde ilahi gözetim de devreye girmiştir. Hz. Peygamber'e Cebrail (a.s.)'ın gelerek kısas isteyen sahâbîyi haber vermesi olayı daha iyi kavramamıza yardımcı olacaktır. Hz. Ömer döneminde artan denetim faaliyetleri, devletin sınırlarının genişlemesi sebebiyle bir zorunluluk olmuştur. Her şeyden önce halkı düşünen ve halkın menfaatlerini önceleyen bu gözetim uygulamaları diğer uygarlıkların gözetim pratiklerinden bambaşkadır. İslami gözetiminin kendine münhasır özellikleri bulunmaktadır. Hz. Ömer'in bu sıkı denetimi sayesinde hem otoritesinin güçlendiği, hem de olası ayaklanmaların engellendiği ve istikrarın sağlandığı kanaatindeyiz.

İslam Devleti'nin ilk dönemlerine baktığımızda halkın da gerektiği durumlarda halifeyi denetlediğini görmekteyiz. Hz. Ebû Bekir halife olduktan sonra geçimini sağlamak için ticaret yapmaya devam etmiştir. Bunu farkederek Hz. Ömer ve Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh devlet işlerini aksatmasını önlemek amacıyla ona maaş bağlatılmasını sağlamıştır.⁵⁸ Denetimin bir örneğine de halife seçiminde rastlamaktayız: Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer'i halife olarak tayin edince bir grup kişi gelerek Rabb'ine bunun

⁵⁷ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, ss. 163-165.

⁵⁸ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l Kebîr*, çev. Hikmet Akdemir vd., İstanbul: Siyer Yayınları, 2015, c. 3, s. 104.

hesabını nasıl vereceğini sordular. Bunun üzerine o “Rabbime en hayırlı, en ehil kişiyi halef tayin ettim, derim” cevabını vermiştir.⁵⁹

Halifeler göreve gelmelerinin ardından da halktan yalnızca Kur’an ve sünnete uymaya devam ettikçe kendilerine itaat etmelerini istemişlerdir. Söz gelimi Hz. Ebû Bekir halifelğe getirilince, idari işleri doğru yaptığında desteklenmeyi yanlış yaptığında düzeltilmeyi halktan talep etmiştir.⁶⁰ Hukuk sistemi olarak Kur’an ve sünnetin kabul edildiği ilk dönem İslam toplumunda, kuralların ihlali halife dahi olsa gözetlenmiş, otoriteleri ve hatta kendilerine biat edilmesi de bu şarta bağlanmıştır. Halkın halifeyi kabul veya reddi ile aslında adli bir gözetim de sağlanmıştır diyebiliriz.

Nitekim bir gün Hz. Ömer halka hitap etmek için seslendiğinde bir bedevi kendisine itaat etmeyeceklerini ve dinlemeyeceklerini söylemiştir. Hz. Ömer bunun nedenini sorduğunda bedevi, herkese dağıttığın kumaşla şu üzerinde elbise olarak giydiğin kumaşın miktarı aynı değildir demiştir. Hz. Ömer de kendisine kumaşın yetmediğini bu yüzden oğlunun da kumaş hakkını ona verdiğini söylemiştir. Bedevi bu açıklamadan sonra Hz. Ömer’i dinlemeye ikna olmuştur.⁶¹

Benzer örnekler o günün toplumunda esasen garip karşılanacak bir olay değildir. Siyasi hayatta kabile reislerinin etkin olduğu dönemlerde de kabilenin önde gelen üyeleri, reislerine hesap sorabilmekteydiler. İslam Devleti, yönetim sistemi olarak bir kral yani monarşi, ya da bir heyet yani oligarşi sistemi veyahut bir cumhuriyet sistemine sahip değildi. Arap coğrafyasında eskiden beri hâkim olan kabile reis seçimine benzer bir sistemdi.⁶² Dolayısıyla yukarıdaki olayı kendi zaman ve şartlar dahilince düşünmemiz daha yerinde olacaktır. Modern çağda herhangi bir vatandaşın devlet başkanına yaptığı ikaz veya eleştiri perspektifinden ilk İslam toplumunu incelememiz bizi doğru sonuca ulaştırma açısından sağlıklı olmayacaktır.

⁵⁹ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, s. 48.

⁶⁰ İbn Sa’d, *Kitâbü't-Tabakâti'l Kebîr*, c. 3, ss. 103-104.

⁶¹ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, ss. 146-147.

⁶² Muhammed Hamidullah, *İslam Müesseselerine Giriş*, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984, ss. 106-108.

1.2.3. Toplumsal Gözetim veya Gözetme

İslam'ın vazettiği gözetim, halka faydası dokunacak her türlü denetimi içinde barındırıyordu. Çalışmamızın bu kısmında, ilk İslam toplumunun büyük bir kesimini kapsayan araştırma ve dokümantasyon faaliyetlerini içeren gözetim uygulamalarına yer vereceğiz. Kurumsallaşmanın henüz tam sağlanamadığı Hz. Peygamber ve Hz. Ebu Bekir döneminde topluma yönelik geniş çaplı bir araştırma ve dokümantasyon faaliyetlerinin yapıldığına rastlamadık. Hz. Ömer döneminde kurumsallaşmanın hız kazanmasıyla birlikte gözetim faaliyetlerinin daha yaygın ve sistemli hale geldiği söylenebilir. Hz. Osman ve Hz. Ali (r.a.) dönemlerinde ise iç karışıklıkların bulunması sistemli bir gözetimden bahsetmemize engel olur. Bu bakımından İslam toplumu adına daha çok pozitif mana içeren ve toplumun lehine olan bir gözetim için Hz. Ömer dönemi uygulamalarını değerlendireceğiz.

Birçok farklı toplumun, toplumsal gözetim uygulamalarında karşılaştığı gibi o da, halk arasında belli durumlar üzerinden listeleme yaptırmış, bireyler resmi belgelerle kategorize edilmişlerdir. Bu kategorileme işlemi, gelir durumu, öksüzlük-yetimlik gibi belli toplumsal standartların altında olan bireyleri tespit etmek için yapılmıştır. Bahsettiğimiz uygulama ile İslam Devleti'nin aynı zamanda sosyal devlet anlayışına göre hareket ettiğini görmekteyiz.

Söz gelimi bu sınıflandırmanın ardından Hz. Ömer dünyaya gelen her çocuğa on dinar ödemiş, savaşa katılan kişilerin eş ve çocuklarına da pay ayırmıştı. Halife, anne babaları tarafından terkedilen çocukların himaye edilmesi ve yaşamları için gerekli olan tutarları hazineden tahsil ettirmiş, gerekli tedbirleri almıştır.⁶³ Dullar için de gerekli sosyal düzenlemelerle ilgilenmiş, kendisi bir süre daha halife olursa Irak'ın dullarını zengin bir hale getireceğini vadedmiştir.⁶⁴

⁶³ Ahmet b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, İstanbul: Siyer Yayınları, 2013, s. 517, 524, 525.

⁶⁴ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, ss. 239-240.

Bunların yanı sıra, yoksullar üzerinde bir araştırma yaptırarak, asgari ücret tespitini de bizzat otuz fakir üzerinde yaptığı çalışmayla belirlemiştir.⁶⁵ Toplumda devletin yardımına ihtiyaç duyabilecek grupları tespit ettiren Hz. Ömer, aynı zamanda serhatlerden (sınır boyu) posta geldiğinde mektupların ulaşımını dahi sağlamış, okuma yazma bilmeyenlere ya bizzat kendisi okumuş ya da okuma bilen bir kişiyi görevlendirmiştir. O yalnızca Müslümanları gözetmemiş aynı zamanda gayrimüslimlere de gereken özeni göstermiştir. Kendi devrinde zekât gelirlerinin bir miktarının cüzzamlı Hristiyanlara ayrılmasını emretmiştir. Bazen de karşılaştığı ihtiyaç sahibi biri ile toplumdaki diğer dezavantajlı bireyler hakkında farkındalık kazanmıştır. İhtiyar bir dilenci ile karşılaşması geçim sıkıntısı yaşayan bir toplumsal grubu daha fark etmesine yardımcı olmuş, ona ve onun gibilere maaş bağlatılmasını emretmiştir.⁶⁶

Bahsedilen misaller toplum içinde etraflı bir araştırmayı, toplanan bilgilerin uygun şekillerde listelenmesini ve kullanmak üzere depolanmasını gerekli kılmaktadır. Bilgilerin kayıt altına alınması, listelenmesi ve saklanması gözetimin gelecek dönemlerde gelişmesine ve sistemleşmesine de yardımcı olmaktadır. Doğrudan bir iktidar kuvvetlendirme şekli gibi görünmeyen bu örnekler, belki dolaylı olarak halkın teveccühünü kazandırarak, halifenin de egemenliğini sağlamlaştırmıştır. Fakat hiçbir kaynakta böyle bir amaca rastlamadık.

Hz. Ömer, kendini halka hizmet için adanmış biriydi. Halkı köleleştiren bir yönetici değildi. Kendisinin herkes gibi Allah'ın bir kulu olduğunu ve her bir hane için hizmette bulunacağını söylemiştir. Gözetimi yine halk için yapan halife, görevi esnasında birtakım stratejik yaklaşımlarda da bulunmuştur. Sorun çıkarması muhtemel olan bölgelerde demografik değişiklikler yapmıştır. Necran Hristiyanlarını ve Hayber Yahudilerini yerlerinden çıkarmış, başka bölgelere göndermiştir. Arabistan Yarımadası'nda problem çıkaracak toplulukların olmasını istememiştir.⁶⁷ Böylelikle, Arap Yarımadası'nda otoritesini sağlamlaştırıp, kontrolü sağlayabilmiştir.

⁶⁵ Hz. Ömer, belirlediği otuz fakire öğle ve akşam yemeklerinde belli bir miktar yemek sunmuş, doydukları kanaatiyle günlük yemek ihtiyacından her ferdin aylık yiyecek masrafını tespit etmiş ve buna göre ailelere yiyecek ayırmıştır. Bkz. Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, s. 240.

⁶⁶ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı: Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, s. 240, 256.

⁶⁷ Azimli, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2:Hz. Ömer*, ss. 61-62.

Hz. Osman'ın (r.a.) halifeliği döneminde ise hem çocuklara hem de ailelerine maaş bağlanmıştır.⁶⁸ Kendinden önceki halifelerin düzenini çoğu alanda devam ettirmesinin yanı sıra ilk iki halifeden farklı olarak onun döneminde karışıklıklar meydana gelmeye başlamıştır. Bu düzensizliklerin olası nedenlerini İslam tarihçileri sıralamışlardır. Pek çok sebebin olmasının yanı sıra gözetimle bir bağlantısının olup olmaması konusuna da burada değinmek isteriz.

Karışıklıkların sebeplerinden biri olarak fetihlerin hızla artması ve sınırların genişlemesiyle, pek çok farklı kültürlerin karşılaşması gösterilebilir. Böylece İslam toplumu, sosyal, siyasi, ekonomik değişikliklerle karşı karşıya kalmış sosyal bütünleşme birden sağlanamamıştır. Ayrıca Hz. Osman'ın yumuşak huylu kişiliğinin idareye yansması, affedici olması, cezalandırmayı tercih etmemesi, idarecilerin ve halkın onun sözünü daha az dinler hale getirmiştir. Yaşanan karışıklarda kabileciliğin güçlenmesi etken olmuşken⁶⁹ aynı zamanda kabilecilik anlayışının tekrar sahneye çıkmasında kaotik durumun da etkisi vardır. Siyasi otorite sarsılmıştır.

Bu kaos ortamı sıkı gözetim uygulamalarını mecbur kılmakla birlikte, birlik ve beraberliği, sosyal bütünleşmeyi sağlama amacıyla o, idarecilerde değişiklikler yapmış, farklı atamalarda bulunmuştur. Daha çok kendi akrabalarından birini tercih etmesi karışıklıkları daha da arttırmıştır. Yaşının ileri olması ve idari işlerin çoğunluğunun yardımcılara kalması da dedikoduları arttırmış, merkezi otoriteyi sarsmıştır.⁷⁰

Yukarıda verilen kısa bilgiler, değişen toprak sınırlarıyla birlikte farklı kültürlerin çatışmaması için sağlam bir otoritenin olması gerekliliğini ortaya koymuştur. Geniş coğrafyalara yayılmış olsa da İslamiyet bu topraklarda tam özümsememiş, bunun kontrolü de sağlanamamıştır. İktidarın meşruiyetini sağlama ve kuvvetlendirmesi için daha sıkı bir gözetim ve yaptırıma gereksinim duyulmaktaydı. Hz. Osman (r.a.) muhalefete karşı önlemler alıp vilayetlere müfettişler göndermişse de kaos bir kere başlamıştır. Hz. Osman dönemi karışıklıklarını, yalnızca denetim ve gözetim eksikliğiyle açıklamak pek tabii çok sığ bir değerlendirme olsa da bu, tali bir sebep olarak görülebilir.

⁶⁸ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, s.525.

⁶⁹ Murat Sarıçık, *Bütün Yönleriyle Dört Halife Dönemi*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2010, s. 319, 320, 336.

⁷⁰ Sarıçık, *Bütün Yönleriyle Dört Halife Dönemi*, ss. 322-323.

Özetle, toplum keyfi katı gözetim uygulamalarına maruz bırakılmamış hatta toplumdaki bireylerin menfaatleri gözetilmiştir. Elde ettiğimiz veriler, ilk İslam toplumundaki mevcut gözetim metodlarının çağdaşı toplumlardan farkını ortaya koyma bakımından anlaşılır bir yaklaşım sunmaktadır.

1.3. İlk İslam Toplumunda Ceza ve Hapishaneler

Cezalar toplumsal denetim ve gözetimin sonuçlarıdır. Düzenli işleyen hukuk sistemlerinde bireylerin hukuk dışı yaptıkları davranışların da bir yaptırımı olacaktır. Hürriyeti bağlayıcı ceza olan hapis ve hapishane kurumu konumuz açısından önemlidir. Foucault'un, Bentham'ın panoptikon metaforu üzerine yapıllaştırdığı kuramında hapishane modelli bir gözetim, bütün toplum üzerinde hâkimdir. Bu bağlamda; çalışmamızın bu kısmında, "İlk İslam toplumunda hapis cezası ve kapatılma kurumu bulunmakta mıdır? Bulunuyorsa ne şekildedir? Modern öncesi toplumlardaki veya moderniteye geçiş sürecindeki kapatılma pratiklerinin örneklerini görebilir miyiz?" burada bahsedilen soruların cevaplarını arayacağız.

1.3.1. İslam'da Ceza Kavramı

Ceza, İslam literatüründe genel anlamıyla dünyevi veyahut uhrevi anlamda caydırıcı ya da özendirici bir yaptırımdır. Özelde ise belirlenen suçlar karşılığında kişiye bu dünyada uygulanan yaptırımlardır.⁷¹

İslam hukukuna göre cezalandırma zorlayıcı önlemlerdir. Toplumda o suçun işlenmesini kolaylaştıran durumları ortadan kaldırma gayesi bulunmaktadır. İslam hukuk sisteminde ceza, ana amaç değildir, İslam'ın amaçlarının gerçekleşmesi için bir araç niteliğindedir.⁷² Kur'an ve sünnetin vaz ettiği cezalar, Allah'ın pek çok alandaki müeyyidesinin uygulanmasını sağlamak, emir ve yasaklarının ihlaline tedbir almak⁷³;

⁷¹ Adil Bebek, "Ceza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, c. 7 s. 469.

⁷² Ali Bardakoğlu, "Ceza", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, C. 7, s. 472.

⁷³ Bebek, "Ceza", s. 469.

akıl, din, can, ırz ve malın muhafazasını, bireylerin genel ve özel fayda dengesini kurmayı amaçlar. Genel anlamda emri bi'l-ma'ruf nehyi ani'l-münkeri galip kılma hedefi taşımaktadır.⁷⁴

Kur'an ve sünnet yargıya intikal etmiş suçlar için gerekli cezalar belirlemiş, Hz. Peygamber 23 yıllık tebliğ sürecinde tedricen teşri (yasama) ile ilgili hukuki esasları uygulayarak yerleştirmeye çalışmıştır. Ceza belirlenirken, suçlu tayin edilirken Resulullah'ın sünneti üzere bu büyük bir titizlikle yapılmış, insanlar arasında ayırım gözetilmemiştir.

Hatta, Kureyş kabilesinden hırsızlık yapan bir kadının elinin kesilmesine Hz. Peygamber hükmetmişken, araya girip cezayı hafifletmeye çalışanlara Resulullah, aynı suçu işleyen kızı Fatıma dahi olsa aynı cezayı vereceğini söylemiştir (Buhârî, "Enbiya", 54).⁷⁵ Bu Resulullah'ın devletin hukuk sistemini hangi temeller üzere koyduğunu açıkça gösterir. Resulullah kanun ve nizam oluşturmaya, güvenliği hâkim kılmaya çalışmıştır.

Bununla birlikte Hz. Peygamber yöneticilere hitaben: "Müslümanların ayıplarının, gizli durumlarının peşine düşer, araştırmaya kalkışırsan, onların ahlâkını bozarsın veya onları buna zorlamış olursun." (Ebû Davud "Edeb", 37)⁷⁶ buyurarak bir hata, suç ve günahın alenen işlenmediği takdirde ardına düşülmemesi gerektiğini bildirmiştir. Kendisinin de bu yönde hareket ettiğini kaynaklarda görmekteyiz.

İlk İslam toplumunda dinî veya yalnızca bireyi ilgilendiren suçlarla ilgili bir takip sistemi bulamadığımız gibi Hz Peygamber'in kendisine intikal eden olaylarda dahi elinden geldiğince ceza vermekten imtina ettiğini görmekteyiz. Bir adamın gelerek had gerektiren bir suç işlediğini ve cezalandırılmasını istediği halde, Hz. Peygamber'in ona beraber namaz kıldıktan sonra Allah'ın onun günahlarını affedeceğini söylemesi, suçunu sormaması, tecessüsün yönetim boyutu hakkında bize bilgi vermektedir (Buhârî, Hudûd, 27).⁷⁷

⁷⁴ Bardakoğlu, "Ceza", s. 472.

⁷⁵ Nevevî, *Riyâzü's Salihîn*, c. 4, s. 17.

⁷⁶ Nevevî, *Riyâzü's Salihîn*, c. 6, s. 725.

⁷⁷ Nevevî, *Riyâzü's Sâlihîn*, c. 3, s. 155-156.

İslam, ceza vermeyi devletin hak ve sorumluluğuna bırakmış, böylelikle hem devletin hâkimiyetini sağlamlaştırma hem de olası düzensizlik, eşitsizlik, adaletsizlik, şahsi duyguların karışması ve haksızlığı önleme noktasında güvence sağlamıştır.⁷⁸

Peki toplumda tesis edilmeye çalışılan böylesine adil bir ceza sistemi, hukukun kişi ayırt etmeksizin uygulanması, beraberinde toplumsal denetimi zorunlu kılmış mıdır? İlk dönem İslam toplumu ne tür bir denetime maruz kalmıştır? Özellikle modern öncesi dönem Doğu, Batı denetim pratikleri ve ardından gelen ceza yöntemleriyle ne ölçüde bir benzerlik bulunduğu burada karşılaştırılarak tetkik edilecektir.

1.3.2. İslam’da Hapis Cezası ve İlk İslam Toplumunda Hapishaneler

İslam hukuk sisteminde cezaların tasnifi üç başlık halinde yapılmıştır: had, kısas ve ta’zir cezaları.⁷⁹ Bu bağlamda ceza müeyyideleri bedensel ve mali veya hapis, sürgün gibi özgürlüğü kısıtlayıcı nitelikte uygulanmıştır.⁸⁰

İslam hukukunda tanzim edilen cezalardan ta’zirin kapsamına giren hürriyeti bağlayıcı olan hapis cezası konumuzla alâkalıdır. Gözetim ve toplumsal denetim incelenirken hapishaneler atlanmaması gereken kurumlardır. Her ne kadar hapishaneler kapitalist tarihiyle koşut sayılabilecek bir tarihe sahip olsa da, daha önceden de değindiğimiz üzere hapishaneler modern öncesi dönemde çoğunlukla başlı başına bir ceza olarak verilmemekle beraber, ilk İslam toplumunda ne şekilde yer aldığını incelemek gerekmektedir.

Hapsin modern öncesi dönemde müstakil bir ceza olarak verilmemesinin sebebini, Durkheim toplumların basit ve karmaşıklık düzeyi ile açıklamıştır. Ona göre basit toplumlarda kolektif bilinç güçlü olduğundan hapis en büyük ceza olarak görülmemekte ve verilmemektedir.⁸¹ Birey ancak sürgün gibi cezalar ile kolektif bilincin dışına itilmektedir. Karmaşıklaşan toplumlarda ise bu bilinç zayıflamış, sürgün

⁷⁸ Bardakoğlu, “Ceza”, s. 472, 473.

⁷⁹ Bardakoğlu, “Ceza”, s. 473.

⁸⁰ Fatma Doğan Karakaş, “Cezanın Amacı ve Hapis Cezası”, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009, s. 112.

⁸¹ Emile Durkheim, “Ceza Evriminin İki Kanunu”, *Küresel Bakış*, çev. Burak Polat, S. 24, 2018, ss. 85-109, s. 98.

eski tesirini kaybederek bunun yerine bireye yönelik cezalardan olan malları ve kapatılmayı hedef alan cezalar daha etkili hale gelmiştir.⁸²

Arap Yarımadası'na baktığımızda bu açıklamanın izlerini görebilmekteyiz. Devlet otoritesinin bulunduğu yerleşik hayata geçmiş olan Yemen'de hapis cezasını nispeten görebilmekteyken, kabile sisteminin hâkim olduğu Hicaz bölgesinde ise az rastlamaktayız.⁸³ Kabile sisteminde; suçlunun kabile dışına itilmesi, onun himayesi olmaksızın başka topraklarda yaşamını sürdürmesi en ağır ceza olarak görülmektedir. Bu yüzden kabile sisteminin hâkim olduğu toplumlarda hapsin yerine, sürgünün tercih edildiğini görüyoruz.

Hapis, Mekke ve Yesrib şehirlerinde de pek yaygın olmasa da bilinen bir ceza türüydü. O dönemlerde hapis müstakil ceza olmaktan çok, suçlunun cezası belirleninceye veya infaz edilinceye kadar uygulanan bir cezaydı.⁸⁴ Hapis cezası, Hz. Peygamber döneminde uygulandığı gibi Cahiliye Dönemi'nde de başvurulan cezalardan biriydi. Hapis için tahsis edilen binalar bulunmamakla beraber evler, dehlizler ve kuyular bu amaçla kullanılıyorlardı. Islah etme amacı güdülen hapis cezaları, kabile üyelerinin reislerine, kölelerin efendilerine yaptıkları saygısızlık gibi sebeplerle veriliyordu. İslam'dan sonra ise hapsin, müşriklerin Müslümanların dinlerini terketmeleri için, zorlama ve ceza amacıyla tercih ettikleri bir yaptırım olarak kullanıldığını görüyoruz.⁸⁵

İslam'dan sonra Peygamberimizin de bazı durumlar için hapis cezası uyguladığı bilinmektedir. Yalnız o dönemde hapis cezası aslî ceza şeklinde değil daha çok ihtiyatî, zorlayıcı tedbir olarak kullanılmıştır. Buna bir nevi tutuklama da denilebilir. Hapis cezası o dönemde; suçla ilgili inceleme tamamlanıncaya kadar sanığın, infazına kadar suçlunun, borcunu ödeyinceye kadar borçlunun bir yere kapatılması şeklinde uygulanmıştır. Kur'an-ı Kerim'de de genel bir cezalandırma şekli olarak ya da belli bir

⁸² Yasemin Işıkaç, "Ceza Adaleti Açısından Hapis Cezası ve Rehabilitasyon ilişkisi", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 71, S. 1, 2013, s. 626.

⁸³ Ali Bardakoğlu, "Hapis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1997, c. 16, s. 54.

⁸⁴ Bardakoğlu, "Hapis", s. 54.

⁸⁵ Mehmet Zeki Uyanık, "İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane", (Doktora Tezi), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, s. 34.

suçun cezası olarak hapis cezası geçmemektedir.⁸⁶ Aslî ceza olarak hapis pek az görülmektedir. Bu yüzden o dönem için örneklerimiz kısıtlı sayıdadır.

Bir nevi, gözaltına alma, tutuklama sayılabilecek hapsedilmeye örnek olarak Behz b. Hakîm'in dedesinin komşularından bazısının cinayetten sanık olarak hapsedilmesi verilebilir. Dedesinin, komşularının suçsuz olduğuna dair yemin etmesiyle Resulullah onları serbest bırakmıştır.⁸⁷

Hirmas b. Habîb alacağı olan kişinin borcunu ödemesinden ümidini kestiğinde Hz. Peygamber'e şikâyet ettiğini, onun da ilgili kişiyi hapsedmesine izin verdiğini rivayet eder. Mahpusun durumunu görmek için de, akşam bizzat kendisi oraya uğramıştır.⁸⁸Bu parası olduğu halde borcunu ödemeyene zorlayıcı nitelikteki bir ceza olup böylelikle daha fazla hapsedilmemek için kişinin borcunu bir an önce ödemesi hedeflenmektedir. Hapsin zorlayıcı ceza olarak kullanılmasına bir örnek de Resulullah döneminde şu şekilde yaşanmıştır: Kölesinin bir payını azat edip gerisini bırakan adamı, Hz. Peygamber hapsedtirerek tamamen azat etmeye zorlamıştır.⁸⁹

Hz Peygamber yaptıkları anlaşmaya bağlı kalmayan Beni Kureyza kabilesini takdir edilen cezanın infazına kadar hapsedtirmiştir.⁹⁰ Verilen misal ceza infazına kadar yapılan hapsedilmenin örneğidir. Hz. Ömer, Ebû Mihcen es Sekafi'yi içki içmesinden ötürü defalarca cezalandırmış en sonunda da hapis cezası vermiş, ıslah olunca serbest bırakmıştır.⁹¹Burada da güvenlik ve tedavi/ıslah amaçları gözetilmektedir.

Hapsin aslî ceza olarak verildiği durumlar az da olsa bulunmaktadır. Peygamberimizin, birini öldürülmesi için tutan kimse hakkında “katili öldürün, tutanı da hapsedin” sözü ve Nisa suresi 15. ayette geçen, kadınların fuhuş yaptıkları dört şahitle sabit olduktan sonra hapsedilmesi hususu hapse delil olarak gösterilmiştir.⁹² Daha sonra fuhuş yapan kadınlarla ilgili olan ayetin neshedildiği tartışmalarının da bulunduğunu belirtmek isteriz. Peygamberimizin uygulamalarından ve delillerden yola

⁸⁶ Bardakoğlu, “Hapis”, s. 55.

⁸⁷ Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, c.2 s. 933

⁸⁸ Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, c.2 s. 933.

⁸⁹ Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi: Et-Teratibu'l İdariyye*, c.1, s. 461.

⁹⁰ Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi: Et-Teratibu'l İdariyye*, c.1, s. 459.

⁹¹ Şibli Numanî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, çev. Talip Yaşar Alp, İstanbul: Hikmet-Dâva-Çağ Yayınları, 1975, c. 1, ss. 173- 175.

⁹² Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi: Et-Teratibu'l İdariyye*, c.1, s. 461.

çıkarak hapsin günümüzdeki manasıyla anlaşılmasının yanlış olacağı, bu ceza sisteminde mahkûmun daha çok esir olarak düşünüldüğü, bireyi şahsi tasarruflarından alıkoymanın amaçlandığı görülmektedir. Bu yüzden bu ceza evde, mescitte kimi zaman da alacaklının kişiyi takip ve gözetlemesiyle sağlanmaktadır.⁹³ Fuhuş yapan kadının evde hapsedilmesi ise, o dönemde hapisane olarak kullanılan mekanlardan birinin de ev olduğunu, bu hapse de ev hapsi denilebileceğini göstermektedir.

Resulullah hapisane olarak ayrı bir bina yaptırmamış, herhangi bir yeri bunun için kullanmıştır. İlk defa Hz. Ömer, halifeliği döneminde Mekke’de hapis amacıyla bir bina satın almıştır. Hz. Ali ise kendi döneminde Kufe’de bir hapisane kurmuş, daha sonra mahkûmların kaçmalarını önlemek için ise bu binayı yıktırıp, daha güvenli olacak şekilde tekrar yaptırmıştır.⁹⁴ Hz. Ömer’in, binada halifelik mührünü taklit eden ve böylece Kûfe haracından alan Ma’an b. Zaide’yi hapsedirdiği rivayet edilmiştir.⁹⁵

Kadınlar için ayrı bir hapishanenin bulunduğu bilgisi de kaynaklarda geçmektedir. Tay kabilesi esirlerinden Adî b. Hatim’in kızının Müslümanlara esir olarak düşmesi ve Mescid-i Nebevî’nin yanında hurma dal ve saplalarıyla çevrili yere konarak gözetlenmesi kadınların kapatılması ve kapatılmanın ne şekilde olduğu hakkında da bilgi vermektedir.⁹⁶

Şimdiye kadar verdiğimiz hapis örnekleri bize ilk dönem İslam toplumunda hapis cezasının farklı konu ve olaylarda tekrarlandığını göstermektedir. Bahsi geçen örneklerdeki hapis cezası caydırıcılığı amaçlamasının dışında ıslah edici özelliğinin de bulunması önemlidir. Orta Çağ Avrupa’sında ve dünyada görülen ile ilk İslam toplumunda incelenen hapis cezaları benzer amaçlara sahiptir. O dönemde, asli ceza olarak kullanılmayan hapisaneler, suçluların bekletildiği yerlerdi. Suçlular, fidyelerini ödeyip serbest kalmayı, yargılanmayı veya ceza infazını beklerlerdi. Büyük kapatılmadaki hapisanelerin mahiyeti ise daha farklıdır. Önceki bölümde değindiğimiz bu hapisaneler o dönemde toplumdaki *çizgi dışı* insanların tutulduğu yerler olarak nitelendirilebilir. İlk dönem İslam toplumuna baktığımızda ise, işsizlerin,

⁹³ Kettânî, *Hz. Peygamber’in Yönetimi: Et-Teratibu’l İdariyye*, c. 1, s. 461.

⁹⁴ Hamidullah, *İslam Peygamberi: Hayatı ve Faaliyeti*, c.2 s. 934.

⁹⁵ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife’nin Devlet Yönetimi*, ss. 174-175.

⁹⁶ Kettânî, *Hz. Peygamber’in Yönetimi: Et-Teratibu’l İdariyye*, c.1, s. 464, 465.

akıl hastalarının, aylakların, dilencilerin, hayırsız evlatların, sakatların yani toplumda sorun çıkaracak fertlerin, ayaklanmasını önlemek veya onları ucuz iş gücüyle çalıştırarak kâr elde etme gayesiyle kapatılmasına benzer bir örnek bulunmamaktadır. Özellikle akıl hastalarının ya da çocukların cezalandırılması/kapatılması İslam toplumunda bahse konu dahi edilemez niteliktedir. Bunların dışında hapishanelerin yaygın olmamasında, pek çok suçun cezasının açık bir şekilde dile getirildiği Kur'an-ı Kerim'de hapis cezasıyla ilgili açık bir ifade bulunmamasının, yerleşik hayata tam geçilmemiş, merkezî otoritenin yeni olmasının etkisi vardır. Ayrıca Bentham'ın tasarladığı hapishane modelinin o dönemdeki topluma uygulanabilirliği mümkün değildir. İslam toplumsal düzen ve asayiş sağlarken özel hayatın gizliliğine de büyük ölçüde önem verir. Bu model, suç toplumu imajına daha uygun olacak niteliktedir.

1.4. Asayiş ve Güvenlikle İlgili Kurumsallaşma ve Denetim

Toplumun varlığının devamını ve güvenliğini sağlama gayesi, birtakım güvenlik önlemleri alma zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. İlk dönem İslam toplumunda ordu, istihbarat, seriyye, hisbe, şurta gibi kurumlarla güvenlik ve asayiş sağlanmıştır. Bu kurumlar ilk dönem için teşkilatlı olmasa dahi bahsettiğimiz amaca hizmet gayesi taşıyan teşkilatlardır. Aşağıda bu kurumların İslam'ın ilk dönemindeki pratiklerini inceleyeceğiz.

1.4.1. Ordu

Denetimi, kontrolü, güvenliği, emniyet ve asayiş sağlamak için devletlerin kullandıkları araçlardan en önemlisi ordu olmuştur. Ele alacağımız ordu kurumunda iki yönlü gözetim modeli bulmaktayız. Bir yandan ordunun, toplumun varlığını ve kalıcılığını sağlamak için yaptığı gözetim faaliyetleriyle diğer taraftan da kendi içerisinde bulunan denetim ve disiplin paradigmalarıyla karşılaşmaktayız.

Devletin güvenliğini ve bekasını sağlayan İslam ordusu da, Medine'de ilk defa Bedir Savaşı ile tesis edilen ilkel bir kuvvettir. Zaman içerisinde diğer savaşlarda

ordunun daha teşkilatlı bir hal aldığı izlenmektedir.⁹⁷ Hz. Peygamber döneminde gönüllü askerlik esasına dayanan ordu kurumu Hz. Ebû Bekir döneminde de aynı şekilde devam etmiştir.

Devletin bekasının korunması ve devamlılığı için dışarıdan gelecek saldırılara karşı alınacak önlemlerin yanı sıra ilkin iç düzenin sağlanması gerekmektedir. Her ikisi için de alınacak tedbirler gözetim uygulamalarına dahil edilebilir. Dolayısıyla Hz. Ebû Bekir Dönemi'nde İslam Devleti'yle yapmış oldukları anlaşmayı bozmaları ve vergi vermeyi reddetmeleri sebebiyle dinden dönenlere ve zekât ödemeyenlere karşı açılan savaşlar iç ve dış güvenliği sağlama amacı güden bu türden uygulamalardır. Neticede Hz. Ebû Bekir'in bu kararlar devlet otoritesini ve hâkimiyetini sağlamlaştırma gayesi taşıdığı söylenebilir.⁹⁸ Onun döneminde ordunun, merkezi otoriteyi güçlendirmek ve İslamî emirlerin uygulanmasını pekiştirmek maksadıyla kullanıldığı görülmektedir.

Hz. Ömer dönemine gelindiğinde, gözetim ve araçları adına büyük adımlar atıldığını görüyoruz. Bir kurum haline gelen askerlik, mecburi olmuş, önceki dönemlerde geçerli olan gönüllülük esası ortadan kaldırılmış ve Cünd adı verilen askerî merkezler açılmıştı. Askerî merkezler ordunun ikamet ettiği, kayıtların saklandığı, ordunun levazım ve mühimmatının depolandığı yerlerdi. Hz. Ömer sınırlarda kışla ve karakollar kurmuş, şehirlerde devamlı askerî garnizonlar bulundurmıştır.⁹⁹ Böylece düzenli ordu ve askerî merkezlerin kurulmasıyla beraber denetim ve kontrol kolaylaşmıştır.

Kurulan düzenli ordu, Hz. Osman (r.a.) döneminde de devam ettirilmiş ve yeni fethedilen topraklarda selefi gibi askerî merkezler açılmıştır.¹⁰⁰ İslam egemenliğine yeni geçen bazı bölgelerin idaresini yürüten Kûfe'ye, Hz. Osman sayıları kırk bine ulaşan bir ordu konuşlandırmıştır. Ara ara ayaklanmalar yaşanan bölgenin düzeni bu şekilde sağlanmaya çalışılmıştır. Burada bulunan askerler dönüşümlü olarak savaşa gönderilmiş, şehirde sürekli asker bulundurularak, isyan ve ayaklanmalar

⁹⁷ Uğur, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumu*, s.150.

⁹⁸ Özkan, *Dört Halife Dönemi Siyasi, Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat*, ss. 37-39.

⁹⁹ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, ss. 117-118.

¹⁰⁰ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, s. 118.

engellenmiştir.¹⁰¹ Öyle görünüyor ki, bu askerî merkezler hem ordu disiplinini sağlamış, hem yeni fethedilen topraklarda asayiş ve toplumsal barışı temin etmiştir. Merkeze uzak birçok bölgeye, yapılacak olası saldırıya karşı devleti korumuş ve toprak bütünlüğünü de sağlamıştır.

Hz. Ali (r.a.) dönemine gelindiğinde meydana gelen karışıklıklardan, ordunun düşmana karşı değil, ayaklanma olan bölgelere yollandığını görüyoruz. Halifelğe geldikten sonra ordu ve yönetim konusunda uygun düzenlemeleri yapmaması, onun döneminde düzenli, disiplinli, güçlü bir ordudan bahsetmemize engel olur.¹⁰² Hz. Ali döneminde yaşanan malum ihtilafların, resmi denetimin zayıflamasına yol açtığı açıktır.

Devletin varlığının korunması ve devam ettirilmesine yardım eden gözetim pratiklerinin, asker devletler aracılığıyla süreklilik kazandığı bir gerçektir. Bir devletin bu karakteri kazanabilmesi, farklı toplumlar arasındaki merkezi yollara ve üzerlerindeki ulaştırma sistemlerine sahip olmasıyla mümkün olmaktadır.¹⁰³ İlk dönem İslam Devleti'nin asker devlet karakterinde olup olmadığını söyleyebilecek nitelikte bir araştırma yapmadık. Asker devletlerde, merkezi yollar üzerinde kurulan ulaştırma sistemleri hem iç disiplinin sağlanmasına, hem de istihbarat örgütlerinin çalışmasına destek olmaktadır. Bu bağlamda, ilk İslam toplumunda seriyye adı verilen küçük askeri birliklerin o dönemde merkezi yolları tutarak hem bilgi edindiği hem de o yolların denetimini sağladığı düşüncesindeyiz. Ayrıca halifelerin, ordu komutanlarını sık sık denetlediklerini, genellikle bu haberleşmenin de mektuplarla sağlandığını görmekteyiz. Kimi zaman savaş taktikleri de verilen emirnamelerden¹⁰⁴ anlaşılan o ki güvenli bir ulaştırma sisteminin varlığından söz edilebilir. İlk İslam toplumunun istihbarat ve haberleşmeyi sağlayan merkezi nitelikteki mevkilere sahip olması, gözetim konusunda yol katetmiş olduğu fikrini uyandırmaktadır. Ayrıca o dönem için askeri faaliyetlerin hız kazandığını, kontrolün arttığını ve bununla birlikte eski şehir devlet imajının yavaş yavaş silindiğini ifade edebiliriz.

¹⁰¹ *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Çağ Yayınları, 1992, c. 2, s. 197.

¹⁰² Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, s.119.

¹⁰³ Dolgun, *Şeffâf Hapishane Yahut Gözetim Toplumu*, s. 52.

¹⁰⁴ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, s. 124.

Dört halife döneminde ordunun gözetimi için alınan önlemlerden biri de ordu zabıtalardır. Ordu zabıtalrı, ordu içerisinde meydana gelen olaylara hemen müdahale ederek suçlu olanları cezalandırıyordu. Bu uygulama işleyişin hızlı olmasını sağlamakla beraber düzen konusunda sıkıntı çıkaracak askerlere de ihtar oluyordu. Aynı zamanda bu zabıtalr halifeleri de ordu içerisinde olup bitenlerle ilgili bilgilendiriyordu.¹⁰⁵

1.4.2. Asayiş ve İstihbarat

Hz. Peygamber'in ordu birlikleri haricinde güvenlik amacıyla gözetim için kullandığı keşif, istihbarat, gözcü, nöbet, devriye, casus gibi teşkilatları mevcuttu. Henüz Mekke'de bir cemaat olarak dahi yaşarken Hz. Peygamber kendilerini müşriklerden koruma amacıyla istihbarat sağlıyor, kendisiyle görüşmek isteyen yabancılar hakkında bilgi toplatıyordu. Aynı zamanda da müşriklerin kendileri hakkında istihbarat sağlayamamaları için Müslümanları tembihliyordu. Hz. Peygamber'in, Mekke'den Medine'ye hicret esnasında, şehirde olan biteni kendisine haber vermesi için iki haberci görevlendirdiği örneği verilebilir.¹⁰⁶

İstihbaratın teşkilatlanarak güçlendiği Medine İslam Devleti'nde Hz Peygamber bilgi toplama amacıyla çeşitli yollar kullanmasının yanı sıra bunu gizlilik ilkesiyle sürdürmüştür. Söz gelimi sefere giderken getirilen hayvanların boyunlarına ses çıkarıcı aletlerin takılmasını yasaklayarak düşmanın istihbaratını önleyici çalışmalar yapmıştır. Hz. Peygamber istihbarat için casus da kullanmıştır. Medine'de iken Mekke'den bilgi almak için amcası Abbas'ı Mekke'de bırakmıştı.¹⁰⁷ Bedir Savaşı öncesi Ebû Süfyan'ın kervanının güzergahını gözlemesi için onları adım adım takip eden casuslar yollamış, Uhud'da düşman ordusunu gözlemek için haberciler göndermiş, karargah kurdukları yeri böylelikle tespit etmiş, ordunun büyüklüğünü, at ve silahlarının miktarını öğrenmişti.¹⁰⁸ Hendek Savaşı'nda muhasaranın uzamasıyla Hz. Peygamber düşmanın

¹⁰⁵ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, s. 131.

¹⁰⁶ Mustafa Ağırman, "Asr-ı Saadet'te Ordu ve Savaş Stratejisi", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, ed. Vecdi Akyüz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, c. 3, ss. 408-409.

¹⁰⁷ Ağırman, "Asr-ı Saadet'te Ordu ve Savaş Stratejisi", c. 3, s. 410.

¹⁰⁸ Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi: Et-Teratibu'l İdariyye*, c.1, ss. 538-540.

durumunu öğrenmek için de kendine bir casus seçmişti. Hendek Savaşı'nda Müslümanları arkadan vurma planları yapan Yahudi kabilesinin planlarını da bir casus vasıtasıyla öğrenmişti.¹⁰⁹ Huneyn Savaşı'ndan önce, bu savaşı planlayan kabilelerin olduğu haberini teyit için Hz. Peygamber İbn Ebi Hadred'i casus olarak içlerine yollamış, savaş kararlarını duyana kadar bu casus orada kalmış, haberleri Peygamber'e getirmiştir.¹¹⁰

Hz. Peygamber döneminde mevcut olan casuslar Râşid Halifeler döneminde de bulunmaktaydı. İslam Devleti'nin her bir köşesinde ve her bir devlet dairesinde bulunan casuslar, halifeyi düzenli olarak olaylardan haberdar etmekteydiler.¹¹¹ İlk İslam Devleti'nde yukarıdaki örneklere benzer pek çok casus vakası vardır. Bütün örneklere teker teker yer vermeyeceğiz. Yalnızca casusluk teşkilatının ilk İslam toplumunda özellikle bilgi toplamak için sıkça başvurulan, kullanılan ve hedefe ulaştıran başarılı bir gözetim yöntemi olduğu sonucuna örneklerden yola çıkarak ulaşabiliriz.

Medine dönemi denetim ve gözetim uygulamalarını incelerken seriyye sistemine değinmeden geçemeyiz. Askerî birlik, silahlı tim, ordunun bir bölüğü manalarına gelen seriyyeler, amaç ve stratejilerini Hz. Peygamber'in belirlediği birliklerdir.¹¹² Seriyyelerin çeşitli görevleri bulunmaktadır. İslam tarihi kaynaklarında görevlerine göre keşif birliği ya da devriye sistemi olarak da adlandırılmıştır.¹¹³ Seriyyelerin bölgede barış ve düzenin hâkimi, savaş esnasında kabilelerin kontrolü, düşman stratejileri hakkında bilgi toplanması, anlaşmaya uymayan kabilelerin cezalandırılması, Müslümanların güçlerinin gösterilmesi, düşmanın korkutulması gibi hedefleri vardır.¹¹⁴ Peygamberimiz tarafından çeşitli hedeflere yönelik olarak farklı rivayetler olmakla beraber 47 seriyye yollandığından bahsedilmektedir.¹¹⁵

¹⁰⁹ Ağırman, "Asr-ı Saadet'te Ordu ve Savaş Stratejisi", c.3, s. 412.

¹¹⁰ İbn Hişam, *İslam Tarihi Siret-i İbn-i Hişam Tercemesi*, c.4, s. 111, Ağırman, "Asr-ı Saadet'te Ordu ve Savaş Stratejisi", c.3, s.413

¹¹¹ Güzel, *Hulefâ-i Râşidin Döneminde İdari Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, s. 131.

¹¹² Serdar Özdemir, "Seriyye", C. 36, s. 565.

¹¹³ Ağırman, "Asr-ı Saadet'te Ordu ve Savaş Stratejisi", c.3 s. 411, 414.

¹¹⁴ Afzalur Rahman, *Yönetici ve Devlet Adamı Olarak Hz. Muhammed (s.a.v.)*, İstanbul: İnkılab Yayınları, 2008, s. 115.

¹¹⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, *Hz. Peygamber'in (a.s.v.) Savaşları: Kitâbü'l-Meğâzî*, çev. Musa K. Yılmaz, 2. b., İstanbul, İlkharf Yayınevi, 2016, s. 46.

Yukarıda casusluktan bahsettiğimiz bir kısım misal de seriyye sistemine dahil edebileceğimiz vakalardır. Hz Hamza, Ebû Ubeyde b. Haris ve Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın komutasındaki seriyyeler devletin varlığını devam ettirmek amaçlı birliklere örneklerdir. Bu seriyyeler aynı zamanda Kureyş'i ekonomik yönden güçsüz bırakmak amacı da taşımaktadır. Böylece Medine Devleti, devamlılığını sağlama konusunda daha güçlü olacaktır. Bu seriyyelerden Abdullah b. Cahş komutasındaki birliğin Nahle bölgesine gönderilmesi, Mekkeli müşrikler hakkında bilgi toplama gayesi taşımaktadır.¹¹⁶ Bedir Savaşı esnasında da Hz. Peygamber sık sık keşif birlikleri yollamış, hatta kendisi de bazen bu birliklerle beraber yola çıkmıştır. Bilgi toplama gayesiyle yolladığı birliklerden biri, düşman süvarilerini yakalamış, gerekli bilgileri onlardan edinmişlerdi. Esed oğulları üzerine yollanan seriyye sonucunda bir grup düşman askeri ele geçirilmiş, hayvanlarının yerlerini öğrenerek Müslümanlar ganimet sahibi olmuşlardır.¹¹⁷ İslam toplumunun hususi gözetim uygulamalarından olan seriyyeler, merkezi yolları tutarak gerek istihbarat sağlanması gerekse maddi gelir elde edilmesi bağlamında asker devletlerin pratikleriyle benzeşmektedir. Bu yorum bize gözetimin varlığı noktasında daha anlaşılır bir yaklaşım sunmaktadır.

Çıkılan seferlerde orduyu korumak için ordu muhafızları da bulunmaktaydı. Bu muhafızlar olası tehlikelere karşı etrafı gözetlerlerdi. Bu ordu muhafızlarının sistemli bir şekilde görev yaptıklarına dair bir kaynak bulunmamakla beraber tamamen şartlar gerektiğinde Peygamber tarafından görevlendirilmekteydiler. Bunun bir örneği Zatü'r-Rik'a Gazvesi konaklama mevkiinde Peygamber'in, gönüllü olan Ammar b. Yasir ve Ammad b. Bişr'i kendilerini koruma amacıyla görevlendirmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Kaynaklarda Hz. Peygamberin başka muhafızlarının bulunduğuyla ilgili anekdotlar da bulunmaktadır. Huneyn Gazvesi'nde de Tebük'te de Hz. Peygamber'in muhafızları vardı. Hz. Peygamber'i arkasından izleyen bir görevli de bulunmaktadır. Bu koruma, gözetleme görevleri Hz. Peygamber'in insanlardan korunacağını bildiren ayet nazil olunca bırakılmıştır. (Maide 5/67)¹¹⁸

¹¹⁶ Kapar, "Asr-ı Saadet'te Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler", c. 2, ss. 129, 130.

¹¹⁷ Ağırman, "Asr-ı Saadet'te Ordu ve Savaş Stratejisi", c.3, s. 414-415.

¹¹⁸ Kettânî, *Hz. Peygamber'in Yönetimi: Et-Teratibu'l İdariyye*, c. 1, ss. 536-537.

Ordu gözcülerinin devamlı olarak ordu ve etrafıyla ilgili yürüttüğü kontrolü Tebük Seferi'nde de görmekteyiz. Söz gelimi, konaklama yerlerinden birinde ordunun gözcüsü, Hz. Peygamber'e bir adamın gelmekte olduğunu haber verdi. Gözcünün haber verdiği kişinin ordudan geri kalan Ebû Zer olduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁹ Görüyoruz ki, ordu sürekli olarak arkasını kollamakta ve bunun için görevli sahâbîler bulunmaktadır.

Zaman zaman kuralların uygulanması ve toplumsal düzenin sağlanması için dünyevi gözetim yeterli olmamaktadır. Vahyin devam ettiği süreçte, bu amaçla ilahi gözetimin toplumundaki ayrıştırıcı unsurları ve kişileri bazı durumlarda açığa çıkardığını söyleyebiliriz. Tebük Seferi de ilahi gözetimi gözlemlediğimiz bir örnek olmaktadır. Cihat emri geldikten sonra tüm Müslümanlara geçerli mazeretleri haricinde gazvelere iştirak etmeleri zorunluydu. Tebük Gazvesi'nde bir grup insan, Müslümanların sayısının çok olduğu ve isimlerinin kayıtlı olduğu bir belge de olmamasını fırsat bilmiş, arada fark edilmeyeceklerini düşündüklerinden savaşa katılmamışlardır. Fakat gazve esnasında, sefere katılmayanlar tespit edilmiş ve sonrasında Allah'ın hükmü gelinceye kadar toplumdan izole edilmişlerdir¹²⁰

Özetle Hz. Peygamber döneminde başlayan devletleşme ve kurumlaşma süreci Râşid halifeler döneminde de devam etmiştir. Peygamber kendi döneminin ihtiyaçlarından yola çıkarak oluşturduğu ordu ve istihbarat kurumları, devletin sınırlarının da genişlemesiyle gelişmiş daha sistemli bir hal almıştır. Nüfusun artması ve farklı coğrafyalardan insanların İslam toplumuna katılması, daha ciddi bir kontrolün ihtiyacını doğurmuştur. Özellikle Hz. Ömer döneminde her alanda olduğu gibi istihbarat ve güvenlik sahalarında da o günün şartlarında sıkı bir gözetimi görmekteyiz. Sonuç olarak, ilk İslam toplumunda; hem toplumun güvenliğini, hem de devletin varlığının devamını sağlamak amacıyla birtakım istihbarat ve askeri gözetim uygulamalarının bulunduğunu tespit ettik.

¹¹⁹ İbn Hişâm, *İslam Tarihi Sîret-i İbn-i Hişam Tercemesi*, c. 4, s. 225.

¹²⁰ İbn Hişâm, *İslam Tarihi Sîret-i İbn-i Hişam Tercemesi*, c. 4, ss. 236, 240, 241.

3.4.2. Şurta

İslam Devleti, her devlette olduğu gibi kendisinde de bulunan hukuk ve ceza sistemlerinin düzgün işleyebilmesi için bazı denetim kurumlarına ihtiyaç duymaktaydı. Bu kurumlardan biri de şurtadır. Şurta; emniyet, asayiş, düzeni sağlama ve koruma, aynı zamanda bekçi anlamına gelen a'ses kavramını da içine alan emniyet güçlerini ifade eder.¹²¹

Hiz. Peygamber döneminde düzenli olarak bulunmayan şurta teşkilatının temellerinin o dönemde atıldığını söyleyebiliriz. Zira, emniyeti sağlamak amacıyla Peygamber'in görevlendirdiği bazı sahâbîler kaynaklarda mevcuttur. İlk İslam döneminde hizmet veren şurta, günümüzün emniyet teşkilatına denk gelen bir kurumdur. Geceleri halkın durumunu gözetlemek, emniyet ve asayişini sağlamak amacıyla a'ses yani gece bekçiliğini ilk defa kuran Hiz. Ömer, emniyet/polis teşkilatını ise ilk kez müesseseleştiren Hiz. Ali (r.a.) olmuştur. Fakat Hiz. Peygamber döneminde de bunların bulunduğunu göz ardı edemeyiz.¹²²

Medine şehrini koruması için Büdeyl b. Verka, Evs b. Sabit, Evs b. Urrabe, Rafi b. Hudeyl, Hiz. Peygamber döneminde görevlendirilen sahâbîlerdir. Kays b. Sa'd b. Ubâde, sahibuş şurta (şurta başkanı/reisi) mevkiinde ve Sa'd b. Ebû Vakkas Hiz. Peygamber'i gece koruma hizmetinde bulunan sahâbîlerdi.¹²³

Hiz. Peygamber'den sonra gelen halifeler ve yöneticiler toplumsal nizamı sağlamaya gayret etmişlerdir. Hiz. Ebû Bekir döneminde şurta görevini Abdullah b. Mesud ve Hiz. Ömer yerine getirmiştir.¹²⁴ Hiz. Ebû Bekir, namaz kılacaklarını fakat zekât vermeyeceklerini söylemek üzere gelen heyete, Medine'de kalmaya devam etmeleri halinde can ve mal güvenliklerinin düşeceğini bildirmiştir. Bunun üzerine mescitte bir kargaşa meydana gelmiştir. Bu kargaşanın neticesinde Hiz. Ebû Bekir Medine'nin kapılarından birinde Hiz. Ali'nin, diğerinde Zübeyr'in, bir diğerinde ise

¹²¹ Metin Yılmaz, "Şurta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, c. 39, s. 242; Abdülkadir Özcan, "Asesbaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, c. 3, s. 464.

¹²² Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, s. 132, 134.

¹²³ Kettâni, *Hiz. Peygamber'in Yönetimi: Et-Teratibu'l İdariyye*, c. 1, s. 55, 457.

¹²⁴ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, s. 134.

Talha'nın durmasını emretti. Abdullah b. Mesud'a da geride durarak gözetleme görevi verdi.¹²⁵

Hiz. Ömer döneminde ise bizzat kendisinin bu görevi üstlendiğini, bazen azatlı kölesi Eslem ile kimi zaman da Abdurrahman b. Avf ile bu görevi yürüttüğünü görmekteyiz. Hiz. Ömer'in geceleri sokaklara çıkarak bu görevi bizzat yerine getirmesinin sebebi halkın güvenliğinden emin olmak istemesidir.¹²⁶ Fakat yöneticinin, güvenliği sağlama veya İslami kuralların uygulanışını takip etme görevi sınırsız bir denetim hakkı olduğunu da göstermez. Nitekim hilafeti döneminde devriye gezip, asayişini sağladığı gecelerden birinde Hiz. Ömer'in başına gelen olay yöneticilerin araştırma sınırlarını ortaya koyma bakımından son derece önemlidir.¹²⁷ Hata ile mahremiyet ihlali yapan yöneticiler örnekte olduğu gibi uyarılmışlardır.

Yukarıda ifade edilen durum, kişinin mahremiyetine, konut dokunulmazlığına giren mevzular olup, bilgilerin gözetlenerek veya araştırılarak elde edilmeye çalışılması ayette geçen "Eğer evde kimseyi bulamazsanız, size izin verilinceye kadar oraya girmeyin. Eğer size, "Geri dönün" denirse, hemen dönün." (Nur, 24/28) ifadesiyle de vurgulanmaktadır. İslam, kişinin bu özel ve gizli durumlarını saklamanın ona ait bir hak olduğunu kabul etmiştir. Hiz. Peygamber bu mevzularla ilgili hukukî değil yalnızca ahlakî hadisler aktarmıştır. Kamuya zarar vermediği müddetçe bu tür suçlar kişinin vicdanı ile kendi arasına bırakılmıştır.¹²⁸

Özetle, şurta teşkilatı ilk İslam toplumundaki gözetim kurumlarından sayılabilmektedir. Güvenliği ve emniyeti sağlama amacıyla hem gece hem gündüz

¹²⁵ Kettânî, *Hiz. Peygamber'in Yönetimi: Et-Teratibu'l İdariyye*, c.1, s. 457.

¹²⁶ Güzel, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı : Dört Halife'nin Devlet Yönetimi*, ss. 133, 134.

¹²⁷ Hiz. Ömer sokakta devriye gezerken evlerin birinden şarkı söyleyen bir erkek sesi duydu. Evin duvarından atlayarak içeri girdi, adamın yanında bir kadın ve şarap bulunmaktaydı. Hiz. Ömer adamı suç üstünde yakalamanın verdiği sınırla işlediği günahı bu şekilde Allah'ın ortaya çıkardığını söyledi. Adam suçunu kabul ederek, Hiz. Ömer'e kendisinin bir suç, halifenin ise üç suç işlediğini söyledi ve şu şekilde açıkladı: Allah "tecessüs yapmayın" buyurdu, sen yaptın. "Evlere kapılarından girin" buyurdu sen duvardan atladın. Kendi eviniz dışındaki evlere izin almadan ve sahiplerine selam vermeden girmeyin" buyurdu sen izin beklemeden girdin. Hiz. Ömer bunun üzerine suçunu anlayarak birbirlerini karşılıklı affetmeyi teklif etmiştir ve affetmişlerdir. Bkz., İmâm Gazâlî, *İhyâu 'Ulûmi'd-Din Tercümesi*, çev. Ahmed Serdaroğlu, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1975, s. 801

¹²⁸ Abdullah Kahraman, *İslam Hukukunda ve Ahlak İlkeleri Işığında Özel Hayatın Gizliliği (Mahremiyet)*, Ankara: Ebebil Yayınları, 2008., s. 179.

faaliyetleri bulunan gözetleme uygulamalarını içerisinde barındırır. Ancak İslam toplumundaki bu gözetim faaliyetleri mahremiyet sınırı ihlal edilmeden yapılmaktadır.

3.4.3. Hisbe Teşkilatı

Çalışmamızın bu kısmında, İslam toplumuna özgü gözetim ve denetim mekanizmalarından biri olduğunu düşündüğümüz hisbe kurumunu ele alacağız.

Bütün peygamberlerin ve kamu görevlilerinin, misyonu iyiliği emretme, kötülükten nehyetmektir. Hisbe de bu kamu görevlerinden biridir.¹²⁹ Hisbe emri bi'l-ma'ruf ve nehy ani'l-münker yapmakla görevli kurumun adıdır.¹³⁰ Genel bir tanım verecek olursak, hisbe “İslam ülkelerinde genel ahlakı, kamu düzenini korumak, denetlemekle görevli teşkilat”tır.¹³¹ Bütün Müslümanların görevi olan bu iyiliği emretme kötülükten nehyetme görevini bir devlet teşkilatı olan hisbe müessesesi üstlenmiştir. İslam Devleti bu faaliyetin nasıl ve ne şekilde ilerlemesi gerektiğini belirlemiştir. Beşeri hayatın her bir parçası için ilkeler vaz eden İslam devletinin, bu kuralları yerleştirmek ve sağlamlaştırmak adına hisbe gibi bir kuruma ihtiyacı vardır. Bu teşkilatın görev alanı Allah hakları, kul hakları ve her ikisini kapsayan üç başlıktan oluşmaktadır. Birinci başlık ibadetlerin zamanında yapılması, Cuma ve bayram namazlarının yerine getirilmesi, ibadetlerde bid'atlerin, alenen yapılan ihlallerin engellenmesi, haramların işlenmesine mani olunması gibi konuları kapsamaktadır. İkinci başlık ise daha çok kamu ve pazar işleriyle ilgilidir. Üçüncü grup; dul ve boşanmış kadınların iddetlerinin, yetim, köle ve hayvanların haklarının gözetilmesi ve belediyeçilik işleriyle ilgilidir.¹³² Bu zikredilen görevleri yapmakla mesul olan kişiye de muhtesip adı verilir.¹³³

¹²⁹ İbn Teymiye, *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul: İnsan Yayınları, 1989, s.28-29.

¹³⁰ Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 96; İmam Ebû'l Hasan El-Maverdi, *El-Ahkamü's Sultaniyye: İslam'da Hilafet ve Devlet Hukuku*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976, ss. 299-300.

¹³¹ Cengiz Kallek, “Hisbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, c. 18, s. 133.

¹³² Kallek, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, ss. 96-98.

¹³³ Kallek, “Hisbe”, s. 133.

Hız. Peygamber'in muhtesip olarak görevlendirdiği beş kişiyi bilmekteyiz. Said b. El-As b. Umeyye, Mekke muhtesibi; Abdullah b. Said b. Usayha bin el-As, Ömer b. el-Hattab, Semra bt. Nuheyki'l-Esediyye, şıfa bt. Abdillaha, Medine muhtesibi olarak görevlendirilmişlerdi. Son iki muhtesibin çarşı ve pazarlarda çalışan kadınlara yönelik olabileceği düşünülüyor.¹³⁴

Muhtesip için belirlenen görevler, şüphe yok ki kamusal alandaki gözetlemeyi, bazen araştırmayı ve gerekli durumlarda uyarıyı da beraberinde getirmektedir. Nitekim Semra bt. Nuheyki'l-Esediyye'nin iyiliği emretme, kötülükten nehy için pazarlarda dolaştığı, gerektiği durumlarda kamçısıyla insanlara vurduđu¹³⁵ şeklinde rivayetler mevcuttur. Kaynaklarda Hız. Ömer'in de gerek muhtesipken gerekse halifelik zamanında bir kırbaç bulundurduğu ve gerekli olan durumlarda onu kullandığı belirtilir. Hız. Ali (r.a.) ve Hız. Ömer'in fecir doğduğunda sokağa çıkararak insanları sabah namazı için uyandırmayı adet haline getirdikleri de bilinir.¹³⁶

Görevli muhtesiplerin haricinde gerektiğinde valiler de çarşı ve pazarları denetler ve ihtisap faaliyetlerini yürütürlerdi. Hız. Resulullah, Uman ve Debâ'ya onlar Müslüman olduktan sonra valiler göndermiştir. Valilerin panayırların olduğu bölgelere yollanması tesadüfi değil, panayırı denetleyen oldukları fikrini teyit edici niteliktedir.¹³⁷

Valiler ve muhtesipler dışında zaman zaman Resulullah bu görev için geçici olarak bazı sahabîleri de görevlendirmiştir. Sabah namazı vaktinin kaçırlmaması için vazifelendirilen sahabîler bu duruma örnek teşkil etmektedir.¹³⁸ Bunlardan başka her bir sahabî emri bi'l-ma'ruf nehy ani'l münker görevini gönüllü olarak üstlenmiştir.¹³⁹

İlk dönem İslam toplumuna baktığımızda, sahabîlerin "Kim bir kötülük görürse, onu eliyle değiştirsin. şayet eliyle değiştirmeye gücü yetmezse, diliyle değiştirsin. Diliyle değiştirmeye de gücü yetmezse, kalbiyle düzeltme cihetine gitsin ki, bu imanın en zayıf derecesidir" (Müslim, "İmân", 78)¹⁴⁰ hadisiyle amel ettiklerini her bir alanda

¹³⁴ Kallek, *Hız. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, ss. 100-101.

¹³⁵ Kettâni, *Hız. Peygamber'in Yönetimi: Et-Teratibu'l İdariyye*, c. 1, s. 448.

¹³⁶ Kettâni, *Hız. Peygamber'in Yönetimi: Et-Teratibu'l İdariyye*, c.1, s. 451, 233.

¹³⁷ Kallek, *Hız. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, ss. 102-103.

¹³⁸ Kettâni, *Hız. Peygamber'in Yönetimi: Et-Teratibu'l İdariyye*, c. 1, s. 219.

¹³⁹ Kallek, *Hız. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, s. 103.

¹⁴⁰ Nevevî, *Riyâzü's Sâlihîn*, c. 2, s. 88.

görmekteyiz. Onlar münkeri ortadan kaldırmak için bir başkasını beklemiyor, gerekli uyarıyı yapıp müdahale ediyorlardı. Devletin yaptığı denetim ve kontrolün haricinde toplumun kendi içinde de bir kontrol sisteminin bulunması İslam toplumundaki kamu vicdanının tezahürüdür. Öyle zannediyoruz ki, toplumsal güvenlik sistemlerinden biri de ferdin kendi otokontrolünden sonra, sahâbîlerin bir kötülüğü gördüklerinde onu düzeltme çabalarıydı.

Hisbenin İslam'ın genel amacı olan kötülüğün def edilmesi, iyiliğin hâkim kılınması hedefine uygun bir denetleme kurumu olduğunu görmekteyiz. Özelde bireylerin, genelde kamunun refahı, saadeti, düzeni, İslam'ın egemen olması amacıyla meşru sınırlar dahilinde toplumsal denetim ve gözetleme pratiklerinin bulunduğunu müşahede ediyoruz.

SONUÇ

Gözetim özellikle son yıllarda hayatımızın her anını kuşatan bir hâl almıştır. Gerek sokağa adımımızı attığımız andan itibaren güvenlik kameralarının bakışı altında gayet görünür bir gözetimin, gerek telefon, bilgisayar, internet gibi enformasyon teknolojilerinin vasıtasıyla her konuşmamızın, her bir “tık”ımızın kaydedildiği görünmeyen gözetimin nesnelere durumuna geldik. Hatta bu gözetim nesnelere son yıllarda gelişen teknolojiler/sosyal ağlarla beraber zaman zaman zaman zaman gözetim öznesi haline de evrilmektedir. Gözetleyen kişilerin değişkenlik göstermesinden oluşan bu özne nesne değişimi toplumda artık herkesin izlediği, izlendiği ve bu izlenmede zaman zaman gönüllülük esasının bulunduğunu düşündürmektedir. Her ne kadar böyle bir gerçeklik bulunsada bazı araştırmacılar bu gözetimin de yalnızca egemen güçlerin ve iktidarın izin verdiği ölçülerde yapılabildiğini savunmaktadır.

Bu çalışma “İlk İslam toplumunda denetim var mıdır?”, var ise “Ne şekilde vuku bulmuştur?” sorularına geçerli bir cevap aramıştır. Literatürde gözetimin modern bir kavram olmasından kaynaklı olarak bu sorulara yönelik tatmin edici bir cevap bulunmamaktadır. Yalnızca modern öncesi döneme atfedilerek ilahi gözetime yer verilmesinden ötürü cevaplar eksik kalmaktadır. Literatür ilk İslam toplumundaki yönetici tarafından yürütülen gözetimi göz ardı etmektedir. Bahsedilen açığı kapatmak amacıyla yapılan bu çalışma, *gözetimin insanlık tarihi kadar eski olduğu* hâkim yaklaşımını kullanarak farklı bir bakış açısı ortaya koymaktadır. Bunu da ilk İslam döneminde sosyal, idarî ve iktisadî alanlarda meydana gelen vakalar üzerinden tartışmaktadır.

Gözetim, modern bir kavram olmasıyla beraber, onun varlığını sistematik gözetimin başlangıcıyla veya modern çağla sınırlandıramayız. İnsanlığın başlangıcından itibaren askerî, işgücünün denetlemesi, vergilerin toplanması, itaatsiz kesimin tespiti ve kontrolü gibi çeşitli sebeplerle birileri birilerini gözetlemişlerdir. Bahsedilen bu nedenlerden ötürü uygulanan gözetim şekilleri nüfusla ilgili bilgilerin yazıya geçirilmesi, -gözetimin başlangıcı yazının bulunmasına dayandırılmaktadır- ve bu evrakların depolanması, işgücünün kaytarmasını engellemek maksadıyla izlenmesi, nüfus sayımı, nüfusun şehirlere kaydırılması, vergi kayıplarını önlemek için oluşturulan

heyetler, yol güvenliği ve devletlerin bekası için yapılan askerî çalışmalar vs. şeklinde tezahür etmiştir. Bu tez içerisinde literatürde modern öncesi döneme ait gözetim uygulamalarından yola çıkarak ilk İslam toplumundaki toplumsal denetim pratiklerine ulaşılmaya çalışıldı. Bunların haricinde İslam toplumuna özgü olabilecek uygulamalara da yer verildi.

İlk dönem İslam toplumunda yazının çeşitli resmî belgelerde kullanımı, daha sonraları bu belgelerin depolandığı “Beyt’ül Keratis” adlı bir arşivin oluşturulmuş olması gözetimin varlığı hususunda belirleyici görünmektedir. Depolama, yönetimin vatandaşları veya devlet etkinlikleriyle ilgili verilere gerektiğinde ulaşabilme imtiyazı sağlamaktadır. Böylece bu veriler belli zaman ve mekanla sınırlı olmayıp sonraki zaman dilimlerine de aktarılmaktadır.

Modern öncesi dönemde Batı’da kölelik, temel ilişkiler sistemini belirlerken aynı zamanda egemenlik anlayışını da bu minvalde şekillendirmiştir. Kölelerden yüksek verim elde etme ve onları kontrolleri altında tutabilmek için egemen güçler tarafından sıkı bir gözetim ortaya çıkmıştır. Özelde İslam toplumu incelendiğinde, Batı örneğinde olduğu gibi köleliğin gözetim açısından belirleyici bir faktör olmadığı söylenebilir. İslam’la beraber gelen bütün yasalar, kölelerin insanî ve çalışma haklarını koruma noktasında bir gözetim ortaya koymaktadır. Bu gözetimi Hz. Peygamber, yöneticileri ve fertler sağlamaktadır.

Kırsaldan şehirlere yerleşme veya yerleştirilme gözetim uygulamalarının sıhhati ve sürekliliği bakımından önemli olmuştur. İslam toplumunda da gerek Kur’an-ı Kerim gerekse Hz. Muhammed (s.a.s.) tarafından şehrin önemine vurgu yapılmış ve bedevî halkın şehirleşmesi teşvik edilmiştir. Buradaki şehirleşmeden maksat köyden kente göç değil, bedevî yaşam olan konar göçerlikten yerleşik hayata geçiştir. Esasen İslamî kuralların öğretimi ve imanın kalplere yerleşmesi amacıyla halkın yerleşik hayata geçmesi, bu türden bir denetimi gerekli kılmaktadır.

Gözetim, iktidarın egemenliğini kuvvetlendirme bakımından, iktidar ve egemen güçlerle yakından ilişkilidir. İslam toplumunda ise Hz. Peygamber’in liderliği Kur’an ile meşru kılınmış ve kuvvetlendirilmiştir. Hz. Peygamber ve halifelerin otoritelerini din ile sağlamlaştırdıkları ve söz konusu dönemde gözetimin temel amacının egemenliği kuvvetlendirme olmadığı kanaatindeyiz. İslam’ın vazettiği hükümler

ayrıcalıklı sınıf tanımaksızın, lideri de ferdi de muhatap kabul etmektedir. Böylece toplumda yaşayan her bir fert ilahi gözetime tabi tutulmaktadır. Lider de Allah adına memurlarını ve toplumu denetlerken, halk da doğru yolda olduğundan emin olmak için yöneticisini denetlemiştir. Hac mevsiminde halkla bir araya gelen halifeler, halkın valiler hakkındaki şikayetlerini dinlemiş, müfettişlerini gerekli durumlarda teftişe yollamış, gerekli hallerde de müdahale etmişlerdir. Halkın da yöneticileri denetledikleri hususunda kanıt sunan örnek bir olayda Hz. Ebu Bekir, yerine Hz. Ömer'i halef tayin ettiğinde sahâbîden biri bu tayinin hesabını Allah'a nasıl vereceğini sormuştur. Lidere, yalnızca Kur'an ve sünnete uyduğu müddetçe biat edilmesi şartı, ilk dönem İslam toplumunda tek taraflı bir gözetimin olmadığını göstermiştir. Medine şehri, içerisinde farklı millet, kabile ve dine mensup toplulukları barındırması bağlamında homojenlikten uzak bir görünüme sahiptir. Toplumun denetlenebilmesi adına ortak kanun sistemi, Medine Vesikası (Medine Sözleşmesi) ile yürürlüğe girmiştir. Bir anayasanın geçerli olması, anayasanın maddelerine uyulmasının takibi için gözetimi mecbur kılmıştır. Yahudi kabilelerinin daha sonraları sözleşmeye uymaması sebebiyle sınır dışı edilmeleri de gözetime örnek sayılabilmektedir.

Medine İslam Devleti'nin sınırlarının genişlediği, nüfusun ve kurumsallaşmanın arttığı Hz. Ömer döneminde denetim uygulamalarının çeşitlendiği ve fazlaştığı görülmektedir. Toplumun, kurumların işleyişinin ve devletin varlığının devamı için gözetim görülürken aynı zamanda toplumsal gözetme diye adlandırılabilir uygulamaların varlığına rastlanmıştır. Halk içerisinde gelir düzeyi düşük, öksüzlük, yetimlik, dul kalma gibi özel durumları olan bireylerin belirlenmesi ve gerekli yardım/maaş miktarların tanzim edilmesi bu adlandırmayı desteklemektedir.

Toplumsal denetimin bir sonucu olarak ceza kavramı gündeme gelmektedir. Bu bağlamda çalışmamızda hapis cezalarına yer verilmesi oldukça gereklidir. İslam toplumunda modern öncesi dönemde olduğu gibi hapis cezası başlı başına bir ceza olarak verilmemekte, suçlunun cezası belirleninceye veya infaz edilinceye kadar ihtiyatî ve zorlayıcı tedbir olarak uygulanan, bir nevi tutuklama sayılabilecek nitelikte bir cezadır. Hapsin aslî ceza olarak verildiği örnekler ise kısıtlı sayıda olmakla beraber bulunmaktadır.

Yerleşik hayata geçişle birlikte belirgin hale gelen gözetim pratikleri, asker devletlerle beraber sistemli hale gelmiştir. Askeriye, devletin varlığını devam ettirme, merkezî yolları denetim altında tutma, toplumun güvenliğini sağlama açısından önemlidir. İlk İslam toplumunda önceleri ilkel askerî birliklerin varlığından söz edilebilir. Bu bağlamda o döneme özgü küçük askerî birlik anlamına gelen seriyyeler merkezî yolları denetleme görevini yerine getirmektedir. Daha sonraları özellikle Hz. Ömer'le beraber ordu daha teşkilatlı hale getirilmişse de ilk İslam toplumlarını, asker devlet olarak adlandıramıyoruz. Bununla beraber, devletin varlığını, devamını ve toplumun güvenliğini temin etme amacıyla, denetim uygulamalarının hem ordu düzeni hem de merkezî yolları kontrol altında tutma noktasında bulunduğu görülmektedir. Bunların yanı sıra a'ses ve şurta olarak adlandırılan emniyet güçleri ile genel ahlak ve kamu düzenini koruma, denetleme görevleri bulunan hisbenin ilk İslam toplumuna özgü denetim organlarından olduğu söylenebilir. Hisbe özellikle iktisadî yapıda önemli bir rol oynamaktadır. Pazarda Hz. Peygamber, piyasadaki fiyatlar, malın özellikleri, satış şartları, pazarcıların yerleşmesi gibi daha pek çok konu hakkında kurallar koymuştur. Hisbe teşkilatı bu kuralların takibini ve denetimini yapmıştır. Konulan kuralların ihlalini önlemek amacıyla bu alanda pek çok denetim örneği bulunmaktadır.

Vergi tahsili toplumlar için her zaman çetrefilli bir uğraş halini almıştır. Bu nedendir ki en eski toplumlarda dahi vergi tahsil etme noktasında çıkabilecek olumsuzlukları engellemek adına yapılan gözetim uygulamaları görülmektedir. İslam toplumunda da vergi işlemlerinin adil ilerleyebilmesi için ciddi bir denetim olduğu ortadadır. Vergi tahmin, tahsil ve dağıtım memurları atanmış ve her biri görevlerinden sonra denetlenmiştir. Hz. Peygamber bir zekât memurunu denetlerken, memurun zekâtların haricinde halktan hediye kabul ettiğini gördüğünde buna itiraz etmiştir. Bu örneğe benzer pek çok denetim uygulaması bulunmaktadır. Kimlerin ne miktarda vergi vereceği, kimlere vergilerden pay verileceği gibi hususlar o günün şartlarının el verdiği ölçüde kayıt altına alınmıştır. Vergi memurları bu belgelerle beraber görev bölgelerine gitmişlerdir. Bu kayıt tutma sistemi 1086 yılı Domasday Book benzeri halkı fişleme niteliğinde olmamakla beraber, ödeme yapanlardan kaza ile fazla vergi tahsilini engelleyerek hem devleti hem de verginin pay edildiği kişileri korumaktadır.

Özet olarak, çalışmamız neticesinde; İlk dönem İslam toplumu incelendiğinde kendine özgü denetim uygulamalarına sahip olduğu söylenebilir. Bu denetimin ilk

bölümde kavramsal çerçevesini çizdiğimiz gözetim bağlamında olmadığına ilişkin tartışmalar olabilir. Tezimiz dar anlamdaki gözetim çerçevesine hapsedilmeden toplumsal denetimi de kapsayacak şekilde oluşturulmuştur. Hz. Peygamber ve dört halife döneminde, dönemin şartlarına uygun olan denetimi görmek mümkündür. Bazı pratiklerine, çalışmamız içinde yer verilen bu toplumsal denetim ve gözetimin sınırları İslam'ın tecessüs olarak belirlediği husus, referans alınarak yapılması istenmiştir. Hatta toplumdaki fertlerin ihsan bilincine ermeleriyle -Allah'ı görüyormuşçasına- hareket etmeleri, bir anlamda kendi kontrol mekanizmalarını oluşturmaları tavsiye edilmiştir. Kamu yararı gözetilerek uygulanan denetim, özel hayatın izlenmesi ve müdahalesini içermemektedir. Tarihte iktidar ve egemen güçlerin egemenliklerini kuvvetlendirme amacıyla yürüttüğü bir eylem olarak yapılagelen gözetimin, ilk İslam toplumunda bu "iktidar" ve "egemenlik" kavramlarının ötesinde kamusal fayda ve halka hizmet maksadıyla yürütüldüğü görülmektedir.

KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ Özkan, “Şehir, Şehir Toplumu ve Şehir Sosyolojisi”, *Sosyoloji Konferansları*, S. 35, 2007, ss. 57-83.
- AĞIRMAN Mustafa, “Asr-ı Saadet’te Ordu ve Savaş Stratejisi”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, ed. Vecdi Akyüz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, c. 3, ss. 379-440.
- AKDAĞ Gökhan, “Gözetim Toplumu Teorilerinin Tarihsel ve Teorik Bir İncelemesi”, (Yüksek Lisans Tezi), Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- ALGÜL Hüseyin, "Muâhât", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/muahat> (24.09.2020).
- ALTHEIM Franz, *Asya'nın Avrupa'ya Öğrettiği*, çev. Emin Türk Eliçin, 2.b., İstanbul: Özne Yayınları, 1998.
- ARSLAN Mustafa, *Sözleşme Kültürü ve Yeni Müslüman Toplum*, İstanbul: Pınar Yayınları, 2014.
- AYDIN Mustafa, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, İstanbul: Pınar Yayınları, 1991.
- AZİMLİ Mehmet, *Dört Halifeyi Farklı Okumak-2:Hz. Ömer*, Ankara: Ankara Okulu, 2016.
- BARDAKOĞLU Ali, “Ceza”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, , ss. 470-478.
- BARDAKOĞLU Ali, “Hapis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 16, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1997, ss. 54-64.
- BAUMAN Zygmunt, David Lyon, *Akışkan Gözetim*, çev. Elçin Yılmaz, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003.
- BAUMAN Zygmunt, *Küreselleşme:Toplumsal Sonuçları*, Ayrıntı Yayınları, çev. Abdullah Yıldız, 3. b., 2010.

- BEBEK Adil, “Ceza”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 7, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, , ss. 469-470.
- BELÂZURÎ Ahmet b. Yahyâ, *Fütûhu'l-Büldân*, çev. Mustafa Fayda, İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- BERGEN Lütü, *Umrandan Medeniyete*, İstanbul: Yazıgen Yayıncılık, 2016.
- BERGER John, *Görme Biçimleri*, çev. Yurdanur Salman, Margaret Quigley, İstanbul: Yankı Yayınları, 1976.
- BİREKUL Mehmet, Fatih Mehmet Yılmaz, *Peygamber Günlerinde Sosyal Hayat ve Aile*, Konya: Yediveren Kitap, 2001.
- BOZKURT Veysel, “Gözetim ve İnternet: Özel Yaşamın Sonu mu?”, *Birikim Dergisi*, S.136, 2000, ss. 69-74.
- BOZKURT Veysel, *Endüstriyel ve Post-Endüstriyel Dönüşüm: Bilgi, Ekonomi ve Kültür*, 1.b., İstanbul: Aktüel Yayınları, 2005.
- BULAÇ Ali, “İlk Ev ve İlk Şehir”, *İslam Geleneğinden Günümüze Şehir ve Yerel Yönetimler*, ed. Vecdi Akyüz, Seyfettin Ünlü, İstanbul: İlke Yayınları, 1996.
- BULAÇ Ali, “Asr-ı Saadet’te Bir Arada Yaşama Projesi: Medine Vesikası”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, ed. Vecdi Akyüz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, C.4, ss. 105-126.
- CAN Yılmaz, “H. I-III./VII-IX. y.y. İslam Şehri”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 6, 1992, ss. 109-132.
- CASTELLS Manuel, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür: Ağ Toplumunun Yükselişi*, çev. Ebru Kılıç, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005,
- ÇAĞRICI Mustafa, “Tecessüs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 40, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2011, ss. 246-247.
- ÇAKAN İsmail Lütü, “Abdullah b. Cahş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1988, c. 1, ss. 89-90.
- ÇAKIR Mukadder, *İnternette Gösteri ve Gözetim*, 1.b., Ankara: Ütopya Yayınevi, 2015.

- ÇALIŞKAN Koray, “Kapital ve Disiplin”, *Birikim Dergisi*, S.90, 1996, ss. 10-20, http://koraycaliskan.net/media/files/pdf/K-Caliskan_Kapital_ve_Disiplin.pdf, (Erişim Tarihi, 01. 12.2018).
- ÇELİK Ramazan, “Gözetim Toplumunu ve İnternet: Yeni İletişim Ortamlarında Gözetimin Dönüşümü”, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.
- DİA, "Gümrük", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/gumruk#1> (28.06.2020).
- DOĞAN Karakaş Fatma, “Cezanın Amacı ve Hapis Cezası”, (Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, ed. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Çağ Yayınları, 1992.
- DOLGUN Uğur, *Şeffaf Hapishane Yahut Gözetim Toplumunu*, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2015.
- DURKHEİM Emile, *Toplumsal İşbölümü*, çev. Özer Ozankaya, İzmir: Cem Yayınevi, 2018.
- DURKHEİM Emile, “Ceza Evriminin İki Kanunu”, *Küresel Bakış*, çev. Burak Polat, S. 24, 2018, ss. 85-109.
- ED-DÜRÎ Abdülaziz, “Divan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 9, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1994, ss. 377-381.
- EL-A’ZAMÎ Mustafa, “Asr-ı Saadet’te Yazı ve Vahiy Kâtipleri”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, ed. Vecdi Akyüz, C. 1, 2.b., İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, ss. 151-213.
- EL-MAVERDÎ İmam Ebu’l Hasan, *El-Ahkamu’s Sultaniyye: İslam’da Hilafet ve Devlet Hukuku*, İstanbul: Bedir Yayınevi, 1976.
- EL-VÂKIDÎ Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer, *Hz. Peygamber’in (a.s.v.) Savaşları: Kitâbü’l-Meğâzî*, çev. Musa K. Yılmaz, 2. b., İstanbul: İlkharf Yayınevi, 2016.
- ER İzzet, *Sosyal Gelişme ve İslam*, Bursa: Furkan Kitabevi, 1994.
- ERGÜDEN Işık, *Hapishane Çağı*, İstanbul: Sel Yayıncılık, 2017.

- ERKAL Mehmet, “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 8, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1993, ss. 42-45.
- FOUCAULT Michel, *Büyük Kapatılma*, çev. Işık Ergüden, Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000.
- FOUCAULT Michel, *Entelektüelin Siyasi İşlevi*, çev. Işık Ergüden vd., İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000.
- FOUCAULT Michel, *İktidarın Gözü*, çev. Işık Ergüden, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003.
- FOUCAULT Michel, *Akıl ve Akıl Bozukluğu Klasik Çağda: Deliliğin Tarihi*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, 4.b., İmge Kitabevi, 2006.
- FOUCAULT Michel, *Hapishanenin Doğuşu*, 7.b., Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2017.
- GAZÂLÎ İmâm, *İhyâu ‘Ulûmi’-d-Din Tercümesi*, çev. Ahmed Serdaroğlu, İstanbul, Bedir Yayınevi, 1975.
- GIDDENS Anthony, *Sosyoloji: Eleştirel Bir Yaklaşım*, çev. M. Ruhi Esengün, İsmail Öğretir, 3. b., İstanbul: Birey Yayıncılık, 1994.
- GIDDENS Anthony, *Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi*, çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Paradigma Yayınları, 2000.
- GIDDENS Anthony, *Modernliği Anlamlandırma*, çev. Serhat Uyurkulak, Murat Sağlam, İstanbul: Alfa Kitabevi, 2001.
- GIDDENS Anthony, *Ulus-Devlet ve Şiddet*, çev. Cumhur Atay, İstanbul: Devin Yayıncılık, 2005.
- GIDDENS Anthony, *Modernliğin Sonuçları*, çev. Ersin Kuşdil, 4. b., İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2010.
- GIDDENS Anthony, *Modernite ve Bireysel Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*, çev. Ümit Tatlıcan, İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- GÜRKAN Ünver, “Montesquieu ve Kanunların Ruhu: Hukuk Sosyolojisi Açısından Bir Değerlendirme”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 40, S. 1, 1988, ss. 9-31.

- GÜVEN Sevgi Kesim, “Gözetim Toplumu ve Toplumsal Meşruiyet” (Doktora Tezi), İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- GÜVEN Oğuzhan Özgür, “Gözetim Tekniklerinin Güç İlişkileri Bağlamında Dönüşümü ve Toplumsal Denetim”, *Atatürk İletişim Dergisi*, S. 7, 2014, ss. 79-112.
- GÜZEL Ahmet, *Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İdarî Yapı:Dört Halife ’nin Devlet Yönetimi*, İstanbul: Nüve Kültür Merkezi Yayınları, 2011.
- HAMİDULLAH Muhammed, *İslam'da Devlet İdaresi*, çev. Kemal Kuşçu, Ankara: Nur Yayınları, 1979.
- HAMİDULLAH Muhammed, *İslam Müesseselerine Giriş*, İstanbul: Bir Yayıncılık, 1984.
- HAMİDULLAH Muhammed, *İslam Peygamberi (Hayatı ve Faaliyeti)*, I-II, çev. Salih Tuğ, 5. b., İstanbul: İrfan Yayıncılık, t.y.
- HOBBS Thomas, *Leviathan*, çev. Semih Lim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.
- http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5bc5c496d92c25.52648156. (Son Erişim Tarihi, 20.12.2018)
- <https://en.oxforddictionaries.com/definition/surveillance>, (Son Erişim Tarihi, 20.12.2018).
- İŞIKTAÇ Yasemin, “Ceza Adaleti Açısından Hapis Cezası ve Rehabilitasyon ilişkisi”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 71, S. 1, 2013, ss. 625–638.
- İBN HALDUN, *Mukaddime*, çev. Halil Kendir, C. 1, İstanbul:Yeni Şafak, 2004.
- İBN SA'D, *Kitâbü't,Tabakâti'l Kebîr*, çev. Hikmet Akdemir vd., İstanbul: Siyer Yayınları, 2015.
- İBN TEYMİYE, *Bir İslam Kurumu Olarak Hisbe*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul: İnsan Yayınları,1989.
- İBN HİŞAM, *İslam Tarihi Sîret-i İbn-i Hişam Tercemesi*, çev. Hasan Ege, İstanbul: Kahraman Yayınları, 2006.
- İMAMOĞLU Hüseyin Vehbi, “Hz. Peygamber Döneminde Hukuksal Gelişim ve Yargısal Örgütlenme”, *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. III, S. 2, 2013, ss. 152-170.

- İPŞİRLİ Mehmet, "Eman", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/eman#2-osmanli-donemi> (29.06.2020).
- KAHRAMAN Abdullah, *İslam Hukukunda ve Ahlak İlkeleri Işığında Özel Hayatın Gizliliği (Mahremiyet)*, Ankara: Ebebil Yayınları, 2008.
- KALLEK Cengiz Kallek, "Hisbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 18, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1998, ss. 133-143.
- KALLEK Cengiz, *Hz. Peygamber Döneminde Devlet ve Piyasa*, İstanbul: Bilim ve Sanat Vakfı, 1992.
- KALLEK Cengiz, *Sosyal Servet: İslam'da Yönetim-Piyasa İlişkisi*, 1.b., İstanbul: Klasik Yayınları, 2015.
- KAPAR M. Ali, "Asr-ı Saadette Müşrikler ve Müşriklerle İlişkiler", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, ed. Vecdi Akyüz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, c.2, ss. 101-145.
- KASPERSEN Lars Boo, *An Introduction to a Social Theorist: Anthony Giddens*, Translated by Steven Sampson, Oxford: Blackwell Publisher, 2000.
- KETTÂNÎ, Muhammed Abdülhay, *Hz. Peygamber'in Yönetimi: Et-Teratibu'l İdariyye*, çev. Ahmet Özel, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003
- KÖTEN Âkif, "Asr-ı Saadet'te Suffa Ashabı", *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, ed. Vecdi Akyüz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, c.3 ss.261-285.
- KURT Abdurrahman, "Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yönden İslam Öncesi Mekke Toplumu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 2, 2001, ss. 97-122.
- KURT Abdurrahman, *Din Sosyolojisi*, 22.b., Bursa: Sentez Yayıncılık, 2012.
- KURT Abdurrahman, "Hz. Peygamber ve Aile", *II. Uluslararası Mevlid-i Nebi Sempozyumu*, ed. Abdullah Kartal, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, 2019, ss. 128-146.
- KÜÇÜKÖNER Mustafa, "Görme Üzerine Bir İnceleme", *Sanat Dergisi*, S. 8, 2005, ss. 31-34.
- LYON David, *Elektronik Göz: Gözetim Toplumunun Yükselişi*, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1997.
- LYON David, *Günlük Hayatı Kontrol Etmek: Gözetlenen Toplum*, çev. Gözde Soykan, İstanbul: Kalkedon Yayıncılık, 2006.

- MARX Gary T., "Surveillance and Society", *Encyclopedia of Social Theory*, 2005, <http://web.mit.edu/gtmarx/www/surandsoc.html>, (Erişim Tarihi, 20.04.2020).
- MARX Karl, *Kapital: Kapitalist Üretim Eleştirel Bir Tahlili*, C. I, ev. Alaattin Bilgi, Ankara: Sol Yayınları, 1975.
- MEGILL Allan, *Aşırılığın Peygamberleri: Nietzsche, Heidegger, Foucault, Derrida*, ev. Tuncay Birkan, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 1998.
- NEVEVÎ, *Riyâzü's Salihîn*, ev. Yaşar Kandemir vd., İstanbul: Erkam Yayınları, 2016
- NUMANÎ Őiblî, *Bütün Yönleriyle Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, ev. Talip Yaşar Alp, İstanbul: Hikmet-Dâva-Çağ Yayınları, 1975.
- ÖNKAL Ahmet, "Civâr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/civar> (05.07.2020).
- ÖZCAN Abdülkadir, "Asesbaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 3, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 1991, S. 464.
- ÖZDEMİR Serdar, "Seriyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, c. 36, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, ss. 565-566.
- ÖZKAN Mustafa, *Dört Halife Dönemi Siyasi, Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayat*, Ankara: Fecr Yayınları, 2017.
- POSTER Mark, *Foucault Marksizm ve Tarih*, ev. Feride Güder, İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2006.
- RAHMAN Afzalur, *Yönetici ve Devlet Adamı Olarak Hz. Muhammed (s.a.v.)*, İstanbul: İnkılab Yayınları, 2008.
- RİGEL Nurdoğın vd., *Kadife Karanlık*, İstanbul: Su Yayınları, 2003.
- SAFA Mustafa, *Hz. Peygamber Döneminde Medine'nin Sosyal Yapısı*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2015.
- SARICIK Murat, *Bütün Yönleriyle Dört Halife Dönemi*, İstanbul: Nesil Yayınları, 2010.
- SARTORI Giovanni, *Görmenin İktidarı*, ev. Gül Batuş, Bahar Ulukan, İstanbul: Karakutu Yayınları, 2004.

- SMITH Adam, *Ulusların Zenginliği*, çev. Ayşe Yunus, Mehmet Bakırcı, İstanbul: Alan Yayıncılık, 2004.
- THOMSON George, *Eski Yunan Toplumunu Üstüne İncelemeler: İlk Filozoflar*, çev. Mehmet H. Doğan, İstanbul: Payel Yayınevi, 1988.
- TOFFLER Alvin, *Üçüncü Dalga*, çev. Ali Seden, Altın Kitaplar Yayınevi, 1981.
- UĞUR Mücteba, *Hicri Birinci Asırda İslam Toplumunu*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- UYANIK Mehmet Zeki, “İslam Hukukunda Hapis Cezası ve Hapishane”, (Doktora Tezi), Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- ÜLGENER Sabri F., *Zihniyet ve Din: İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlâkı*, İstanbul: Derin Yayınları, 2015
- WATT W. Montgomery, *Hız Muhammed Medine’de*, çev. Süleyman Kalkan, İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Kur’an Araştırmaları Merkezi Yayınları (Kuramer), 2016.
- WEBER Max, *Şehir, Modern Kentin Oluşumu*, çev. Musa Ceylan, 4. b., İstanbul: Bakış Yayınları, 2003.
- WEBER Max, *Sosyoloji Yazıları*, çev. Taha Parla, İstanbul: İletişim Yayınları, 2006.
- WIRTH Louis, “Bir Yaşam Biçimi Olarak Kentlileşme”, *20. Yüzyıl Kenti*, çev. Ayten Alkan, Bülent Duru, İmge Yayınevi, Ankara, 2002, ss. 77-106. <https://drive.google.com/file/d/0B-65HTPGDixVNnBTNmg4R251VjQ/edit> (Erişim Tarihi, 03.01.2021).
- YENİÇERİ Celal, “Asr-ı Saadet’te Devlet Bütçesi”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadette İslam*, ed. Vecdi Akyüz, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2007, c.2, ss. 333-438.
- YILMAZ Metin, “Şurta”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.39, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2010, ss. 242-244.